

X 262355

FORDÍTOTTA KURDI IMRE

MORITZ FÖLLMER

A HARMADIK
BIRODALOM
KULTÚRTÖRTÉNETE

CORVINA

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001210149

A mű eredeti címe: „*Ein Leben wie im Traum*”.
Kultur im Dritten Reich

© Verlag C. H. Beck oHG, München, 2016
Hungarian translation © Kurdi Imre, 2017

A borítón: Hitler bevonulásának előkészületei
a birodalmi pártgyűlésre, Nürnberg, 1938.
(Photo by Hugo Jaeger, © The LIFE Picture Collection,
Getty Images)

A kötetet Kiss István tervezte

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül
sem részben, sem egészben nem másolható,
sem elektronikus, sem mechanikus eljárással, ideértve
a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy
adatbankban való felhasználást is.

Die Übersetzung dieses Werkes wurde vom Goethe-Institut
gefördert aus Mitteln des Auswärtigen Amtes.
A mű megjelenését a Goethe Intézet támogatta
a német Külügyi Hivatal keretéből.

X 26 235 3

Kiadja 2018-ban a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

1086 Budapest, Dankó u. 4-8
e-mail: corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Blaschtki Éva
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 6462 0

TARTALOM

Bevezetés	7
I. A WEIMARI KULTÚRÁTÓL A „NÉMET” KULTÚRA FELÉ	11
Weimar mint „válság”	16
Hatalmi demonstráció és marginalizálás	29
Döntés és megújulás	42
II. A NEMZETISZOCIALIZMUS MINT KULTURÁLIS SZINTÉZIS	55
Presztízs és patronázs	59
A képzelet hatalma	75
A másképp gondolkodók izolációja	89
III. A „TISZTA” KULTÚRA FELÉ	103
A faj mindennekfelett	108
Látványosan prezentált, nagy-birodalmi álmok	122
A zsidók küzdelme a megmaradásért	137
IV. KULTÚRÁK HÁBORÚJA	149
Harci szellem és szórakozásvágy	154
Nagy-birodalmi tapasztalatok	169
Európa megújítása	182
V. A ROMBOLÁS KULTÚRÁJA	195
A megsemmisítés jegyében	199
A német kultúra ellen?	211
Ártatlanság és bukás	224
Zárszó	241
Jegyzetek	247
Válogatott bibliográfia	259
A képek forrása	263
Személynévmutató	265

„Olyan az egész, akár egy álom” – jegyezte fel naplójába Joseph Goebbels 1940 nyarán, amikor ellátogatott a megszállt Párizsba.¹ És az előző évek fejleményei alapján úgy tűnt, hogy a propagandaminiszternek csakugyan minden oka megvan az optimizmusra. Látványos választási sikereiket követően 1933. január 30-án a nemzetiszocialistákra szállt a hatalom Németországban, ők pedig „megragadták”, majd kiépítették a hatalmat. Minden lehetséges eszközzel kirekesztették az új népközségből politikai ellenfeleiket, valamint több kisebbséget. Céltudatos előkészítést követően 1939. szeptember 1-je óta kíméletlen és sikeres háborút folytatott a rezsim. A propagandaminiszter ambíciói – több millió eszmetársának ambícióihoz hasonlóan – átmenetileg kielégültek ugyan, csak hogy éppen ezért még magasabbra törtek. A Harmadik Birodalom a Weimari Köztársaság valóságának ellentétéként tüntette fel önmagát, mivel a németek többsége nyomasztónak és profánnak érezte azt a valóságot. A nemzetiszocialisták igyekeztek fantáziadúsabbnak mutatkozni, mint a demokraták és a „nyárspolgárok”, akiket mélysegesen megvetettek. Nem érték be azonban a fantáziákkal, hanem csakugyan új valóságot teremtettek – az SA 1930 óta megtartott felvonulásaitól kezdve egészen addig, hogy egy évtizeddel később a Wehrmacht győzelmet aratott Lengyelország és Franciaország felett. Ilyenformán pedig a nemzetiszocialisták lépésről lépésre egyre közelebb jutottak a céljukhoz: ahhoz, hogy álmaiknak megfelelően radikálisan megváltoztassák a németek és az európaiak életét.

A Harmadik Birodalom vélt vagy valóságos ellenségeinek ezzel szemben nem az álom, hanem a rémálom jutott osztályrészül. Sokan kíváncsiak voltak vissza a szabadságba, és a marginalizált csoportok tagjain kívül is jó néhányan fenntartásokkal viseltettek a nemzetiszocializmus, illetve hangzatos ígéreteinek valóságtartalma iránt. Ezzel egyidejűleg azonban a németek milliói nemcsak kiegyeztek a Harmadik Birodalommal, hanem saját vágyaik valóra váltását várták tőle. Egy önfeledten táncoló pár

aligha gondolt a politikára, jöllehet a táncterem díszeként nem egyszer megjelent a horogkeresztes zászló. De még akkor is alapvetően megváltozott az életük, ha a jövőt illető álmaik merőben magántermészetűek voltak: egyrészt azért, mert a szabadidős tevékenységeket a Harmadik Birodalomban az „Örömből merített erő” (Kraft durch Freude, KdF) nevű nemzetiszocialista szervezet koordinálta, s ha a pár Bécsben élt, azért is, mert Ausztria 1938 márciusában „csatlakozott” a Német Birodalomhoz.

Az álom motívuma bevezet bennünket jelen könyv tematikájába, hiszen a kultúra a Harmadik Birodalom története szempontjából alapvető fontosságú vágyakat és fantáziákat juttatta kifejezésre. Már a kései 19. században egy olyan új világról álmodoztak az etnonacionalista (völkisch) publicisták, amelyben Európa uraivá emelkednek majd a germán gyökereiket felelevenítő németek. Richard Wagner operái olyan hősöket mutattak be esztétikailag újszerű formában, akik szembeszegülnek az ellenséges világgal, vagy győzedelmeskedve, vagy elbukva. Az efféle vágyképekhez olyan új álmok társultak aztán a 20. század első évtizedeiben, amelyek egész társadalmak átalakítását célozták a modern médiumok, technológiák és tudományos módszerek segítségével. Mindezek a fantáziák pedig jelentős hatást gyakoroltak Adolf Hitler, Joseph Goebbels, valamint számos további nemzetiszocialista vezető gondolkodására, és az 1933-tól 1945-ig tartó időszakban filmek, színdarabok, újságok, plakátok, illetve rádióműsorok egész sorában jutottak kifejezésre. A kultúra feladata az volt, hogy néhány évvel korábban még szélsőségesnek vagy valószínűtlennek számító elképzeléseket szuggeráljon a „néptársak”-nak – például a zsidók és szellemi fogyatékosok nélküli német világhatalomról.

Volt azonban a kultúrának egy másik, nem ennyire nyilvánvalóan nemzetiszocialista aspektusa is a Harmadik Birodalomban. Amit a színházakban bemutattak, amit a hangversenytermekben megszólaltattak és amit a múzeumokban kiállítottak, az túlnyomórészt a 19. század polgári kánonjából származott, vagyis sokkal inkább konzervatívnak, mintsem radikálisnak volt nevezhető. A modern médiumokat felhasználták ugyan a propaganda céljaira, a műfajok azonban az uralkodó ízléshez igazodtak: románcokat és komédiákat játszottak a mozik, szórakoztató zenét sugárzott a rádió, látványos képriportokat közöltek a magazinok. A polgári és a populáris kultúra pedig azért bírt ekkora jelentőséggel,

mert a politikától távol álló németek csak részben tették magukévá a nemzetiszocialista világnézetet, és ugyanez volt elmondható még a jobboldali németek egy részéről is. Maga Goebbels is tisztában volt azzal, hogy a „néptársak” egyfelől folytonosságra, másfelől új fogyasztási lehetőségekre vágytak. A kultúrának éppen ezért egyszerre kellett a megújulást hirdetnie és a hagyományokhoz való kapcsolódást biztosítani. A zenei és színházi előadások, illetve a filmek így többnyire csak áttételesen közvetítették a nemzetiszocialista tartalmakat, és igyekeztek szórakoztatva elcsitítani a közönség inkább szkeptikus részét.

A nagyratörő nemzetiszocialista fantáziák művészi megvalósítása azonban a legkevésbé sem bizonyult egyszerűnek. Akadtak természetesen erőből kicsattanó parasztokat és szülni kész asszonyokat ábrázoló festmények, színpadra állítottak úgynevezett „Thingspiel”-eket, hogy az öntudatra ébredő néppel való érzelmi azonosulásra készítsék a közönséget, ezek azonban csak a németek kisebbségét szólították meg igazán, vagyis propagandaeszközként nem bizonyultak eléggé hatékonyak. Az etnonacionalista (völkisch) innovációs kísérletek gyakorta beleveszték az intézményi rivalizálások, illetve a vezető nemzetiszocialisták között fennálló személyes ellenségeskedések dzsungelébe. Ráadásul a Harmadik Birodalom vezető politikusai, élükön Hitlerrel – részben a nemzeti presztízs, részben az önprezentáció okán – ragaszkodtak a német kultúra hagyományos ideáljához. Ilyenformán pedig igen nehezen volt megragadható a kimondottan nemzetiszocialista kultúra. Ha volt profilja egyáltalán, az részint a „zsidók”-tól való elhatárolódásból – őket még a legkisebb szimfonikus zenekarból és színtársulattól is kizárták a Harmadik Birodalomban –, részint a Harmadik Birodalom imperiális igényéből eredt. Ez az igény 1939 előtt kifejezésre jutott már a nyilvános terek alakításában, vagyis a hivatalos építészetben, és mindvégig meghatározó maradt a háborús években is. Ekkor ugyanis megkezdődhetett egy további álmoknak, a német kultúra európai hegemóniájának megvalósítása. Az ennek érdekében bevetett módszerek a propagandisztikus lerohanástól a gazdasági nyomásgyakorlásokon keresztül egészen a leplezetlen erőszakig terjedtek – ez utóbbit pedig kiváltképp a zsidó kisebbség ellen alkalmazták, amelynek kulturális és fizikai jelenléte nemcsak a Harmadik Birodalomban, hanem Franciaországban és Lengyelországban is nemkívánatosnak minősült.

A nemzetiszocializmus részben a 19. század, részben a Weimari Köztársaság kultúrájának terméke volt: bármilyen alapvető cezúrát jelentett is „a hatalom megragadása”, soha nem veszített jelentőségéből az 1933 előtti időkre visszanyúló kontinuitás. Legfeljebb szórványos kezdeményekben létezett csupán a „weimari kultúrától” világosan elkülöníthető „nemzetiszocialista kultúra”.² Ez utóbbinak a sajátossága pedig nem annyira a világnézeti tartalmakban vagy a stilisztikai formákban, mint inkább a politikával, a társadalommal és a hadviseléssel való szoros összefüggésben állt. Éppen ezért nemcsak „a Harmadik Birodalom szép látszata”³ volt a kultúra, hanem döntő mértékben hozzájárult a rendszer dinamikájához. Ebből a körülményből pedig jó néhány irányváltás és előre beláthatatlan következmény adódott: „A Harmadik Birodalom kultúrája” mást jelentett 1936-ban, mint 1933-ban, és másként festett 1944-ben, mint 1940-ben. A nemzetiszocialista innovációk, a polgári hagyományok és a modern médiumok mellett számításba kell vennünk továbbá a rendszer politikai ellenfeleinek és a zsidó kisebbségnek az önértékesítésre tett kísérleteit is. A Harmadik Birodalom kultúrájának hatása ráadásul messze túlterjedt a német államhatárokon. Már a háború előtt intenzív figyelem övezte külföldön a Harmadik Birodalmat, 1939 után pedig Németország nemcsak politikai, hanem kulturális értelemben is kihívást jelentett Európa és Észak-Amerika számára.

A kultúra mindig, mindenütt vágyakhoz és álmokhoz kötődik – egyzersmind azonban nagy mértékben függ a megvalósítás konkrét körülményeitől is. Szélsőséges formában mutatkozott meg az említett feszültség 1933 és 1945 között. Ahhoz, hogy megérthessük a radikalizálódás folyamatát, muszáj visszatekintenünk az időben a Weimari Köztársaságra, egyaránt figyelmet kell fordítanunk a nemzetiszocialista uralmi formákra és a német társadalomra, továbbá nem szabad vizsgálatunkat a Birodalom területére korlátoznunk. Súlyos következményekkel jártak a németek kultúrával kapcsolatos álmai nemcsak Németországra, hanem egész Európára, sőt az egész világra nézve: hatalmas energiákat mozgósítottak, és végül a totális romboláshoz vezettek ezek az álmok.

I. A WEIMARI KULTÚRÁTÓL A „NÉMET” KULTÚRA FELÉ

Berlin, 1928 októbere: Egy férfi tekint végig a Schöneberg nevű kerület főútján, miközben mozgó újságosbódéjából kiszolgálja a Németország kulturális életét a századforduló óta egyre inkább meghatározó dinamikus fogyasztói társadalmat. Újságok és magazinok széles kínálatából válogathatnak a nagyvárosi járókelők, pedig ez legkevésbé sem magától értetődő: A gazdaság immár fellendülőben van ugyan a háborús és az inflációs évek után, a németek többsége azonban még mindig meglehetősen szerény körülmények között él. Mivel csak kevesen engedhetik meg maguknak azt, hogy rádiókészüléket vásároljanak, a rádióadásokról alig vesz tudomást a lakosság. Olvasnivalóhoz azonban bárki olcsón hozzájuthat az utcán, és bárki beiratkozhat valamelyik olvasóköribe vagy kölcsönkönyvtárba. Az olvasmányok széles körű hozzáférhetősége pedig egyaránt tűnhet esélynek és veszélynek, a korabeli németek jó része ugyanis az egység ideáljának elkötelezett híve. Az ő álláspontjuk szerint a németek identitásának a művelt polgárság által meghatározott kultúrán kell alapulnia. Márpedig ebből a szempontból tekintve igencsak problematikusak az újságosbódék, a pályaudvarokon működő könyvkereskedések és a kommerciális kölcsönkönyvtárak, hiszen lehetővé teszik a fogyasztók számára – és ami a hagyományos nemi szerepeket figyelembe véve kiváltképp aggasztó: a női fogyasztók számára is –, hogy saját ízlésük szerint kombinálják egymással a szórakozást és az információt. Ez pedig végső soron az ízlés differenciálódásának kedvez, és egyre illuzórikusabbá teszi a nemzet kulturális egységének követelményét. És olyan filmeket játszik ekkortájt számos mozi is, amelyek az aggódó megfigyelők véleménye szerint a német kultúra trivializálásával, szexualizálásával vagy internacionalizálásával fenyegetnek.

Mindez együttesen sem elegendő azonban ahhoz, hogy a konzervatív művelt polgárság feladja a kultúra meghatározásának előjogáért vívott harcát. Éppen ellenkezőleg: továbbra is jelentős befolyással bír az említett réteg mindazon esetekben, amikor hivatalos ellenőrzés alatt áll

a kínálat alakítása. A színházak és a hangversenytermek túlnyomó többsége így továbbra is a császárság polgári ízlésének elkötelezettje. Az általi rádió Beethoven szimfóniáival, illetve Goethéről szóló előadásokkal igyekszik kitölteni adásidejének túlnyomó részét. A húszas évek vége felé azonban, amikor a gazdasági helyzet és a köztársaság politikai rendszere egyaránt megfelelően stabilnak tűnik, pluralisztikusabbá válik a németországi kulturális kínálat. Teret biztosít ekkoriban a baloldali és modernista megszólalásoknak még a rádió is. És egyre szélesebb körben válik elfogadottá az a nézet, hogy a felnőtt emberek maguk illetékesek dönteni olvasmányaikról, illetve filmnézési szokásaikról. Ezt a pluralizmust szemlélteti a fényképen látható újságosbódé, amelynek kínálatában egyaránt megtalálható a *Vossische Zeitung* című balliberális értelmiségi lap, a *B. Z. am Mittag* című, hasonló politikai irányvonalat képviselő bulvárújság, a konzervatív *Berliner Lokal-Anzeiger*, a művelt polgári közönségnek szóló *Gartenlaube* című családi lap és a *Vogue* című mondén divatmagazin.

Látszólag semmi sem utal a képen látható újságosbódén arra, hogy nem egészen öt év elteltével hatalomra jutnak majd a nemzetiszocialisták, és alapvetően megváltoztatják Németország kulturális életét. A Weimari Köztársaság kulturális életében különféle tendenciák érvényesültek, különféle lehetőségek rejlettek, nem csak a Harmadik Birodalom előjelei. Alaposabb szemrevételezés után azonban mégis feltűnik néhány olyan szempont, amelyek fontosak a későbbi fejleményekre nézve: a Schöneberg nevű, alapvetően liberális érületű kerületben dolgozó újságáros tartózkodik például attól, hogy jól látható helyen kínálja a járókelőknek a szociáldemokraták *Vorwärts* című, száraz pártlapját. A szociáldemokrácia mint a legerősebb és legmegbízhatóbb republikánus erő nyilvánvalóan csekély kulturális befolyással bír tehát saját eredeti közegének határain túl.

Két példányban is látható viszont a fényképen a *Deutsche Illustrierte*: címlapján jól felismerhető a „Graf Zeppelin” nevű léghajó, amelynek nagy figyelmet keltő repülései egyaránt kielégítik a technika iránti lelkesedést és a nemzeti presztízssikerek utáni vágyat. A *Deutsche Illustrierte* általában véve is arra törekedett, hogy az új nemzeti felemelkedés szempontjának rendelje alá a lehető legszélesebb tematikát. Akár Luther Mártonról, akár Nagy Frigyesről, akár a technika vívmányairól, akár

a vitorlázórepülésről, akár a németek földrajzi ismereteiről, akár a Birodalmi Gyűlés feloszlatajáról, akár a háborús veteránokról esett szó a lapban – arra az állításra futott ki minden egyes írás, hogy a német nemzet külföldi elnyomás alatt él, éppen ezért egyesült erővel és minden területen a nemzet megerősítésén kell dolgoznia mindenkinek. Alkalmat adott egy siránkozó képaláírásra még az afgán uralkodó berlini látogatása is: „Ilyen harckocsiutánzatokat vagyunk kénytelenek használni, ha díszszemlét akarunk tartani egy külföldi király tiszteletére.”¹¹

Persze az efféle megnyilatkozásokból sem vezethető még le közvetlenül a Harmadik Birodalom. Hitlert és az NSDAP-t – amely mindössze a szavazatok 2,6 százalékát szerezte meg a májusban megtartott birodalmi gyűlési választásokon – például a *Deutsche Illustrierte* egyetleneszer sem említette meg az 1928-as teljes évfolyamában. A nacionalista alaphangulat azonban, amely – számos más orgánumhoz hasonlóan – jól megragadható a lapban, fontos alkotóeleme volt a weimari kultúrának, és a húszas évek második felében, amikor egyre nagyobb teret nyert, lényegesen hozzájárult a csak látszólag stabil köztársaság gyöngítéséhez, illetve – 1930-tól – a nemzetiszocialisták rendkívül gyors megerősödéséhez.

Nacionalizmust ugyan nem lehet elrendelni felülről, akkoriban még kevésbé lehetett, de igény, az nagy volt rá a német médiafogyasztók körében. Jóllehet a schönebergi újságosbódéban ugyancsak két példányban kifüggesztett, *Daheim* című családi lap politikamentesnek tüntette fel magát, mégis az „elnémettelenedés” rémképét festette a falra a külföldi eredetű táncokról és divatokról szólván. Az első német birodalmi kancellár halálának 30. évfordulóján pedig így írt az említett újság: „Újra erősek akarunk lenni. Újra német vezetést szeretnénk érezni, bismarcki értelemben.”¹² A kései Weimari Köztársaságban nagy hatalmú mozgalommá fejlődött az, ami más politikai és gazdasági körülmények között előbb-utóbb eljelentéktelenedett volna. Berlin nagyvárosi közegében 1928-ban nem látható még világosan az események további iránya, mivel itt kisebbségben vannak a jobboldali választók. Lényegesen másképp festene azonban ugyanekkor egy újságosbódé Brandenburgban, Frankfurtban vagy Schleswig-Holsteinben, ahol a sajtó – autoritárius politikai megoldások mellett agitálva – fáradhatatlanul ecseteli a parlamentáris rendszer és a modern kultúra „válságát”-t. A főváros határain túl meg-

lehetősen korán kirajzolódik már a baljós, a weimaritól a „német” kultúra felé mutató fejlődésvonal.

WEIMAR MINT „VÁLSÁG”

Teljes csalódás volt az az este. Elisabeth Gebensleben-von Alten felhívónak találta Bertolt Brecht *Koldusoperájának* előadását. Nem kerülte el ugyan figyelmét a darab szatirikus jellege, mégis kizárólag „a bűnözés felmagasztalása”-t vélte látni a színpadon. Kénytelen volt végignézni „a világunkban sajnos fellelhető sokféle rossz”-nak az erőltetett ábrázolását, miközben hallását egyfolytában inzultálta „a hozzá tartozó nyomorult dzsessz-zene”. A közönség túlnyomó többsége osztotta az asszony véleményét – egyetlen fontos kivétellel: „Sok zsidó hangosan tapsolt.” A negyvenhat esztendőss asszony véleménye szerint pedig nemcsak a maguk eltérő véleményét juttatták kifejezésre a tetszésnyilvánítók, hanem még magánál az előadásnál is nagyobb mértékben megszenstelteték a nagy múltú braunschweigi Udvari Színházat, ahol korábban „a legmagasabb rendű és legtisztább művészet szolgált épülésünkre”. És ami még ennél is rosszabb: a nagy számú zsidó jelenléte és tetszésnyilvánítása aggodalmat keltő tendenciába illeszkedett Elisabeth Gebensleben-von Alten szemében: „Újra elkezdődtek a zsidók mesterkedései, hogy még mélyebbre taszítsák népünket.”³

Semmi meglepő nincs persze abban, hogy egy braunschweigi polgárasszony nem tudott mit kezdeni Brecht *Koldusoperájával*, hiszen ez inkább szokásosnak mondható az 1930 körüli években. Már az I. világháború előtt heves elutasítás övezte például a naturalista színházat, illetve a modern zenét – és nemcsak Németországban. A 20. század elején sok embertől távol állt még az a gondolat, hogy egyfajta kínálati palettának tekintse a kultúrát, amelyről ki-k kedvére válogathat, vállalva cserében az alkalmankénti melléfogás kockázatát. Pedig nagyon is megfelelt volna ez az individualizált kultúrafelfogás a Weimari Köztársaság időszakának: egyre bővült ugyanis akkoriban a formák, a médiumok és a helyszínek kínálata, miközben egyre átjárhatóbbakká váltak a műfajok közötti határok is. A befolyásos megfigyelők azonban nem voltak hajlandók beletörődni az új fejleményekbe, mivel sokkal többet vártak

a kultúrától holmi kínálati palettánál. Miközben egyik részük integrációra és folytonosságra vágyott, másik részük polarizációt és transzformációt követelt. Ez utóbbiak közé tartozott maga Bertolt Brecht is, aki a kommunista átalakulás érdekében végzett mozgósítást tekintette színházi munkája céljának – habár az előadásain tapsoló közönség alighanem sokkal inkább az innovatív szórakoztatót látta benne. Az integrációra és kontinuitásra vágyakozók példája lehet ezzel szemben Elisabeth Gebensleben-von Alten: úgy látta az asszony, hogy Brecht darabja alapjaiban kérdőjelezi meg kultúrafelfogását, és ezt a benyomását egyfajta általános fenyegetettségérzettel kapcsolta össze. Így jutott végül arra a következtetésre, hogy válságban van a „nép”, és ezért a válsáért elsősorban „a zsidók”-at tette felelőssé. Az illetéknéppen kifejezésre juttatott rossz közérzetével pedig Elisabeth Gebensleben-von Alten a legkevésbé sem volt egyedül a nemzeti érzületű polgárság körében.

A weimari kultúra iránt érdeklődők rendszerint inkább Berlinre, mintsem Braunschweigre tekintenek, és az akkori, mindmáig szenzációszámba menő újdonságokra koncentrálva megelégednek egy fontos aspektusról: nevezetesen arról, hogy a hagyományos polgári értékek nemcsak érvényben maradtak a '20-as és a korai '30-as években, hanem merevebben értelmezték és energikusabban védelmezték őket, mint akár az I. világháború előtt. Gazdag és egyre gyarapodó kulturális élet jellemezte akkoriban Németországot. A lokális és a nemzeti identitás szempontjából egyaránt komoly jelentőséggel bírtak a színházak, a hangversenytermek és a múzeumok, éppen ezért nagyvonalú állami támogatásban részesültek még azokban az években is, amikor igencsak szűkre volt szabva a költségvetés. A közönség egy része pedig továbbra is a 19. század zsenikultuszától vagy a Richard Wagner és Hans Pfitzner kompozícióiban megnyilvánuló újromantikától várta a választ az aktuális kulturális kihívásokra. A művészetvallássá emelt szépségeszmény elkötelezett híve volt Elisabeth Gebensleben-von Alten is, aki a következőket írta például Wagner *A nürnbergi mesterdalnokok* című operájának egyik előadásáról lányának címzett levelében: „Lehet, hogy furcsának találod az efféle együgyű ömlengést, de egész egyszerűen lenyűgöző volt. Egyfolytában csak az járt a fejemben: Tényleg létezik ilyesfajta szépség a világban? És micsoda ostobaság, hogy oly kevéssé élvezzük ezt a szépséget, és mindennapjainkban megelégedünk német népünk szellemi gazdagságáról.”⁴

Bármennyire ragaszkodott is a „legmagasabb rendű és legtisztább művészet” 19. századi ideáljához, Elisabeth Gebensleben-von Alten a legkevésbé sem volt maradinak mondható. Rendszeresen beszámolt ugyanis olyan nacionalista, majd valamivel később nemzetiszocialista összejövetelekről, amelyek lelkesedéssel töltötték el, és felébresztették benne a Németország jobb jövőjébe vetett hitet. 1931-ben, amikor meglátogatta Heidelbergben tanuló egyetemista fiát, „a nagy nácikonferencia tiszteletére” rendezett egyik látványosságról írt az asszony. Telis-tele volt a Neckar „lampionokkal díszített kisebb és nagyobb csónakok”-kal: „Hirtelen ágyúlövés dörrent, és felbukkant a sötétből a kastély a maga teljes romantikus pompájában. Úgy festett, mintha lángokban állt volna. Aztán nagyszabású tűzijátékot rendeztek még a vízen. De példás rendben zajlott le minden.”⁵

Nemcsak Heidelbergben és Braunschweigben, hanem Németország-szerte magával ragadó, a közönséget is aktív részvételre csábító eseménykultúrát bontakoztatott ki a nemzetiszocialista mozgalom. Ez az eseménykultúra pedig kötődéseket hozott létre, és erősítette a nacionalista optimizmust. Mindennek során polgári és újromantikus értékeket vettek alapul a nemzetiszocialisták, de innovatív módon prezentálták őket. Az ebből adódó dinamikus szintézis pedig végül kimozdította őket a baloldallal szemben folytatott védekezés frusztráló helyzetéből. Ha előfordultak is polgársággellenes gesztusok a nemzetiszocialisták körében, hiba lenne túlértékelni őket: sem a gimnáziumi tanár fiaként született Heinrich Himmlerről, sem pedig a zenészcsaládból származó Reinhard Heydrichről – hogy csak két prominens példát említsünk – nem állíthatjuk azt, hogy ideológiai okokból szakítottak volna a szülői házzal.⁶ Ami pedig Elisabeth Gebensleben-von Altent illeti: ő sem érezte úgy, hogy megrendítené polgári értékeiben a nemzetiszocializmussal való találkozás – éppen ellenkezőleg. Az asszony szemében összekapcsolódott tehát egymással a válság emlegetése és a megújulásba vetett remény: „Válságos állapotok uralkodnak itt Braunschweigben. Vasárnap jön Hitler.”⁷

Jóllehet a „válságos állapotok” emlegetése már-már közhelyszámba ment a kései Weimari Köztársaságban, nem mindenki tartozott az etnonacionalisták vagy a nemzetiszocialisták közé, aki ilyesmiről beszélt. A szociáldemokraták amellet érveltek, hogy fokozatosan bevezetett reformokkal – a jóléti állam kiépítésével, illetve a közoktatás humani-

zálásával – kell úrrá lenni a válságon. Mások liberális élel emlegették a válságot, például azért, hogy a konzervatív bírói kar ellen agitáljanak. A kommunisták forradalmi szolidaritást követeltek, amikor éhező családokkal, elszegényedett utcai árusokkal és érzéketlen közhivatalnokokkal teli válsághelyzetként ábrázolták a gazdasági visszaesést. És egyesek számára alighanem még némi bájjal is bírt a Berlinről mint „válságban vergődő világáros”-ról szóló klisé: akadt például olyan idegenvezető, aki a közjóléti hivatalokba, a bezárt üzemekbe és a politikai gyűlésekre is elvitte a turistákat – és még néhány fiatalembert is felfogadott, hogy gondoskodjanak „a megfelelő »válság«-hangulat”-ról, vagyis játsszák el a hőzöngő munkanélküliek szerepét.⁸

A „válság” különféle értelmezéseken alapuló emlegetése ilyenformán maga is része volt az erősen differenciált kulturális életnek. A mai szemlélő számára különösen imponáló, hogy milyen sokféle irányzat létezett egymás mellett a Weimari Köztársaságban: mind a szocialisták, mind a katolikusok kialakították a maguk sajátos közegét, hogy más, hasonló felfogású emberekkel együtt énekeljenek, fényképezenek vagy kiránduljanak. A fogyasztói kultúra polgári ellenfelei mellett olyan tág érdeklődésű nagyvárosiak is léteztek a középosztályban, akik egyaránt látogatták a dzsesszkávéházakat és a képzőművészeti kiállításokat, a bokszmérkőzéseket és a színházi előadásokat. Az építészek egy része a császárság korának stiláris repertoárját legfeljebb óvatosan kibővítve egyszerűbb családi házakat vagy középületeket tervezett. Mások ezzel szemben tudatosan törekedtek a stiláris innovációra és a hétköznapi kultúra megújítására: jó példa ez utóbbira a Bauhaus szigorú funkcionalitása vagy Erich Mendelsohn Woga-komplexumának – ma a berlini Kurfürstendammön található Schaubühne épülete – lendületes vonalvezetése. Habár az emberek többsége gazdasági okokból kénytelen volt lemondani az utazásról vagy a rádiókészülék-vásárlásról, ugyanakkor viszont kialakult az autóbuszokat üzemeltető közlekedési vállalatok, pályaudvari könyvkereskedések és olcsó mozik szűkös családi költségvetésre szabott infrastruktúrája. A reklámok képi világa pedig – a későbbi nyugat-németországi trendeket megelőlegezve – már az autó- és családház-tulajdonosok társadalmát vetítette előre.

Sokféle fejlődési lehetőséget rejtett tehát magában az önmagában véve is sokszínű weimari kultúra. A Weimari Köztársaság katolikus és

szociáldemokrata miliójéből nőttek ki az 1945 utáni Kereszténydemokrata Unió (CDU) és Német Szociáldemokrata Párt (SPD) politikusai. A gazdasági válság éveinek kommunista közegében szereztek meghatározó tapasztalataikat a Német Szocialista Egységpárt (SED) későbbi vezető káderei. A szakmunkások, az alkalmazottak és a háziasszonyok a Szövetségi Köztársaságban élvezhették azután mindazt, ami a weimari fogyasztói kultúrában inkább ígéret maradt csupán, valóra még nem válhatott. A művészetkedvelők és az értelmiségiek pedig mind a mai napig gyakorta hivatkoznak a szóban forgó időszak festészetére, irodalmára és politikaelméletére. És ugyanez a helyzet Németország határain kívül is: nem utolsósorban a német emigránsok befolyásának köszönhetően nemzetközi gyűjtőfogalomná vált a „Weimar Culture”, ami egyaránt magában foglalja a Bauhaus építészetét és formatervezési törekvéseit, illetve Arnold Schönberg és Paul Hindemith zeneműveit. Persze már a maga idejében sem kizárólag német gyökerekből táplálkozott a weimari kultúra, hiszen közös vonásokat mutatott fel és szoros kapcsolatokat ápolt más európai országokkal éppúgy, mint az Amerikai Egyesült Államokkal.

Bármilyen nagyra becsüljük is azonban az efféle sokszínűséget, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a weimari kultúrából táplálkozott a nemzetiszocializmus is. A mozgalom mitikus elbeszélései és utópikus víziói, stilizált világi és retorikai eszközei egy olyan korszakhoz tartoztak, amely megpróbálta összeegyeztetni egymással a hagyományokhoz való kötődést és a jövőre való nyitottságot. Bármilyen nehezűnkre esik is kimondani: a császárság idején kialakult nacionalizmus, amely már a '20-as évek folyamán rohamosan radikalizálódni kezdett, ugyanúgy részét képezte „Weimarnak”, mint például az új tárgyiasság festészete és irodalma. És nem is volt kevésbé „modern” ez utóbbinál, jóllehet magába olvasztott egyes konzervatív elemeket is. Ez a radikális nacionalizmus teremtette meg tehát Hitler felemelkedésének előfeltételeit, hiszen már a '20-as években – évekkel a nemzetiszocialisták itt is, ott is tapasztalható választási sikerei előtt – jelentős meggyőző erővel hatott a társadalom polgári középrétegeiben, és meggyőző ereje nagyrészt éppen a korabeli válságretorikából fakadt.

Jóllehet maga a válságretorika is sokszólamú volt, de nagyszerűen illett Németország nagyságának, bukásának és újabb felemelkedésének hir-

detéséhez. A „válság”-ot emlegetők jobbára a homogén nemzet ideáljához mérték koruk társadalmát. Ebből a nézőpontból tekintve pedig a kulturális sokszínűség egyet jelentett a „megosztottság”-gal – s ez a diagnózis ráadásul összekapcsolódott a bankcsődök, a tömeges munkanélküliség, illetve az állítólag működésképtelen parlamentarizmus miatt érzett aggodalmakkal. Egyszerűsége és univerzális felhasználósága miatt a „válság” mint jelszó elmosta a korszak különböző jelenségei között húzódó határokat. Kétségtelenül léteztek valós problémák a '30-as évek elején, de még nem foglalták össze őket a „válság” definícióval. Nem kellett óhatatlanul mindennek valamiféle pesszimista pusztulásvízióba torkollnia, sokkal fontosabb szerepet játszottak a „mindent, vagy semmit” elképzelések, amelyek szerint a harciasság majd elhozza a nemzeti megújulást. Aki például a „beteg néptest”-ről beszélt, az a hamarosan bekövetkező „gyógyulás”-ban reménykedett – feltéve persze, hogy akad valaki, aki hajlandó lesz alkalmazni a szükségesnek tűnő, meglehetősen drasztikus gyógymódokat.

A nemzeti válság retorikája magyarázattal szolgálhat arra, hogyan találhattak egyre szélesebb elfogadottságra a nem sokkal korábban még marginálisnak számító, szélsőséges nézeteket hirdető csoportok. Az Elisabeth Gebensleben-von Altenhez hasonló kortársak semmi esetre sem akarták feladni konzervatív értékképzeleteiket, tisztában voltak azonban azzal, hogy csakis úgy őrizhetik meg őket, ha a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva elfogadják bizonyos kulturális innovációkat. Így aztán az etnonacionalisták joggal bízhattak a polgári rétegek támogatásában, ha kiindulópontokat kerestek egy új népközösség megteremtéséhez. Ezeket a kiindulópontokat pedig nem egyszer az állítólag dekadens és megosztott weimari társadalom földrajzi peremvidékein, vagy éppen az említett társadalmon kívül találták meg. Ezért voltak olyan fontosak számukra a Baltikumban vagy a Lengyelországhoz csatolt területeken élő németek. Az egykor baloldali-expresszionista drámaíróként indult, később etnonacionalista (völkisch) regényíróvá avanzsált Arnolt Bronnen például azokat a szabadcsapatokat dicsőítette O. S. (1929) című regényében, amelyek röviddel az I. világháború befejezését követően Lengyelország ellen harcoltak a német Felső-Sziléziáért. Számos önéletrajz, regény és film tanúsága szerint példaképekül szolgáltak az akkori jelen számára az immár elvesztett

afrikai gyarmatokon tanúsított német erőfeszítések is, és ugyancsak a nacionalista értelmezések igényeire szabott múltidézés nyilvánult meg a mitizált germánok kultuszában. „Vezér”-re (Führer) stilizálták továbbá Otto von Bismarckot, jóllehet az efféle stilizáció a legkevésbé sem felelt meg annak a politikai tevékenységnek, amelyet a kancellár a 19. század második felében, a '60-as és a '80-as évek között valójában kifejtett. Végezetül pedig „hősök”-ké magasztalták a világháborús katonákat, pedig ennek ugyancsak semmi köze nem volt a lövészárkok valóságához.

Mivel szoros összefüggés állt fenn a válságretorika és az erősödő német nemzeti öntudat között, a német nacionalistáknak eszükbe sem jutott nyitottságot tanúsítani más kultúrák iránt, illetve bármiféleképpen megkérdőjelezni a kulturális homogenitás követelményét. Épp ellenkezőleg: a negatív sztereotípiák, az önigazolási kényszer és az uralmi igények szemüvegén keresztül tekintettek mindenre, amit idegennek tartottak. A háborús és a háborút követő évek tapasztalatai kiirtották a világra való nyitottságot, ami a császárság időszakának polgárságára még nagyon is jellemző volt. Vegyes tapasztalatokra tett szert Elisabeth Gebensleben-von Alten is 1931-es párizsi utazása során. Igaz, hogy „megkönnyezte”, amikor búcsút kellett vennie a Louvre-ban a Milói Vénusztól, és élvezte a Diadalívről nyíló kilátást meg a versailles-i kastélyban tett látogatást. Az efféle polgári kulturálódáson túl azonban „nem csak örvendetes benyomások” érték az asszonyt, így aztán „valóságos jótétemény”-nek érezte, hogy visszatérhetett végre „tisztá, akkurátus Németországunkba”. Még negatívabb benyomást tett Elisabeth Gebensleben-von Altenre egy oroszországi zsidó, akivel hollandiai utazása alkalmával volt kénytelen egy kupéban utazni a vonaton: jóllehet „tulajdonképpen nem molesztálta” őt, „kimondottan ellenszenvesnek és gyanúsnak” találta azt a férfit, és örült, amikor a határőrök vízum hiányában őrizetbe vették.⁹

A jobb jövőről való álmodozás és az ellenérzésekből fakadó befelé fordulás önmagában véve nem rendelkezett még elegendő politikai gyűjtőerővel: ehhez előbb át kellett fordítani az új német felemelkedés víziójába. Ez a vízió pedig ugyancsak olyan területekre irányult, amelyek kívül estek a weimari állam határain. Sikerült a nacionalistáknak a nyilvánosság napirendjén tartani a német határok kérdését, sőt felfűteni

a róluk zajló vitát, mégpedig egy olyan időszakban, amikor a németek nagy része valójában kész lett volna beletörődni a versailles-i békeszerződés okozta területveszteségbe. A nacionalisták ráadásul a majdani birodalmi kibontakozás eszközeinek tekintették kiváltképp a kelet-közép- és a kelet-európai német kisebbségeket, és jó néhányan szolgáltattak számukra érveket ehhez a szellem- és társadalomtudományok művelői közül. Az említett, úgynevezett „Nyugat-”, illetve „Kelet-kutatók” azon munkálkodtak, hogy igazolják a német dominanciát Franciaországgal és a Benelux államokkal, illetve Lengyelországgal és a Baltikummal szemben: az I. világháború időszakának annexiós terveire visszanyúlva egyfelől a németek és például a hollandok között fennálló állítólagos etnikai affinitást, másfelől a németeknek a szlávokkal és a zsidókkal szemben megmutatkozó állítólagos faji magasabbrendűségét hangoztatták. Mindeközben pedig nem csak marginalizált tudósok használták előszeretettel a „kultúrtér” és a „népföld” fogalmat – éppen ellenkezőleg: az efféle kutatásokat folytató geográfusokat, nyelvészeket, régészeket és történészeket hathatós támogatásban részesítették az egyetemek és a minisztériumok, úgyhogy még az interdiszciplináris együttműködés új formáit is kidolgozhatták.

A nacionalista kultúra ilyenformán képzeletbeli menekülőutakat nyitott a válságosnak érzékelt jelenből különféle alternatív világok felé – miközben mérsékeltebb, látszólag ártalmatlan formákban is megnyilvánult ugyanez a tendencia. A szórakoztató filmek és a népszerű regények nagy része sokkal inkább politikamentesen konzervatívnak, mintsem nyíltan nacionalistának tűnt ugyan, mégis számottevő politikai következményeket vont maga után. A '20-as évek vége óta – a hangosfilm bevezetése miatt – egyre inkább a német filmek uralták a mozik műsorát, mivel a Hollywoodban gyártott filmek a még meglehetősen fejletlen szinkronizálási technikák következtében időlegesen háttérbe szorultak. A mozikban használt technika lecserélésének tetemes költségei pedig olyan koncentrációs folyamatot indítottak el, amely tovább erősítette az Ufa-konzern vezető pozícióját. Az Ufa tulajdonosa 1927 óta Alfred Hugenberg, a Német-Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) jobboldali radikális szárnyához tartozó médiavállalkozó volt, akit hamarosan a párt elnökévé is megválasztottak. Igaz, hogy Hugenberg politikai nézetei nem jutottak közvetlenül kifejezésre a filmek tartalmában,

mert a gazdasági megfontolások gátat vetettek a médium nyersen propagandisztikus felhasználásának, a filmek azonban – a Hugenberg érdekkörébe tartozó számos helyi laphoz hasonlóan – ennek ellenére erős közvetett hatást fejtettek ki: nevezetesen a weimari kultúra pere-mére szorították a baloldali társadalomkritikát.

Az olyan operettfilmek, mint a *Die drei von der Tankstelle* („Mese a benzinkútról”, Lilian Harvey, Willy Fritsch és Heinz Rühmann, 1930) egy gondoktól mentes világot ábrázoltak, amelyben lehetséges az ellentétek játékos feloldása, és mindig „jó barát” marad a „barát”. A Marlene Dietrichkel, Emil Janningsszal és Hans Albersszel forgatott *Der blaue Engel* („A kék angyal”, szintén 1930) figyelmen kívül hagyta a forgatókönyv alapjául szolgáló regény (Heinrich Mann: *Ronda tanár úr*, 1905) társadalomkritikai irányultságát: Jóllehet a császárság korában játszódó történet középpontjában itt is egy autoriter felfogású gimnáziumi tanár áll, aki halálosan beleszeret egy, a városban turnézó kabaré-énekesnőbe, és végül feleségül is veszi, a filmbéli „Ronda tanár úr” nem forgatja fel a kisváros társadalmát azzal, hogy az iskolából való elbocsátása után anarchisztikus nézetek hívéül szegődik, és szerencsejátékra, sőt megvásárolható szexre csábítja a notabilitásokat. A tanár ehelyett megtört emberként tér vissza a „Kék angyal”-ba, hogy eljátssza a színpadon a bohóc szerepét, és végül a régi osztálytermében hal meg. Konzervatívabb értelmezése is lehetséges volt azonban a filmnek, amelyet egyesek csakugyan nem szatíráként, hanem a férfiak önkontrollját veszélyeztető női szexualitásról szóló tándrámaként interpretáltak: a *Göttinger Tageblatt* kritikusa például „emberi tragédiá”-ról értekezett. Szerinte egy „ösztönlény” ragadja ki a gimnáziumi tanárt „szűkös, ámde rendezett világából”, és jóllehet a férfi „elveszíti a személyiségét”, végül mégis kénytelen belátni, „hogy egy szajha miatt áldozta fel az életét”.¹⁰

„A kék angyal” című film fent idézett értelmezése jól szemlélteti azt, ahogyan a Weimari Köztársaság kései időszakának szélteben-hosszában elharapódzott válságretorikájában összemosódott a „politikamentes”, a konzervatív és az etnonacionalista kultúra. Szerves részét képezték a médiumok kínálatának a német hadihajókat, harckocsikat és vadászpülőgépeket bemutató képriportok, miközben az elitek körében új szabadidős tevékenységként hódított a vitorlázórepülés. És számottevő politikai jelentőséggel bírt mindkettő, hiszen a nemzeti felemelkedés,

illetve egy eljövendő háborúra való felkészülés üzenete kapcsolódott össze velük. A közönség szélesebb rétegeiben mindeközben egyre nagyobb teret hódított a futball, és kialakult a regionális, illetve helyi szinteken differenciált szurkolói kultúra, amely hamarosan a „közösség” és a „harc” közegévé stilizálódott. Hallatszottak ugyan kritikus hangok is a meggyőződés és a fogyasztás összekeveredését illetően: az intellektuális jobboldali radikalizmus prominens orgánuma, a *Die Tat* (A tett) megrovólag szóvá tette például azt, hogy a napóleoni háborúk korában játszódó, *York* című film „katonai parádék egyvelegévé degradálja a nemzet eszméjét”.¹¹ Az ehhez hasonló kritikus megnyilvánulások dacára azonban mégis éppen az ideologikus iránymutatás és a hétköznapi élményvilág kombinációjából fakadt a korabeli nacionalizmus kulturális átütő ereje.

A nemzetiszocializmus mármost összekapcsolta egymással a polgári-konzervatív és a radikális-nacionalista (völkisch-radikal) szempon-tokat, majd pedig a közöttük húzódó határokat elmosva átfogó vízióvá integrálta őket. Az említett törekvés kezdetei a korai '20-as évek Münchenjébe nyúlnak vissza, ahol az 1918/19-es forradalom leverése után érzékelhetően megváltozott az I. világháború előtt még liberális és mindenféle kísérletezésre nyitott légkör – megteremtve Adolf Hitler számára azt a lehetőséget, hogy a szélsőjobboldali kultúra ikonikus figurájává emelkedjék. Hitler különböző sörözőkben bontakoztatta ki szónoki képességeit, és bohém, de meggyőződéses politikusként járt a kávéházakat etnonacionalista (völkisch) művészek, publicisták és professzorok társaságát keresve, miközben a Wagner-rajongók müncheni és bayreuthi köreihez fűződő kapcsolatai salonképessé tették, és jelentős presztízzsel ruházták fel a magas kultúrában. A „Führer” ilyenformán megbízható támogatókra tett szert a helyi kulturális elit köreiben, mégpedig már jóval azt megelőzően, hogy 1930 körül elkezdtek kirajzolódni egy kimondottan nemzetiszocialista kultúrpolitika körvonalai: Az NSDAP ekkor költségeket nem kímélve „Barna ház”-zá építtette át a városközpontban álló Barlow-palotát, amely a továbbiakban reprezentatív főhadiszállás gyanánt szolgált, illetve saját kaszinójában szórakozási lehetőséget kínált a párt tagjainak. A párt egyes városnegyedekben működő alapszervezetei zenekarokat és kölcsönkönyvtárakat alapítottak; a helyi SA színjátszó csoportot szervezett.

Az Alfred Rosenberg író vezette Harci Szövetség a Német Kultúráért (Kampfbund für deutsche Kultur) előadás-sorozatokát, filmvetítéseket, dal- és kabaréesteket rendezett, mi több, saját szimfonikus zenekart tartott fenn, amely nemcsak Münchenben, hanem Bajorország-szerte koncertezett.¹²

Ezzel egyidejűleg – részben bevett megközelítésekéből és értékkepzésekből kiindulva – egész Németországra kiterjesztették kulturális jelenlétüket a nemzetiszocialisták: Jó néhány cikket közölt az inkább párttagoknak, mintsem a szélesebb nyilvánosságnak szóló *Völkischer Beobachter* is Schleswigről, „a vikingek városa”-ról, Tübingenről, „a német kisvárosi romantika gyöngyszemé”-ről, vagy a bajor Allgäuban eltöltött nyaralásról, és ezeknek az írásoknak a hangneme alig különbözött a korabeli hazafias mozgalométól (Heimatabewegung).¹³ Felértékelődtek és új összefüggésbe ágyazódtak tehát a lokális és a regionális identitások: A vidéki és kisvárosi választókhoz fűződő kötelékeiket hangsúlyozták az iskolázott propagandaszónokok, miközben arról sem feledkeztek meg, hogy megteremtsék a kapcsolatot a népközösség nagy egészével. Másrészt innovatív erőként lépett fel az NSDAP, hiszen nyilvánvaló érdeklődést tanúsított például a Zeppelin-légihajó, valamint a hangosfilm iránt, és a legfrissebb technika színvonalán agitált: az 1932-es elnökválasztási kampány idején Hitler naponta többször is repülőgépen és intenzív propagandisztikus kísérettel érkezett meg különböző helységekre, hogy beszédet tartson. A „Führer” ilyesfajta fellépései – az NSDAP nem csekély belépődíj ellenében látogatható politikai rendezvényeihez hasonlóan – kiváltképp vidéken többek között arra is szolgáltak, hogy kielégítsék a lakosság rendkívüli események iránti vágyakozását. Az inkább individualisztikus beállítottságú nagyvárosiak igényeit azonban ugyancsak nem hagyták figyelmen kívül a nemzetiszocialisták: Joseph Goebbels *Der Angriff* (Támadás) című lapja például állaspályázati tréninget kínált berlini olvasóinak, és sikra szállt azért, hogy szélesebb társadalmi rétegek számára váljon hozzáférhetővé a teniszsport.¹⁴

Habár ilyenformán több szempontból is nyitottnak és integratívnak mutatkozott, a nemzetiszocialista sajtó végső soron semmi kétséget nem hagyott a „mozgalom” imperialisztikus és antiszemita irányultságát illetően. Lapjai szakadatlanul azt sulykolták például, hogy nem-

csak hatalompolitikai, hanem kulturális szempontból is fenyegetik Németországot más államok és népek, többek között azzal, hogy a határokon telepített hatalmas rádióállomásaik szakadatlanul sugároznak az éterben. Hatásos riportok jelentek meg továbbá a kelet-európai német kisebbségekről, azt állítván, hogy ezek a kisebbségek korlátozva érzik magukat történelmi önértelmezésükben és anyanyelvük használatában. Ugyancsak fontos téma volt az az állítólag bomlasztó hatás, amelyet a zsidók gyakorolnak a német kultúrára: ennek egyik eklatáns példaként szolgált Carl Laemmle, a Württembergből elszármazott „filmészidő”. Mivel Laemmle hollywoodi stúdiója, az Universal vásárolta meg Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című, pacifista háborús regényének filmjogait, őt tették felelőssé azért, hogy „a német ember manapság az egész világ cselédje, akit – képletesen szólva – bárhol leköpdöshetnek és megrugdoshatnak”. A külföldről, illetve a zsidóktól kiinduló agressziót a *Völkischer Beobachter* megítélése szerint az tette különösen veszélyessé, hogy sokan megtagadták német mivoltukat a birodalmi németek közül is. A görög és a közel-keleti régészet például a lap állítása szerint „hathatósan terjesztette az elődeink kulturálatlanságáról szóló hazugságot”, és arra nevelte közönségét, hogy „kitüntetett tisztelettel tekintsen a zsidók kis keveréknéjére”.¹⁵

Az általános fenyegetettség szakadatlan sulykolásának célja az volt, hogy cselekvésre szólítson fel, és kulturális fordulatot idézzon elő – feltéve, hogy a németek hajlandók felidézni magukban faji identitásukat. A radikális megújulási programban való részvétel pedig nyilvánvaló előnyökkel kecsegtetett – mégpedig szellemi és anyagi előnyökkel egyaránt. A pártsajtó a kulturális élet szereplőinek biztonságvágyára játszott, nekik ugyanis az instabil és a gazdasági visszaesés következtében egyre szűkülő piacon kellett megvetniük a lábukat. Nehézségeikért pedig most a zsidó színészeket vagy a külföldi filmeket okolták, vagyis állásokat és megbízásokat helyeztek kilátásba számukra az eljövendő nemzetiszocialista Németországban, mégpedig nem is hatástalanul, hiszen új tagok egész sora lépett be az NSDAP-be, illetve a Harci Szövetség a Német Kultúráért szervezetbe. Az efféle anyagi csábításhoz társult másfelől az az ígéret, hogy egy nagyszabású terv végrehajtásában vehetnek részt a „mozgalom” tagjai. Jó néhányan felpanaszolták a '20-as években azt, hogy az alkotó egyén pozícióját megrendítette az erősen

kommercializált és technológizált tömegkultúra. A művészek mármost joggal remélhették társadalmi helyzetük felértékelődését, feltéve, hogy azonosulnak a nemzetiszocialista ideológiával, és kapcsolatot keresnek a „néppel”. Az építészeket arra biztatta például a *Völkischer Beobachter*, hogy a modern építészet „nemzetközi, általános érvényű tömegnormáitól” elhatárolódva „olyan eszmék szolgálatába állítsák az anyagot és a technikát, amelyek tájunk jellegéből, népünk természetes és szellemi életéből fakadnak”.¹⁶

Nem utolsósorban kulturális vonzerejének köszönhetette tehát sikerét a nemzetiszocialista mozgalom, ez a kulturális vonzerő pedig részben a polgári-nacionalista áramlatokkal való átfedésekből fakadt. A nemzetiszocialista mozgalom csupán utópikusan kiélezett és határozott irányba terelt bizonyos korábbi tendenciákat. Ezért vált lehetségessé a kortársak jelentős része számára, hogy saját értékképzeteit megőrizve még akkor is kapcsolódjon a mozgalom bizonyos aspektusaihoz, ha szempontjainak többségét elutasította. Luise Solmitz naplója ugyanúgy bizonyítékkal szolgál erre, mint Elisabeth Gebensleben-von Alten írásai: a hamburgi tanárnő megtalálta a nemzetiszocializmusban a hön vágyott, „felemelő” eszmét, „amelyért érdemes áldozatot hozni”, és a maga művelt polgári nézőpontjából megelégedéssel nyugtázta, hogy a „Führer” – akinek kommersziális kisajátításától óva intett – „klasszikus, feszes, szikár németet” beszél. Egyik ismerősenek üzleti ügyeskedése ezzel szemben utálattal töltötte el az asszonyt: „X. Hitler-mellszobrokat készít. Nem is hasonlítanak a mintaképükhöz, mégis ebből akar meg gazdagodni.”¹⁷

Ha számottevő kulturális vonzerővel bírt is a nemzetiszocializmus, attraktivitása semmi esetre sem volt határtalan. Akadtak hívei a polgári életforma liberális változatának a Weimari Köztársaság utolsó esztendeiben is, és nemcsak a zsidó németek között. A szociáldemokraták, a kommunisták és a katolikusok megmaradtak a maguk megszokott miliőjükben. A filmeket, a sporteseményeket és a színelőadásokat többnyire a világnézeti kérdésektől függetlenül látogatta a milliós számú közönség. Jóllehet vitathatatlan erővel bírt, nem volt még abban a helyzetben a nemzetiszocialista mozgalom, hogy egymaga határozhassa meg, mi számít „németnek”, és mi nem. Ehhez előbb demonstrálnia kellett még saját hatalmát, és erőszakkal marginalizálnia kellett másokat.

HATALMI DEMONSTRÁCIÓ ÉS MARGINALIZÁLÁS

„A magam részéről egyre világosabban látom, hogy a túlfinomult kultúra teljességgel haszontalan teremtménye vagyok, és életképtelen lennék primitívebb környezetben. [...] még nyelvtanárnak sem vagyok alkalmas, csakis szellemtörténetet tudok tanítani, mégpedig kizárólag német nyelven, és merőben német felfogás szerint. Itt kell élnem, itt kell meghalnom.” Ezeket a csüggedt mondatokat jegyezte fel naplójába 1933. július 9-én Victor Klemperer drezdai romanisztikaprofesszor. Klemperer ismerősei néhány nappal korábban mélységes borúlátással nyilatkoztak a németországi zsidóság jövőjét illetően, és konkrét kivándorlási tervekről számoltak be. Magát Klemperert azonban nemcsak a palesztinai élet gyakorlati kihívásai riasztották, hanem úgy érezte, hogy hiányzik belőle a kulturális alkalmazkodás ilyen esetekben elengedhetetlenül szükséges képessége is. És nem is vonzotta különösebben egy olyan cionista környezet, amelyben csupán „nacionalizmusra és szűkösségre” cserélte volna „a nacionalizmust és a szűkösséget”.¹⁸ Másrészt azonban egyre nehezebbnek bizonyult Klemperer számára az, hogy „német nyelven és merőben német felfogás szerint” irodalom- és szellemtörténetet tanítson, illetve írjon. Az 1933-as és 1934-es évek folyamán egyre kiszolgáltatottabbnak érezte magát a professzor a Drezdai Műszaki Egyetemen (Technische Universität Dresden) eluralkodó antiszemita hangulatban: megvonták tőle a vizsgáztatás jogát, és kénytelen volt szembenézni azzal a fenyegetéssel, hogy hamarosan elbocsátják az intézményből. Egyik, már korábban megkezdett könyvének kiadója ráadásul kihátrált a projektből, azt javasolván a szerzőnek, hogy a jobb publikációs esélyekre való tekintettel írja meg a művet inkább franciául – ezzel a felvetéssel azonban nem tudott mit kezdeni Klemperer. Az, hogy ilyen formán fontos és immár betervezett mellékjövedelmétől is elesett, nemcsak a professzor tudományos munkásságának kibontakozását hátráltatta, hanem anyagi helyzetét is egyre jobban megrendítette.

Már 1933 előtt is lankadatlan figyelemmel követte Klemperer a nemzetiszocializmus előretörését. Eleinte nem álltak ugyan távol a világháborús veterántól a franciaellenes érzelmek, sem pedig a revansvágy, mégis hamarosan szakított az etnonacionalista kultúrával. A radikális nacionalizmus ugyanis kivetette magából mint zsidót, pedig már 1912-ben

áttért protestáns hitre. A '20-as évek vége óta ráadásul egyre több átfedésre lett figyelmes Klemperer az említett kultúra és a nemzetiszocialista mozgalom között. Megütözve jegyezte fel például egyik Naumburg an der Saale-ban tett sétája után, hogy a helyi könyvkereskedés ajtajára egymás mellé voltak kifüggesztve „a »Stahlhelm«, a »Werwolf« és a »nemzetiszocialista párt« hirdetései”, „Az utcákon és a kávéházban pedig diáksapkák, sőt egy Stahlhelm-jelvény.” Ekkor azonban még nem érezte úgy Klemperer, hogy létében fenyegetné a fent említett fejlemények – elsősorban Francia-Algériában és Törökországban tett utazásaival, elővárosi házának építési munkálataival, illetve közalkalmazotti jövedelmének megkurtításával volt elfoglalva a professzor. Az persze nem került el a figyelmét, hogy egyeseket rettegéssel töltött el a politikai események alakulása: például a jobboldali liberális szász kultuszminisztert („függ a nemzetiszocialistáktól, valósággal retteg tőlük”), vagy egyik ismerősét, akinek pesszimista helyzetértékelése a következő kérdésre indította Klemperert: „Zsidó félelmi pszichózis? Vagy több annál?”¹⁹

Mindez egykettőre megváltozott azonban, amikor hatalomra jutottak a nemzetiszocialisták: most már Klemperert is személyesen nyomasztották a politikai problémák. A baloldal ellen alkalmazott erőszak és a publikációs tilalom őt magát nem érintette ugyan közvetlenül, de a jogállam és a kritikus nyilvánosság felszámolásának tekintette azt, ami történt. És hamarosan kihatott persze mindez az egyetemi életre és a professzor személyes kapcsolataira is: Egyik fiatalabb barátja, aki iránt már-már atyai érzelmekkel viseltetett, teljes meggyőződéssel támogatta az új rendszert. Más ismerősei kritikus véleményüket hangoztatták ugyan, egyszersmind azonban kénytelenek voltak elismerni, hogy tehetetlenek. Egyetemi oktatóként, a szellemtudományok művelőjeként és németként elszenvedett kirekesztését csak részben sikerült Klemperernek különféle kulturális aktivitásokkal kompenzálnia: „Lassan haladva és reményvesztetten” olvasgatta a 18. század francia irodalmát, mégis „támaszra és vigaszra” lelt benne. Filmrajongó lévén időnként elmenekülhetett a mozi álomvilágába: „Valóságos megváltás volt, és még másnap is hatott.” Bár nem szerette zsidó ismerőseinek „szörnyű, nyomasztó gettó-hangulatát”, de képtelen volt tenni ellene.²⁰

Tovább tetézte a bajt, hogy Klemperernek – számos kritikus kortársához hasonlóan – nehezére esett az események intellektuális feldolgozása. Azon nem lepődött meg különösebben, hogy az olaszok – akiket „analfabétáknak, a Dél gyermekeinek és állatainak” tekintett – részt vesznek holmi erőszakos rituálékban, a német kultúrnépről viszont nem tudott elképzelni ilyesmit. És erősen alábecsülte a nemzetiszocializmus modernitását, amikor „rettenetes, középkori zsidószidalmazásról” vagy olyan, félelemmel teli hangulatról beszélt, amilyen „alighanem a jakobinusok alatt uralkodhatott Franciaországban”.²¹ Végül azonban felmerült Klempererben egy ötlet, amelynek megvalósításához a távolságtartó megfigyelő pozíciójába helyezkedhetett: úgy döntött, hogy elemezni fogja a nemzetiszocializmus nyelvhasználatát. És 1947-ben megjelent műve, az *LTI. Notizbuch eines Philologen* (*LTI. A Harmadik Birodalom nyelve*) mindmáig nem veszített analitikus erejéből.

Victor Klemperert más zsidó és baloldali németek millióival együtt kirekesztették a német kulturális életből. Az pedig, hogy nyilvános tiltakozás vagy pláne ellenállás alig volt tapasztalható, a mindaddig elképzelhetetlen mértékű nemzetiszocialista erőszak számlájára írható. Amint már Klemperer is felismerte, nem 1933. január 30-ával vette kezdetét a hatalmi demonstráció és a marginalizálás dinamikus kibontakozása: évekkel korábban sikerült már a jobboldali erőknél visszafordítaniuk azt a pluralisztikus kultúra felé vezető fejlődést, amely a Weimari Köztársaságot jellemezte.²² Münchenben például igen korán és igen erőszakosan felléptek már a nemzetiszocialisták a baloldaliak és a zsidók színházi jelenléte ellen – ez készítette többek között Bertolt Brechtet is arra, hogy Berlinbe költözzön. És nem sokkal később, 1930 januárjában átcsapott Bajorország határain ez a tendencia, amikor Thüringiában – mégpedig egy túlnyomórészt polgári erőkből álló koalíció élén – kormányra kerültek a nemzetiszocialisták.

Wilhelm Frick, az említett tübingiai kormány belügy- és kultuszminisztere Hans F. K. Günthert, a fajelmélet egyik prominens képviselőjét és Paul Schultze-Naumburgot, a szélsőjobboldali építész foglalkoztatta tanácsadóiként, és a lehető legkeményebb eszközökkel lépett fel a tübingiai modernista kultúra ellen. Frick eltávolíttatta a weimari kastélymúzeumból Ernst Barlach és Paul Klee képeit, továbbá elrendelte, hogy nem kerülhetnek színpadra, illetve hangversenyterembe

a kellemetlenkedő drámaírók és zeneszerzők művei. „A négerkultúra ellen, a német nép érdekében” című rendeletével a miniszter az ipar-üzési törvény politikai értelmezése révén próbálta meg ellehetetleníteni a dzsesszgyűttesek fellépéseit. A szociáldemokrata tanárokat elbocsátották, és nemzeti radikális (völkisch) iskolai imádságokat vezettek be, jóllehet ez utóbbiakat alkotmányellenesnek nyilvánította az alkotmánybíróság. Az a körülmény pedig, hogy az NSDAP átütő sikert ért el az 1930. szeptember 14-én megtartott birodalmi gyűlési választásokon (Reichstagswahlen), országszerte új lendületet adott a konzervatív antipluralizmusnak. A rádió ellenőrző testületei a még el sem hangzott parancsok engedelmeskedve megvonták az adásidőt a baloldali és pacifista nézetek képviselőitől. A filmgyártó cégek, amelyeket eleve óvatosságra készítetett a nézőszámoknak a válság okozta visszaesése, illetve a hangosfilm bevezetése kapcsán felmerült jelentős többletköltség, egyre kevésbé hajlottak a politikailag kényesnek ítélt témák feldolgozására. Tübingia és a konzervatívok vezetése alatt álló Bajorország ugyanis – jelentős gazdasági nyomást gyakorolva – igyekezett kijátszani a Birodalom egész területén illetékes cenzúráhatóságok pozitív döntéseit.

Ilyen körülmények között lehengerlő hatásúknak bizonyultak a Lewis Milestone *Nyugaton a helyzet változatlan* című filmje ellen rendezett nemzetiszocialista tüntetések. Joseph Goebbels, a berlini körzetvezető már a birodalmi gyűlési választásoktól kezdve erőszakos eszközökkel, a nagyváros központját sem kímélve fitogtatta mozgalmának hatalmát. Mindazonáltal korlátozott hatása volt csupán annak, hogy a Kurfürstendammon betörték a zsidó tulajdonban álló kávéházak vagy a Wertheim-áruház ablakait, illetve szociáldemokrata egyetemistákat támadtak meg az Unter den Lindeneken. Goebbelsnek éppen ezért egy olyan kulturális eseményre volt szüksége, amely alkalmat nyújtott a hetekig tartó mozgósításra, és széles körű elutasításra lelt a konzervatív érületű lakosság körében is. Ezzel már akkor döntő befolyást lehetett gyakorolni a kulturális légkör alakulására, amikor maguk a nemzetiszocialisták nem szerepelhettek még a rádióban, és mindössze néhány, legfeljebb párttagok számára érdekes filmet gyártottak. Amikor bemutatták Berlinben Erich Maria Remarque pacifista regényének filmváltozatát, a nemzetiszocialista aktivisták bűzbombákat hajigáltak a moziterembe, fehér egereket engedtek szabadon, és több nézőt megtámadtak. Goebbels,

aki maga is jelen volt a vetítésen, mindeközben rendkívül agresszív beszédet tartott. Jóformán naponta tüntettek a film ellen a nemzetiszocialisták 1930 decemberében a Nollendorf- és a Wittenbergplatz között: a rendőrségnek kellett távol tartania őket a közeli Kurfürstendammtól, hogy megvédje a mozilátogatókat. A *Nyugaton a helyzet változatlan* című filmet, amelyet előzőleg bármiféle ellenvetés nélkül engedélyeztek, végül az egész Birodalom területén betiltotta a Legfelsőbb Filmhatóság (Oberste Filmprüfstelle), mégpedig azzal az indokkal, hogy az alkotás veszélybe sodorja Németország nemzetközi tekintélyét, és zavargásokat vált ki az országban.

A film betiltását természetesen elégedetten nyugtázta a jobboldal, annál is inkább, mert immár nyilvánvalóvá vált a nemzetiszocialista hatalmi demonstráció célravezető volta. A *Deutsche Zeitung* szerint ekkor történt meg első ízben a háború befejezése óta, hogy „a nemzeti ellenállás határozott fellépése megtörte a kül- és belföldi zsidók pimasz önkényét”. Maga Goebbels is elégedetten állapította meg *Angriff* című lapjában, hogy mozgalma döntő áttörést ért el Berlinben a kulturális hegemoniáért vívott harcban. Megmutattuk – írta Goebbels – „Poroszország jelenlegi urainak, hogy elmúltak azok az idők, amikor bármit megengedhettek maguknak a német nép becsületével szemben”.

A „mozgalom” vidéki városokban élő tagjai és szimpatizánsai a Berlinben történtek után hasonló fellépésre szánták el magukat az olyan filmekkel szemben, amelyeknek politikai irányultságát vagy ábrázolásmódját sértőnek találták önmagukra nézve, illetve amelyeknek stáblistáján zsidók szerepeltek. Egyetemi hallgatók bizonyos csoportjai még a weimari kultúra olyan ártalmatlan produktumainak vetítéseit is megzavarták, mint az *O alte Burschenherrlichkeit* („Ó, régi szép diákevek”) vagy az *Ein Burschenlied aus Heidelberg* („Heidelbergi diáknóta”). A liberálisok és a szociáldemokraták persze a maguk részéről élesen elítélték a *Nyugaton a helyzet változatlan* betiltását: a *Vorwärts* például nemcsak „hallatlan botrány”-t emlegetett a cenzúrahivatal döntése kapcsán, hanem „egy fenyegető általános helyzet” fontos szimptomájának látta a történeteket.²³ A „Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold” (Fekete-Vörös-Arany Birodalmi Lobogó) nevű republikánus veteránszervezet heteken át népes tüntetéseket rendezett a tilalom ellen, miközben a szociáldemokrata parlamenti képviselők heves vitákban vették védelmükbe a filmet.

Jóllehet a *Nyugaton a helyzet változatlan* című filmet 1931 szeptemberében kisebb-nagyobb változtatásokkal újra engedélyezték, mégsem szűnt meg a kulturális élet területén uralkodó jogbizonytalanság: Mivel a társadalomkritikus filmek, illetve színdarabok ki voltak téve a betiltás veszélyének, gyártásuk, illetve színpadra állításuk gazdaságilag kockázatosnak minősült, vagyis eleve valószínűtlen volt. Akadtak persze kulturális innovációk még a Weimari Köztársaság utolsó esztendeiben is, de ezek részben a kommunista agitprop-darabok amatőr-színházi előadásaira, részben a Bertolt Brecht és Slatan Dudow *Kuhle Wampe*-jéhez (1932) hasonló filmekre korlátozódtak, amelyeknek célja a (szub-)proletariátus köréből verbuválódott közönség mozgósítása volt. A liberális berlini kiadók, a Mosse és az Ullstein bulvárlapjai mindközben egy olyan individualizmust propagáltak, amelynek legfontosabb eleme a magánszféra és a szabadidő fölötti rendelkezés megőrzése volt minden gazdasági nehézség ellenére. A családi kirándulásokról vagy az aggregények számára épített apartmanházakról szóló, optimista hangulatú beszámolók mellett mindazonáltal fenyegető jelenségekről is szó esett az említett lapokban: mindenféle politikai indítekből elkövetett erőszakos cselekményekről szóló tudósítások is megjelentek – és ezek a cselekmények immár nemcsak a csataterre vált munkásnegyedek lakóit, hanem a Berlin belvárosában sétálgató pártatlan járókelőket is fenyegették. Idillikus helyé stilizálódott ezzel szemben a brandenburgi tóvidék, amely nem a politikai csatározásoktól, hanem „a törpe-gramofonok ciripelésétől” volt hangos: senkit nem riogattak itt még a horogkeresztes tetoválások sem – habár arrafelé is bármikor véget vethetett a békés állapotoknak a nemzetiszocialista erőszak.²⁴

A kései Weimari Köztársaság legfontosabb kulturális innovációja a szélsőjobboldali mozgalom fellépésében rejlett: főként az SA (Sturm-Abteilung) dolgozta ki az erőszak jellegzetes esztétikáját, amely elválaszthatatlan volt az erőszak valóságos alkalmazásától. Az SA munkásnegyedekben és városközpontokban megrendezett felvonulásai egyszerre több érzékszervre hatottak, és az időleges omniprezencia benyomását keltették. A megfelelő hatás kiváltása érdekében az SA egységei gyakran vonultak fel többször egymás után különböző helyeken, vagy másíroztak csillag alakban egyetlen közös pont felé. A zászlókkal, jelvényekkel és transzparenszekkel megtűzdelt, egyenruhás menetoszlopok

a vizuális zártság benyomását keltették; a felvonulók testtartása, arc kifejezése és előre lendített karja eltökéltséget és energiát sugárzott. Fúvószenekarok és dobok szolgáltatták a harcias ritmust, tették teljessé akusztikai értelemben is a nyilvános tér szimbolikus megszállását. Az SA mindeközben bármiféle eredetiségigény nélkül átköltött nép- és munkásdalokat énekelt, ezzel is a zajosan követelt kulturális fordulat szükségességét hangsúlyozva. Egyéb, inkább szabadidős jellegűnek mondható tevékenységekkel összekapcsolva az SA ilyenformán képessé vált arra, hogy akár napokon át dominálja egyes helységek, sőt egész városok életét. Hamminkelnt, ezt az Alsó-Rajna vidékén fekvő várost például a porosz Rajna-tartomány legfőbb előljárójának 1930-as beszámolója szerint „két teljes napon át igyekezett megoldozni a nemzeti-szocialista propaganda. Zenés ébresztő, felvonulások, templomjárás zárt menetoszlopban külön-külön a protestánsok és a katolikusok számára a húsvét mindkét napján, az SA fúvószenekarának szabadtéri és esti koncertjei, továbbá egy úgynevezett »sportünnepély« [...] Mindez a toborzó csapatra vonta a lakosság figyelmét.”²⁵

A kulturális és politikai rend efféle nyilvános demonstrálásával ugyanakkor az erőszaknak a kívülállók szemében kiszámíthatatlannak tűnő kitérései álltak szemben. Az SA ugyanis mindig csakis saját belátása szerint döntött arról, hogy mikor és milyen állítólagos provokációk nyomán támad rá szociáldemokratákra, kommunistákra vagy éppen politikailag semleges járókelőkre. Akcióival pedig így szándékos zűrzavart keltett, és megmutatta az ellenfelei teste feletti hatalmát. A nyilvános erőszaknak ez a kultúrája éppen azért vonzotta erősen a nemzeti értékek iránt elkötelezett fiatal férfiakat, mert alapvetően különbözött a többi szélsőjobboldali szervezetet körülengő titkolózástól. Az SA-hoz való csatlakozás így tehát nemcsak munkások, hanem nemesek, iparossegédek és diákok számára is lehetővé tette azt, hogy világnézeti indokokra hivatkozva nyilvános erőszakot alkalmazzanak. Az SA-hadnagy (Sturmführer) Horst Wessel például lelkészcsaládban született, és jogi tanulmányokat folytatott a berlini egyetemen. 1929-ben kelt önéletrajzában Wessel leírja, hogy eleinte vonzotta a Bismarck és a Wiking Szövetség (Bismarck-Bund, Wiking-Bund), később azonban kiábrándult belőlük, mivel politikailag hatástalannak bizonyultak. Az SA ezzel szemben bőségesen kínált számára alkalmat arra, hogy kibontakoztassa

szónoki és szervezői tehetségét. Wessel számtalan saját készítésű fényképen dokumentálta, és a később róla elnevezett dalban magasztalta fel az SA-ban folytatott tevékenységét. „Az utcai felvonulások, a sajtókampányok, a vidéki propagandakörutak – lelkenedezett – az aktivizmus hallatlan feszültséggel teli légkörét teremtették meg, és ez csakis hasznos lehetett a mozgalom számára. Összetűzésekre nap mint nap sor került, rendszeresen akadtak sebesültek, sőt halottak.” A Friedrichshain nevű kerületben és a Berlint környező területeken uralkodó „hallatlan feszültség” Wessel szemében részét képezte az „egységes akarat” ország-szerte tapasztalható élményének, amelyben az NSDAP első, 1927-es pártkongresszusán több ezer elvbarátjával együtt osztozott.²⁶

Hamarosan az SA halottai közé tartozott már maga Horst Wessel is: arcon lőtték 1930 januárjában, a lakása ajtajában, és nem sokkal később belehalt sérüléseibe. Az eset háttere mindmáig tisztázatlan: lehetett személyes vagy szervezett bűnözőcsoportok közötti leszámolás, de lehetett a kommunisták bosszúja is. Mindez azonban a legkevésbé sem akadályozta meg Goebbelst abban, hogy haladéktalanul „a Harmadik Birodalom mártírja”-nak és „Krisztus-szocialistá”-nak nyilvánítsa Wesselt.²⁷ Így hát ünnepi beszédek és hasonló szövegek egész sora ábrázolta az SA-hadnagy életét egyfajta passiótörténet gyanánt, amelyben – úgy mond – a hős fájdalmas önfeláldozása alapozta meg posztumusz példaképszerépét. Horst Wesselnek központi szerep jutott tehát az esetek kultuszában, amely tudatosan felhasználta a „mozgalom” halottait. A holttestükről készített fényképek, a zászlókba hímzett nevük és az emlékeztükre rendezett gyászfelvonulások mind arra szolgáltak, hogy a túlélők érzelmeit felkorbácsolva elkötelezzék őket az erőszakos cselekmények folytatása mellett. Így nyert igazolást az SA aktivizmusa mint egy közös célra felelködött férfiközösség élet-halál harca, amely utat mutat Németország új rendje felé.

Az SA felvonulásaihoz és erőszakorgiáihoz hasonlóan az NSDAP választási retorikája is azt a célt szolgálta, hogy lehengerelje a hallgatóságot és marginalizálja az ellenfeleket. Ilyen jelszavak jelentek meg például a plakátokon: „Elég volt!”, „Helyet!”, „Elő az ököllel! Le velük! Leszámolást! Ide az acélseprűt! Rendet csinálunk!” A szociáldemokrata „árulók”-at és „nagymenők”-et éppúgy erőszakkal akarták félreállítani a nemzetiszocialisták, mint a zsidó „mesterkedők”-et és „népnúzókat”.²⁸

Üzenetük vizuális hordozóiként pedig olyan képeket használtak, amelyekken parasztok vagy munkások vasvillával, illetve kalapácsütésekkel üzték el a karikaturisztikusan ábrázolt politikai ellenfelet. Mérsékeltebben is fel tudtak persze lépni a nemzetiszocialisták, ha éppen arra volt szükség: 1932-ben, a lehető legszélesebb támogatottságot megcélzó választási kampányukban nem hangsúlyozták az antiszemitizmust, és kijelentették, hogy legálisan akarják megszerezni a hatalmat, jóllehet másfelől egyáltalán nem rejtették véka alá azt sem, hogy készek az erőszakos eszközök alkalmazására. Egyrészt a fenyegetés, másrészt a csábítás pólusai között ingadozott Hitler önprezentációja is, ami mind a „Führer” szóhasználatában és beszédstílusában, mind pedig gesztusaiban és arcjátékában megnyilvánult. Hol lovaglókorbáccsal vagy zászlót lengető párthíveinek élén, hol pedig személyesebben, például két szőke fiúval sétálgatva ábrázolták a „Führer”-t a fényképek is. A megváltó utáni, széles körben elterjedt vágyakozásra játszott rá az önprezentáció mindkét említett formája, hiszen a megváltótól éppen azt várták az emberek, hogy megszokott és szokatlan vonásokat egyesítsen magában, hogy egyszerre sugározzon közelséget és távolságtartást, hogy igazodjon a törvényekhez, amennyire csak lehetséges, de szükség esetén álljon készen akár a legradikálisabb eszközök alkalmazására is.

Még mielőtt elcsitulhatott volna a nemzetiszocializmus kiváltotta sokkhatás, és elveszítette volna vonzerejét a „mozgalom” – márpedig szép számmal akadtak erre utaló jelek a Weimari Köztársaság utolsó fél esztendejében –, Hindenburg elnök 1933. január 30-án kinevezte birodalmi kancellárrá Hitlert. Ettől kezdve pedig semmi sem korlátozta többé az SA-tagok és a nemzetiszocialista egyetemisták ténykedését, akiket korábban bizonyos mértékig kordában tartott még az igazságszolgáltatás és a rendőrség. Az említett csoportok most felvonulásokkal és fáklyásmenetekkel ünnepelték tehát a „hatalom megragadását”-t, a rákövetkező hetekben pedig kiváltképp a kulturális élet szereplőit, intézményeit és alkotásait ellen irányult az általuk gyakorolt terror. Mindazt meg akarták semmisíteni a nemzetiszocialisták, amit „némettelen”-nek minősítettek. Fejszével törték be például a berlini háborúellenes múzeum ajtaját, és az utcára hajigálták az ott kiállított tárgyakat – de hasonló sorsra jutottak más intézmények is. Azokat a baloldali írókat, akiknek nem sikerült az utolsó pillanatban elmenekülniük Németor-

szágból, letartóztatták, és a korai koncentrációs táborok egyikébe hurcolták. Az ott alkalmazott kínzások és megaláztatások pedig többek között a kulturális státuszkülönbségek visszájukra fordítására, vagyis a tudományos címekkel rendelkező, illetve művészi érdemeket szerzett emberek lealacsonyítására szolgáltak. Erich Mühsam anarchista írónak, akit nem sikerült öngyilkosságba kergetniük, Sonnenburgban, Brandenburgban és Oranienburgban módszeresen szétverték az arcát és a testét a nemzetiszocialisták, miközben arra kényszerítették, hogy piszkos vizet nyaljon fel a padlóról, és szögesdróttal szegélyezett árkok felett ugrálva kutya szerepben lépjen fel a „varietéelőadások”-on. Mivel pedig Mühsam még ezek után sem volt hajlandó az öngyilkosságra, 1934. július 10-én Oranienburgban meggyilkolták.²⁹

A nyílt erőszakhoz járult másfelől a cenzúra, a sokakra kirótt foglalkoztatási tilalom és az intézmények gleichschaltolása. A rádió azonnal a nemzetiszocialisták markába került, az ő propagandájukat szolgálta az 1933. március 5-én megtartott birodalmi gyűlési választások előtt. Már a Reichstag, a birodalmi gyűlés épületének felgyújtása (február 27/28.) előtt megkezdődött, és csakhamar le is zárult az összesen körülbelül kétmillió példányszámban kiadott kommunista és szociáldemokrata lapok betiltása, illetve a kiadóhivatalok és nyomdák megszállása. Hátrányosan érintette mindez a liberális köröket is, hiszen újságok szűntek meg, és újságírók kerültek foglalkoztatási tilalom alá. Hogy miféle következményekkel is jár a sajtószabadság megszüntetése, azt pedig már legelső birodalmi sajtótájékoztatóján világossá tette a népfelvilágosításért és propagandáért felelős, frissen kinevezett miniszter, Joseph Goebbels: „Magától értetődik, hogy el fogjuk látni önöket nemcsak információkkal, hanem instrukciókkal is. Nemcsak arról fognak értesülni, ami történik, hanem arról is, hogy mit gondol erről a kormány, és hogy hogyan értethetik meg a kormány álláspontját a legcélravezetőbb módon a néppel.”³⁰

A sajtó világához hasonlóan alapvető változások következtek be az irodalmi és a művészeti életben is. A Porosz Művészeti Akadémia (Preussische Akademie der Künste), amelyet felosztatással fenyegettek meg a nemzetiszocialisták, kilépésre kényszerítette Heinrich Mann író és Käthe Kollwitz festőnő. Csak kevesen akadtak a tekintélyes testület tagjai között, akik nem voltak hajlandók nevüket adni az újonnan beve-

zetett intézkedésekhez – egyikük a publicista Ricarda Huch volt, aki tiltakozása jeléül kilépett. A Harci Szövetség a Német Kultúráért aktivistái kerültek a színházért, a zenéért, a képzőművészetért és az építészetért felelős intézmények, illetve szervezetek élére, követeléseiknek pedig szükség esetén SA-osztagok fenyegető jelenléte adott nyomatékot. A Reichstag felgyújtása után a Német Írók Védszövetsége (Schutzverband Deutscher Schriftsteller) azonnal kizárta soraiból a kommunistákat. Miután lemondásra kényszerítették és meggyőződéses nemzetiszocialistákkal töltötték fel a szervezet elnökségét, a rákövetkező hetek során külön erre a célra létrehívott bizottságok „tisztogatták meg” a tagok listáját. Az említett átalakítás eredményeként jött létre végül a „Német Írók Birodalmi Szövetsége” (Reichsverband Deutscher Schriftsteller), az új, rezsimhű szakmai szervezet.

A Német Egyetemi Diákszövetség (Deutsche Studentenschaft) vezetősége a rezsim kegyeit keresve és egy majdani átfogó akció előkészítéseként listákat küldött az egyetemi városokba a „bomlasztó” irodalomról, miközben a helyi „harc bizottságok” nyomás alá helyezték a könyvkereskedéseket és a kölcsönkönyvtárakat. A berlini Testnevelési Főiskola (Hochschule für Leibesübungen) diákjai május 6-án feldúlták és kifosztották az addigra már emigrációba kényszerült zsidó szexológus, Magnus Hirschfeld intézetét. Az ilyenformán előkészített és a sajtóban is beharangozott könyvégetésekre végül május 10-én került sor, mégpedig nemcsak Berlinben, hanem egyéb városokban, többek között Breslauban, Göttingenben és Münchenben is: a könyvégetések előképét pedig a 19. század elején szervezett nacionalista diákmozgalmak cselekményei szolgáltatták. Máglyára vetették számos jelentős író – többek között Heinrich Heine, Bertolt Brecht és Erich Maria Remarque –, illetve tudós – például Sigmund Freud és Albert Einstein – könyveit. A lángok közé vetett könyvek pedig szimbolikusan azt demonstrálták, hogy a nemzetiszocialistáknak hatalmukban áll eldönteni, mi a német, és mi a „némettelen” a kultúrában.

A rezsim ellenfeleinek fizikai megtámadásához és a könyvégetésekhez az erőszak kevésbé látványos formáinak, illetve a kirekesztést célzó intézkedéseknek egész sora társult. A zsidó németek éppúgy a saját bőrükön érezték ezt, mint az a több milliónyi ember, aki továbbra is hű maradt szociáldemokrata milióijének kultúrájához. A munkáskerületeken

eluralkodott a rettegés, annál is inkább, mert ezek a közösségek sem maradtak immunisak a nemzetiszocializmussal szemben. A Hannover közelében fekvő Peinében élő Karl Dürkefälden például feljegyezte a naplójába, hogy „újabban szakadatlanul Hitlerről és a náciokról fantáziáló” apja kijelentette: „gyakrabban kellene templomba járnunk, más különben még eretneknek nyilvánítanak bennünket, mint azelőtt”. A rákövetkező hetekben feltűnő változásokról számolt be Dürkefälden: horogkeresztes zászlók, illetve – a rezsimmel szemben kritikus lakóknál – a továbbra is tolerált fekete-fehér-vörös lobogók jelentek meg a házak homlokzatán, és több utca, valamint tér nevét megváltoztatták. Az egyik helyi dalegylet elővigyázatosságból kilépett a Német Munkás-Dalárdák Szövetségéből (Deutscher Arbeiter-Sängerbund). És azok közé a munkások közé tartozott Dürkefälden saját fivére is, akik a nagy felhajtással, nemzeti ünnepként megült 1933-as május 1-jén SA-egyenruhában felvonulva a Horst Wessel-dalt énekelték. Rezignáltan konstataulta továbbá Dürkefälden, hogy a hivatalostól eltérő vélemények hangoztatóit az újonnan hozott törvények alapján megbüntették. „Fejenként 150 márkás büntetést rótt ki” például a bíróság „négy fiatalemberre, akik az SPD jelvényét viselték tornagyakorlatok közben”, és „több havi börtönrre” ítélték egy másik férfit, „akinek zászlórúdjáról leszedtek egy (fekete-vörös-arany) zászlót”.³¹

Elisabeth Gebensleben-von Alten ezzel szemben örömmel konstataulta azt, ami Dürkefäldent sokkolta. Jóllehet az asszonyt is nyugtalanították az erőszakos cselekmények – például az, hogy betörték a zsidó üzletek kirakatait Braunschweig belvárosában –, nem a nemzetiszocialista hatalomgyakorlás integráns részének, hanem olyan periférikus jelenségeknek tekintette őket, „amelyeket maga Hitler is a legélesebben elítél”. Azt pedig, hogy előbb összeverték, majd vörös válszalagjánál fogva körberáncigálták az utcákon személyes ismerősét, a város szociáldemokrata főpolgármesterét, mindössze egyetlen kurta megjegyzéssel kommentálta Elisabeth Gebensleben-von Alten, mondván: nem kívánt neki „ilyen szégyenteljes” búcsúfellépést.³² A fáklyásmenetek, a horogkeresztes zászlók és a Horst Wessel-dal kirekesztő hatását viszont a baloldal, illetve az állítólagos zsidó túlhatalom meggyőződéses ellensége lévén őszinte örömmel fogadta Elisabeth Gebensleben-von Alten. Az erőszakot egyfelől szükséges keménységnek tekintette, más-

felől igyekezett elbagatellizálni. Hollandiában élő, jóval szkeptikusabb lányának felháborodva írt például a rezsim emigrációba kényszerült ellenfeleinek „rémtörténetei”-ről. Kultúraértelmezése pedig abban is segítségére volt az asszonynak, hogy ne az erőszak kezdeményezőjének, hanem áldozatának és megszüntetőjének lássa Hitlert: „Ez a férfi nem ismeri a félelmet. Sokszor eszembe jutott a *Siegfried* legutóbbi előadása közben, hiszen neki is meg kellene tanulnia félni, de képtelen rá.”³³

„Elragadtatott lelkesedéssel” nyilatkozott Luise Solmitz is az SA, a Stahlhelm és a nemzetiszocialista egyetemi hallgatók hamburgi fáklyás felvonulásáról. Azt pedig inkább csak mintegy mellékesen említette meg, hogy „felhangzottak itt-ott »Vesszenek a zsidók!« kiáltások is, és egyesek arról énekeltek, hogy zsidó vérral fogják vörösre festeni a késük pengéjét”. A rákövetkező hónapokban Luise Solmitz egyre gyanakvóbban figyelte az immár „némettelen”-nek bélyegzett kisebbség ellen alkalmazott retorikái és fizikai erőszakot, mivel felismerte, hogy ez az erőszak akár kikeresztelkedett zsidó férje és közös lányuk ellen is irányulhat. Ráadásul nem nézte jó szemmel az asszony a nemzetiszocialisták műveltségellenes fellépését a közoktatásban, sem pedig azt, hogy a rendszer maradéktalan engedelmességet követelt. Mindennek ellenére az ő szemében is „makulátlan és hibátlan ember” maradt Hitler, akinek a „vörös művészek” és „az utcákon randalírozó moszkoviták” elleni fellépésére valóságos csodálattal tekintett Luise Solmitz, mivel emezek állítólag „minden kulturális érték (kastélyok, múzeumok, templomok) lerombolását” tervezték, „akárcsak Oroszországban”.³⁴

Jóllehet az antiszemita kirekesztés mértéke egyelőre nem volt teljesen világos, már a kortársak figyelmét sem kerülhette el a nemzetiszocialista erőszakcselekmények célja, nevezetesen az, hogy a könyvtételekkel, a közismert írók koncentrációs táborokba hurcolásával és más ezekhez hasonló akciókkal kiszorítsák a nyilvánosság teréből a baloldali és a pacifista kultúrát. És egyre határozottabban kirekesztették a művészi, illetve a tudományos életből a zsidó németeket is. Központi szerepet játszottak mindebben az SA tagjai és a nemzetiszocialista egyetemi hallgatók, az ő szemükben ugyanis elválaszthatatlan volt egymástól az erőszak alkalmazása és a kulturális misszió. 1933 előtt nagyon is tapasztalható volt még ellenállás az efféle törekvésekkel szemben, habár a hatalomdemonstráció és a marginalizálás együttese már akkoriban is

széles egyetértésre lelt a polgári nacionalisták körében. Mi több, a polgári nacionalisták kínzó konfliktusok megoldásaként és az átfogó kulturális megújulás esélyeként üdvözölték a nemzetiszocialisták hatalomra jutását.

DÖNTÉS ÉS MEGÚJULÁS

Carl Schmitt számára eleinte bizonytalanságot hozott magával a nemzetiszocialista hatalomátvétel. Az államjog professzora immár egy évtized óta széles körű tekintélynek örvendett a parlamentáris demokrácia bírálójaként. Nem a nemzetiszocialista mozgalom oldalán állt azonban, hanem egy olyasféle autoritárius fordulat szószólója volt, amelyet Franz von Papen és Kurt von Schleicher tábornok próbált meg végrehajtani az 1932-es esztendő áttekinthetetlen viszonyai közepette. Schmitt akkor védelmébe vette az alkotmánybíróság előtt az úgynevezett „poroszvágást” (Preußenschlag), vagyis azt, hogy Papen birodalmi kancellár megfosztotta hatalmától a legnagyobb német állam demokratikusan megválasztott kormányát. Most azonban veszélyeztetve látta mind politikai programját, mind pedig személyes ambícióit. Az új birodalmi kancellár kinevezése után „ideges” volt, és „kifakadt az ostoba, nevetséges Hitler ellen”. Csakhamar kiderült azonban, hogy a Harmadik Birodalom még elő is segítette Schmitt karrierjének további felívelését, a rezsimnek ugyanis szüksége volt az értelmiségi legitimációra. Schmitt pedig a maga részéről kellően rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy egykettőre számottevő tartalmi egybeeséseket fedezzen fel saját nézetei és a nemzetiszocializmus között. „Újságokat vásároltam – jegyezte fel naplójába március közepén –, reménykedve tekintek a náciakra, dühöngtem a zsidó Kaufmann, meg a hozzá hasonló asszimilánsok ócska mesterkedései miatt.”³⁵

Erich Kaufmannt illetően Schmitt nem érte be a magánemberként való dühöngéssel, hanem aktívan a protestáns hitre tért berlini államjogász ellen fordult. „A zsidó asszimilánsok e különösen jellegzetes példányának” minden további oktatói tevékenysége – írta a kultuszminisztériumnak címzett levelében – „komoly lelki károsodásokat okoz” a tanuló ifjúság körében. Schmitt nemcsak eltűrte, hanem aktívan támo-

gatta is zsidó kollégáinak kirekesztését – többek között Hans Kelsenét, aki segítségére volt kölni professzúrájának megszerzésében. Schmitt belépett az NSDAP-be, és nem sokkal később a következőképpen definiálta a *Westdeutscher Beobachter* című pártlapban „a német forradalom jogosságát”-t: „Egy nép saját fajtájának tudatára ébred, felidézi magában igaz valóját, és keresi a hozzá hasonlókat.” Ez az öntudatra ébredés igazolta szerinte a zsidóknak a hivatalnoki karból való kizárását, továbbá a legalitás új alapokra helyezését a felhatalmazási törvényben. Az efféle megnyilatkozások pedig nemcsak azt bizonyítják, hogy Schmitt képes volt rövid idő alatt alkalmazkodni az uralkodó etnonacionalista (völkisch) retorikához, hanem azt is, hogy államjogásként maradéktalanul egyetértett az új rend bevezetésével, amely megszüntette a parlamentáris demokráciát és a pozitív jogot. Ez az új rend – tette hozzá Schmitt – a „faji hasonlóságon” alapul, és helyesen – tudniillik faji alapon – „különbözteti meg egymástól a barátot meg az ellenséget”.³⁶

A fent vázolt intellektuális alapokról kiindulva Schmitt a rákövetkező hónapok során egyre inkább beilleszkedett az új rezsimbe. Elválaszthatatlan volt integrációjától egyetemi ténykedése és sokrétű kapcsolatainak ápolása is: „Aztán 8 órakor elmentem a városi vendéglőbe a zászlóavatásra. Szép volt, örültem, hogy ott lehetek. Elénekeltek a Horst Wessel-dalt. 1/2 10-kor értem haza fáradtan, dolgoztam még egy órát, előkészítettem az előadásomat.”³⁷ Schmitt hamarosan vezető szerepet vállalt a Nemzetiszocialista Német Jogászszövetségben (Bund Nationalsozialistischer Deutscher Juristen), és részt vett az egyes tartományok, illetve községek gleichschaltolásának végrehajtásában. 1933 júliusában pedig a régi elitek számos más tagjával együtt kinevezték a Porosz Államtanács (Preußischer Staatsrat) tagjának: ennek megalapítását Schmitt „jelentős lépés”-nek nevezte „a politikai vezetés nemzetiszocialista eszméjének megvalósítása” irányába, amely „elválaszthatatlan egységet alkot a német néppel és a német állameszmével”. Schmitt nemcsak abban volt érdekelt, hogy konkrétan részt vehessen a nemzetiszocialista uralom kialakításában, hanem abban is, hogy – egy hosszabb távú porosz-német kontinuitás megkoronázásával stilizálva – ő definiálhassa a megújulást a Harmadik Birodalom kezdetén. Ebben a szellemben lépett fel az 1933 októberében megrendezett lipcsei jogászkongresszuson is, amikor „a megcsontosodott gondolati sémák és

fogalmak halmazá”-val a „politikai vezetés feltétlen elsőbbségének törvényé”-t állította szembe.³⁸

Jóllehet mind a mai napig nem csitultak el a „Schmitt-ügy”-ről folytatott viták, világosan kell látnunk, hogy a 20. század legismertebb német jogtudósa nem kivétel, hanem a művelt elit tipikus képviselője volt a Harmadik Birodalomban. A szellem-, a társadalom- és a jogtudományok művelői ugyanúgy hozzátartoztak ehhez az elithez, mint a képzőművészek, az írók és a protestáns lelkészek: Ők mindannyian a nemzet elhivatott kulturális iránymutatóinak tekintették magukat már a 19. században is, az I. világháború idején pedig még inkább. A Weimari Köztársaság ugyan a legkevésbé sem korlátozta vagy utasította el ebbéli törekvéseiket, hatalmi ambícióik mégsem leltek igazán termékeny közegre egy olyan intellektuális helyzetben, amelynek legfőbb jellemzője a felfogások és törekvések sokfélesége volt. A művelt elit számos tagja személyes karrierlehetőségeket remélt a Harmadik Birodalomtól, és többségüknek nem is kellett csalatkoznia ebbéli reményeiben: Schmitt egyes tanítványai vehették át például az elbocsátott zsidó professzorok katedráit. Kétségtelen azonban, hogy nem csak az opportunizmus motiválta az elit képviselőit: számos tudóst, lelkészt, illetve művészt őszinte lelkesedéssel töltött el a döntés, a megújulás 1933. január 30-át követően kialakult légköre, és miközben politikai, társadalmi és kulturális befolyásra vágytak, lényegi átfedéseket fedeztek fel saját meggyőződésük és a nemzetiszocialista ideológia között. Ebből a szempontból tekintve nem egyszerűen „gleichschaltolták” az említetteket, hanem ezek az emberek önként álltak az új rendszer szolgálatába, hogy megtöltsék tartalommal.

De miféle meggyőződésekről volt vajon szó? A szellem- és a társadalomtudományok számos művelője mellett orvosok és jogászok is tartottak a '20-as években egy olyan teljességideál mellett, amely a differenciálódás időszakában egyre kevésbé volt megvalósítható. Egyre specializáltabb szakfolyóiratokban kellett publikálnia annak, aki kariert akart csinálni az említett diszciplínákban. Aki pedig ezenkívül világnézeti értekezéseket is írt, az kénytelen volt konkurenciaharcba bocsátkozni egyéb termékekkel az irodalmi piacon. A Weimari Köztársaság egyetemi és publikációs viszonyai között egyre nehezebbnek bizonyult az, ami a császárság időszakában még nem jelentett különösebb

problémát: nevezetesen a szaktudományos kutatás és az átfogó világértelmezés összeegyeztetése. A modern tudomány szisztematikus és formális fejlődési iránya lehetetlenné tette a tudást az „élettől” elválasztó szakadék megszüntetésére irányuló korabeli követelés megvalósítását, miközben a tudományos megismerés szükségképpen ideiglenes és „viszonylagos” jellege elfogadhatatlan volt az egyértelműségre és tekintélyre törekvő professzorok számára, kiváltképp egy olyan időszakban, amikor Albert Einstein elméletét még kevesen értették ugyan, mégis úton-útfélen hivatkoztak rá mintegy jelszószerűen. A fiatalabb tudósnevezdékek esetében tovább tetézte a problémát az, hogy egy olyan idősebb generációval szemben kellett teret nyerniük, amely nacionalista érdemeket szerzett a világháború idején. Választhattak persze más politikai utat, szegődhettek akár baloldali vagy pacifista nézetek hívéül is a fiatalabbak – ez azonban ritkaságszámba ment, és komolyan hátráltathatta az illetők előmenetelét. Vagy pedig megpróbálhatták túllicitálni az idősebbek nacionalizmusát, ami sok esetben már jóval 1933 előtt jobboldali radikális szimpátiákhoz vezetett.

Erre az átfogó kihívásra nyújtott elfogadhatónak tűnő választ a „nép” ideálja, ami teljességgel, egyértelműséggel és életközelséggel kecsegtetett, elmosódott kontúrjainál fogva pedig egyszersmind kapcsolódási pontokat kínált a különböző irányokból érkező, ifjabb tudósnevezdékek számára. Idősebb, immár elismert tudósok is keresték persze az új rezsim eszmei közelségét 1933-ban. Milyen szerepet játszott ebben „a” zsidókhoz fűződő viszony? Miért hozakodott elő egyik napról a másikra antiszemita érvekkel számos tudós, köztük olyanok is, akik – Carl Schmitthez hasonlóan – élénk kapcsolatokat ápoltak zsidó kollégáikkal? Nyilvánvalóan nem arról volt szó csupán, hogy egyesek újfajta eszközök alkalmazásával igyekeztek a maguk javára eldönteni a professzorok között rendszeresen előforduló konfliktusokat. Már a Weimari Köztársaság idején is létezett a tudósok között látens antiszemitizmus, virulensek maradtak a zsidókat illető előítéletek, jóllehet nem illett nyilvánosan hangoztatni őket. És az említett előítéletek többek között éppen azt sugallták, hogy a szóban forgó, intellektuálisan sikeres kisebbség azonosítható a modern tudomány differenciált, formális, viszonylagos jellegével – vagyis mindazzal, ami ellentmondott a „nép” ideáljának.

1933 tavasza óta azonban immár kétség sem férhetett ahhoz, hogy a megújuló tudományos élet kirekeszti magából a baloldaliakat és a zsidókat. Most már nemcsak tolerálták, hanem egyenesen stimulálták és honorálták az antiszemita megnyilvánulásokat. Ezen túlmenően azonban egyelőre meghatározatlan maradt a „megújulás” konkrét iránya, és ez sokakban részvételi, illetve karriervágyat ébresztett. Az orvosok például abban reménykedtek, hogy új befolyási lehetőségeket kínál számukra a nemzetiszocialisták fajhigiéniai politikája, éppen ezért saját politikai aktivitásuk eredményeként könyvelték el az örökletes betegségben szenvedő utódok megelőzéséről szóló, 1933 júliusában hozott törvényt. A jobboldali fizikusok elérkezettnek látták az időt a „zsidó” relativitáselmélet eltörlésére, illetve a diszciplínájuk matematikai alapokra helyezése felé haladó általános trend visszaszorítására. Társudományuk, a matematika hasonló felfogású művelői – elvette a századforduló óta kidolgozott „formalisztikus” megalapozást – újra intuitív és szemléleti alapokra akarták helyezni működésüket. Az, hogy mindközben sokan „harc”-cá stilizálták saját tevékenységüket és kutatási irányukat, a taktikai motivációkon túlmenően többnyire megfelelt annak a törekvésnek, hogy ki-ké személyesen is hozzájáruljon a nemzet megerősödéséhez, továbbá hézagmentesen illeszkedett ahhoz a vágyképhez, miszerint a „vezetés” és a „döntés” új, posztindividualista szabadságkonceptiót eredményez majd.

Carl Schmitt számára mindebből átfedések adódtak saját autoriter-etatista gondolkodásával, illetve általános, a barát és az ellenség szembeállításán alapuló politikafelfogásával. „Nem létezhet szabad tudomány idegen elnyomás alatt élő nép körében, és nem létezhet tudományos harc politikai szabadság nélkül” – jelentette ki kölni székhelyű előadásában. „Kövessünk hát el mindent azért, hogy eredményesen vívhassuk meg nagyszabású harcunkat a tudomány terén is, és ne rabszolgák, hanem szabad emberek legyünk.”³⁹ Martin Heidegger, a freiburgi filozófust a maga részéről a görög gondolkodás kezdeteire emlékeztette a nemzetiszocialista áttörés. Heidegger elérkezettnek látta az esélyt „a tudományok elkülönült diszciplínákba való begubózásának”, illetve „a szándékok és vonzalmak önkényének” meghaladására az „emberi történelmi lét világformáló hatalmai”, valamint „a nemzet becsülete és rátermettsége” jegyében: „Harcban kell kibontakoztatni, harcban

kell megedzeni, harcban kell megőrizni az akarat és a gondolkodás minden képességét, a szív minden erejét és a test minden adottságát.”⁴⁰

A megújulásnak ez a tudósok körében előszeretettel alkalmazott retorikája gyakorta mutatott (új-)vallásos vonásokat, kiváltképp akkor, ha a könyvégetésekhez hasonló kultikus rituálék alkalmával éltek vele. A retorikus dicsőítés az újfajta üdvösség állapotába való átmenetnek szólt, amelyet – úgymond – csakis Németország mámoros új életre támadása és Hitler mint messiásfigura tett lehetővé. Úgy tűnt, hogy a diplomások és az értelmiségiek a fordulat nyomán egyesíteni fogják erejüket az ifjabb nemzedékekével és a dolgozó népével. Az utóbb említett csoportokat ugyanis – a német filológia egyik göttingeni magántanárának megfogalmazása szerint – „nem tette még fennhíjázóvá és sterillé a reflexió, az intellektus, az atomisztikus individualizmus”, vagyis ők azok, akik „a legteljesebb és leghívőbb módon” megnyitják szívüket „a megújulás erői előtt”.⁴¹ Fent idézett értelmezésével a Göttingeni Egyetem magántanára közel állt a protestáns lelkészek ama népes és rendkívül aktív frakciójához, amely nemcsak visszafogottan üdvözölte, hanem energikusan és tevőlegesen támogatta is a nemzetiszocialista hatalomátvételt. Már 1933 előtt egyre növekvő befolyásra tettek szert, a hatalom megszerzését követően pedig domináns erőként léphettek fel a nemzetiszocialista Német Keresztények (Deutsche Christen). A közéjük tartozó lelkészek többsége viszonylag fiatal volt, és a versailles-i szerződés által erősen sújtott határ menti, illetve elcsatolt területekről, kispolgári családból származott. Teológiai viták helyett ezek a lelkészek a „tett” közkeletű hitét terjesztették. Az új irányzat, amelyet képviseltek, az egyházi karrierlehetőségek mellett sikerrel kecsegtetett az anyagi-szekuláris fogyasztói kultúra, valamint a marxista elveket valló munkásmozgalom ellen vívott harcban.

Berlinben, ahol kiváltképp szembetűnő volt mind a fogyasztói kultúra, mind pedig a marxizmus térhódítása, valóságos diadalt ülték 1933. január 30-a után a Keresztény Németek: hálaadó istentiszteleteket tartottak, és ünnepélyesen megemlékeztek a halottakról többek között a Mária-templomban, a Vilmos császár-emléktemplomban és a dómban. Ettől fogva horogkeresztes zászlók és SA-jelvények díszítették a szentélyeket, méltó keretet biztosítva a szószékekről elhangzó etnonacionalista (völkisch) prédikációknak. A „Führer” születésnapja alkalmából rendezett

ünnepségek, később pedig tömeges esketések és keresztelők egészítették ki a liturgiai repertoárt. Hitler-portrék lógtak a Német Keresztények összejöveteleinek helyet adó egyházközségi épületek falain, és nemzeti-szocialista dalok is rendszeresen felcsendültek itt a szokásos protestáns egyházi énekek mellett. Úgy tűnt tehát, hogy a politikai áttörés valóra váltja végre a vallási-nacionalista megújulás régóta dédelgetett álmát. Joachim Hossenfelder kreuzbergi plébános, a Keresztény Németek birodalmi vezetője szerint Isten küldte Hitlert, hogy „ragadja ki a német népet a kétségbeesésből, és adja vissza az életbe vetett hitét”. Ez pedig – úgy mond – lehetővé teszi egy olyan, „milliók hadsereg” felállítását, amely bizton számíthat az elesett világháborús katonák, valamint az SA-tagok önfeláldozására és „mennyei őrszolgálatára”. Egy hasonló hangnemben megszólaló friedenaui plébános „a hit győzelmé”-nek nyilvánította a Harmadik Birodalom első esztendejét: „Az elmúlt esztendőben hosszú idő után visszakaptuk végre a hősiességet és a nagyságot. Mindannyiunkat felsorakoztatott ez az esztendő a közös, külső és belső frontvonalakon, és bedobott bennünket az események sűrűjébe.”⁴²

A tudósokhoz hasonlóan különféle okok készítették a lelkészeket is arra, hogy örömmel üdvözljék a nemzetiszocialista hatalomátvételt. Míg a fővárosban a materializmus és a marxizmus volt az elsődleges ellenségkép, Németország vegyes hitű régióiban a katolikus egyház befolyásával szemben reméltek támogatást az új rendszertől a protestánsok. Jelentős szerepet játszott továbbá a protestánsok magatartásában a sokuk által meggyőződéssel vallott antiszemitizmus is. A Német Keresztények befolyása alatt álló egyházközségekben hamarosan megkezdődött a „nem árja” lelkészek, orgonisták és óvónők elbocsátása. A nemzetiszocialista fordulat megteremtette annak lehetőségét, hogy a Német Keresztények még jobban kiélezzék az évszázadok óta létező keresztény antijudaizmust, illetve a kései 19. század antiszemitizmusát, miközben igyekeztek eltörölni a kereszténység zsidó gyökereinek emlékezetét. Ehelyett a „nép”-et és a „faj”-t nyilvánították a hit központi, Istentől való vonatkoztatási pontjaivá – nem utolsósorban azért, hogy visszaszorítsák a kereszténységet mindenestül elvető, ugyancsak jelentős befolyással rendelkező újpogány mozgalmat.

Számos protestáns lelkész és egyszerű hívő nem volt azonban hajlandó magáévá tenni a Német Keresztények radikális programját, éppen ezért

hamarosan megindult az ellenmozgalom, vagyis megalakult a Lelkeszi Segélyegylet (Pfarrernothbund) és a Hitvalló Egyház (Bekennende Kirche). Ezeknek a csoportosulásoknak az elsődleges célja azonban nem az új rendszerrel szemben tanúsított elvi ellenállás, hanem az intézményes cselekvés lehetőségeinek és az alapvető vallási hitelveknek a védelme volt. Széles egyetértés övezte tehát a kikeresztelkedett zsidóknak az egyházból, illetve általában véve a német kultúrából való kirekesztését, továbbá az állítólagos zsidó befolyás megszüntetését. A megcsontosodott előítéletek mellett ez többek között azzal is magyarázható, hogy a protestáns hívők egy része a zsidókat tette felelőssé a szekularizáció vélt vagy valós következményeiért. Őket tartották mind a kapitalista, mind pedig a marxista materializmus szimbolikus képviselőinek, és őket okolták a morális relativizmusért, a társadalmi pluralizmusért, az intellektuális absztrakcióért. „Átok” ült a zsidókon mint Krisztus megfeszítőin még Martin Niemöller Berlin-Dahlem-i lelkész, a kirekesztő politika kritikusja és az ellenállás későbbi résztvevője szerint is, következképpen Niemöller azt sugallta nekik, hogy önként le kellene mondaniuk az egyházi tisztségekről.⁴³

Pozitívan fogadta a nemzetiszocialista áttörést számos képzőművész, zenész és író is, mivel a nemzetiszocialisták fennen hirdették a „német kultúra” felértékelését. Állásokat, megbízásokat, illetve kitüntetésekkel remélhetett tehát az, aki hajlandó volt a csatlakozásra. Ráadásul eleinte nyitottabbnak és ellentmondásosabbnak tűnt még a sokat emlegetett megújulás, mint a Harmadik Birodalom későbbi kulturális fejlődésének fényében gondolhatnánk. Egyrészt már 1933 tavaszától kezdve aktivizálódott a helyi szinteken az etnonacionalista (völkisch) Harci Szövetség a Német Kultúráért: a szövetség nagyzenekari koncerteket és dalesteket rendezett, igyekezett átvenni a hatalmat a városi színházak, illetve a zenekarok felett, és számos hangzatos című kiállítást – például „Kormányhű művészet 1918–1933”, „November szelleme”, „A művészet rémségeinek tára” – szervezett a modern stílusformák megőrzésére. Másrészt azonban jelentős ellenállásba ütközött a Harci Szövetség a párt és az állam, többek között a nemzetiszocialista diákszövetség és Goebbels újonnan létrehozott propagandaminisztériuma részéről, ott ugyanis ragaszkodtak egy részben autonóm kultúra eszményéhez, amely hatóságokban képes hozzájárulni a Harmadik Birodalom megújulásához

és presztízséhez. Felmerült többek között az is, hogy nemcsak hallgatólagos tűrésre, hanem kiállításra is érdemes például az expresszionizmus művészete, legalábbis akkor, ha német tájakból, nem pedig nagyvárosi jelenetekből meríti témáját. Goebbels maga sem rejtette véka alá, hogy nagyra becsüli Ernst Barlach és Emil Nolde festményeit, így 1933 nyarán két külön termet rendezett be Nolde művei számára a berlini Nemzeti Galéria. Ez a fejlemény persze már csak azért sem mondható különösebben meglepőnek, mert az ismert festő magánleveleiben – alkotásainak vidéki, északnémet vonatkozásait a weimari művészeti élet állítólagos elidegenedettségével szembeállítva – kimondottan pozitívan nyilatkozott a nemzetiszocialista megújulásról. Nolde mindeközben fellépett persze vetélytársa, Max Pechstein ellen is, akiről a propagandaminisztériumnak címzett egyik levelében – tévesen – azt állította, hogy zsidó.⁴⁴

A nyilvánvaló önérdéken túl a művészek korabeli önértelmezésének alapvető elemei is lehetővé tették persze a nemzetiszocialista fordulathoz való pozitív viszonyulást. A stilizált kívülállásnak és a közösséghez tartozás vágyának keveréke már 1900 körül sokak esetében szélsőjobboldali meggyőződéshez vezetett. A félreismerhetetlen amerikai vonásokat viselő populáris tömegkultúra térnyerése következtében pedig számos művész aggodalommal vette tudomásul saját társadalmi szerepének megrendülését, ami nacionalista indulatokat váltott ki belőlük. Az, hogy a művészet az „új tárgyiasság” jegyében közeledni kezdett az urbánus és technizálódott társadalomhoz, már a Weimari Köztársaság idején sem feltétlenül talált helyeslésre, sőt gyakorta elkeseredett ellenállásba ütközött. Ilyen körülmények között keresték a Noldéhoz és Arnolt Bronnen íróhoz hasonló expresszionisták irányzatuk revitalizálásának lehetőségét: síkra akartak szállni egy nagyobb egész érdekében, de nem úgy, mint a kései '20-as és korai '30-as évek kulturális életében részt vevő baloldaliak. Különbőféle másodvonalbeli szerzők és a nemzetiszocialista irodalomfunkcionárius Hanns Josthoz hasonló etnonacionalista (völkisch) keményvonalasok mellett ehhez a csoporthoz tartozott Gottfried Benn is.

Benn kísérleti lírája és prózája a test és a psziché határvidékeit kutatta ugyan, 1933-ban azonban már az irodalmi establishmenthez tartozott a költő: rendszeresen szerepelt a rádióban, és tagja volt a Porosz Művészeti Akadémia költészeti szekciójának (Sektion für Dichtkunst der

Preußischen Akademie für Künste). Számos más íróval ellentétben Benn egyaránt elvetette a pacifista utópiákat és az egyenlőséget hirdető szocialista követeléseket. A „csinált bálványok, vonagló árnyak, tömeg-áru” amerikai kultúrájával éppúgy nem tudott mit kezdeni a költő, mint az „örökös parlamentfelosztások, válságok, pártoskodások, vámhuzavonák, két zászló, három vallás” republikánus valóságával. Benn ehelyett az irodalom és a valóság távolságát, illetve a mitikus nagyság anti-racionalista felfogását hirdette, és mivel fájdalmas támadások érték a baloldal részéről, „a történelmi lét új korszaka”-ként üdvözölte a nemzetiszocialista hatalomátvételt. Amikor pedig a dél-franciaországi emigrációban élő Klaus Mann nyílt levélben bírálta a magatartását, és morális döntésre szólította fel az általa nagyra becsült szerzőt, Benn rendkívül hevesen reagált: nyilvánosan jegyzőkönyvbe mondta, hogy elhibázott demonstratív aktusnak tartja az emigrációt, semmi egyébrek. A kozmopolita irodalmárok – folytatta – ezzel a lépésükkel végképp eltávolodtak saját népiükől, és eljátszották azt a jogukat, hogy ítéletet mondanak az aktuális fejleményekről. A vizionáriusan fogalmazó Benn történelmileg szükségszerű lépésként ábrázolta a nemzetiszocialista hatalomátvételt, amely – úgymond – lehetőséget teremt „egy új biológiai típus” kialakulására, és ilyenformán „általában véve is a világszellem egyik legnagyobb megvalósulása”.⁴⁵

Hatásos retorikai toposz volt tehát a „megújulás”, egyszersmind azonban jóval több is annál: a valóságosan lezajló folyamat drasztikusan megváltoztatta az egyetemeket, a protestáns egyházat, valamint a kulturális életet, és hamarosan messze túlcsapott az intézmények határain. Rádióközvetítésekkel megtámogatott, riportokban népszerűsített ünnepi előadások és tömegfelvonulások igyekeztek felmutatni a „megújulás” barátságos arcát. A hamarosan bevezetett karlendítéses üdvözlés ugyancsak a „megújulást” hirdette a lakónegyedekben. A fénykép- és filmfelvételeken, illetve rádióbeszédekben Hitler személye jelenítette meg az új népközösséget megalapozó, tetterős „döntés”-t. Amellett, hogy mindez csakugyan jelentős vonzerővel bírt, egyszersmind az alternatívánélküliség képzetét is keltette, arra kényszerítvén a németeket, hogy egészen a családi kapcsolatok és a személyes reflexiók szintjéig menően állást foglaljanak a nemzetiszocialista fordulatot illetően. Márpedig ez az esetek többségében azt jelentette, hogy az érintettek a köve-

telményekhez igazították személyes identitásukat – ha ugyan nem volt már korábban is nemzetiszocialista színezetű ez az identitás.

Karl Dürkefelden borbély, aki annak idején jó néhányszor elmesélte, hogyan dezertált a hadseregből a világháború idején, most már azt állította, hogy hamarosan visszatért a frontra, sőt megsebesült, és kitüntetést kapott. Dürkefelden fivérében a fordulatot követően váratlan „érdeklődés ébredt a hagyományok iránt”, és keresni kezdte évek óta kallódó háborús naplóját. Amikor pedig a Német Keresztények közé tartozó helyi lelkész meglátogatta és kifaggatta a férfit „az átalakulás során szerzett benyomásairól”, Dürkefelden óvatosan előadott ellenvetéseire azzal felelt a lelképásztor, hogy „a szellemi, nem pedig a gazdasági teljesítmény a lényeg”, és „igenis haladó gondolat rejlik a dolog mögött”.⁴⁶ Elisabeth Gebensleben-von Alten a maga részéről ugyancsak belépett a Német Keresztények közé. A protestáns és a nemzeti-szocialista eszmék keveredése az ő esetében újra meg újra a történekm kvázi-vallásos értelmezésében csapódott le, például 1933. május 1-jén, a felvonulások, zászlók és girlandok láttán: „Alig hiszem, hogy bármelyik nép átélt volna már ilyen nagyszerűt, ilyen felemelőt.” „Németország megmentője” iránt érzett rajongása pedig arra a kérdésre készítette az asszonyt, hogy „lakozhat-e egyáltalán egyetlen emberben ennyi erő”. Márpedig Elisabeth Gebensleben-von Alten vélekedése szerint éppen ez az erő szolgált magyarázattal arra, hogy a német lakosság „maradéktalan egyetértéssel” fogadta „Hitler megváltó cselekedetét”.⁴⁷

Széles tömegekre ható rituálékban vitték színre a nemzetiszocialisták a fordulatot mint „döntést”, és ugyanebben a szellemben ünnepelte a történeket a túlnyomórészt már gleichschaltolt sajtó is. A kortársak egy része azért fogadta örömmel Hitler és hívei uralmát, mert úgy vélte, hogy lehetőségessé válik végre a belső ellenségek kiiktatása és a társadalmi konfliktusok megoldása. Széltében-hosszában érzékelhető volt a megkönnyebbülés, hogy elmúlt végre a Weimari Köztársasággal azonosított „megosztottság”. Luise Solmitz nemcsak annak örvendezett, hogy a „megváltó” Hitlernek köszönhetően „határozott fellépésre került sor” a kommunistákkal és a megrögzött bűnözőkkel szemben, hanem kertilés nélkül bevallotta azt is: „Nagyszerűen érzem magam a diktatúrában.” Jóllehet egyre jobban aggasztotta az asszonyt zsidó férjének és közös lányuknak a jövője, „nagy és mély benyomást” tett rá az egyértel-

műség és bizonyosság látszatát keltő gleichschaltolás: „Egyetlen akaratot érezni végre.”⁴⁸ A hamburgi tanárnő fent idézett megnyilatkozása tökéletesen egybevág egyébként Martin Heideggerével, aki „örömteli tapasztalat”-nak nevezte, „hogy a Führer új valóságot hívott létre, amely helyes irányt szab, és erőt ad gondolkodásunknak”.⁴⁹

Így tekintve nem csak egy agresszív kisebbség műve volt tehát a nemzetiszocialista átalakulás: a német lakosság széles rétegei örömmel fogadták és aktívan támogatták a nemzetiszocialisták hatalomra jutását mint alapvető döntést. A német kultúrát illetően – amelynek sokszínűségét évek óta fenyegette ugyan, megszüntetni azonban nem tudta sem a cenzúra, sem pedig az erőszak – alapvető cezúrát jelentett a nemzeti-szocialista hatalomátvétel. A németek közül sokan – többek között lelkészek és értelmiségiek – nemcsak opportunisták számításból, hanem meggyőződésből szegődtek az átalakulás híveivé. Annyian emlegették – szélsőjobboldali nézeteket hangoztatva és a „mozgalom” gyakorolta erőszakot hallgatólagosan elfogadva – nagyjából 1930 óta a Weimari Köztársaság „válságá”-t, hogy ezzel immár a kultúra területén is domináns pozíciókhoz segítették a nemzetiszocializmust. Az említett csoportok válasznak tekintették a Hitler vezette megújulást a modernitás alapvető kihívásaira: a tömegkultúrára, a szekularizációra, a tudományos fejlődésre. A fordulatot követően így tehát újra teljesíthetőnek tűnt az a nemzeti kulturális misszió, amelyet már a 19. század óta magára vállalt a művelt német elit.

Alig akadt azonban bárki is, aki egyszerűen csak visszaforgatta volna az idő kerekét: jóformán senki sem szándékozott visszatérni a császárság korának kultúrájához. Sokan többek között éppen azért fogadták örömmel a nemzetiszocialista áttörést, mert valami alapvetően újat ígért. Az pedig, hogy pontosan mi is legyen ez az „új”, nyitott kérdés maradt, legalábbis a kezdettől fogva a diktatúra által kijelölt határok között. Éppen ez a tartalmi bizonytalanság tette lehetővé a hatalmat gyakorlók számára azt, hogy egyaránt számításba vegyék a kortársak kívánságait és vágyait, valamint a személyes, illetve intézményi érdekeket: a nemzetiszocialisták megszabta keretek között Heidegger visszanyúlhatott a görög gondolkodás kezdeteihez, Schmitt megerősítve érezhette a maga barát-ellenség-sémán alapuló gondolkodását, egynemely lelképásztor pedig a protestáns hit új felvirágzásában reményked-

hetett. És mindannyiukról elmondható az, hogy nemcsak integrálódni akartak a Harmadik Birodalom kultúrájába, hanem alakítani is akarták ezt a kultúrát. Az azonban csak a következő években mutatkozott meg, hogy pontosan hogyan is fest majd a Harmadik Birodalom kultúrája.

II. A NEMZETISZOCIALIZMUS MINT KULTURÁLIS SZINTÉZIS

1937, valahol Bajorországban: három fiatal üldögél összecukható székeken, napozás közben a behavazott hegyvidékben gyönyörködve. A két fiatalember lazán a korláton nyugtatja a lábát, a lány fesztelenül helyezkedik el kettejük között. Az első pillantásra banális kirándulási fotónak tűnő kép valójában nagy szimbolikus jelentőséggel bír: egy olyan korszak beköszöntét hirdeti ugyanis, amelyben minden német számára – ha nem is azonnal, de legalábbis belátható időn belül – megadatik majd a hegyvidéki pihenés és a friss téli levegő. A felvétel egészséget sugároz ugyan, a nézőnek mégis legfeljebb csak mellékesen jut eszébe róla a „nép-test” megerősödése. Az elsődleges üzenet a pihenés és a kikapcsolódás, barátok vagy újonnan szerzett ismerősök körében, mint a jól végzett munka jutalma az új Németország felépítésének éveiben. Éppen ebben mutatkozik meg az alapvető ellentét a kései Weimari Köztársaság időszakával, amelyre a mindent maga alá gyűrő válság következtében elszegényedett, elfásult és elbizonytalanodott „kisember”-ről szóló történetek voltak jellemzők. Jóllehet arckifejezésüket nem látjuk, a két laza testtartásban ülő, lábát a korláton nyugtató fiatalember mégis öntudatos férfiasságot sugároz, miközben „bajtársiasan” helyet szorítanak maguk között a nőnek – pontosan úgy, ahogyan az a három fiatal tartózkodón modern öltözkéhez és hajviseletéhez illik.

A felvételt a Német Munkafront (Deutsche Arbeitsfront) sajtószolgálat készíttette propagandisztikus céllal: hogy népszerűsítse a Munkafront „Örömből merített erő” nevű szabadidős szervezetének egyik téli utazását. A kép hasonlóan oldott helyzeteket bemutató fotók egész sorozatából való: átlagemberek úszkálnak egy tóban, napoznak nyugágyakban heverészve egy hajó fedélzetén, sétálgatnak Madeirán a kikötés után. És mindeközben egyáltalán nem látni a képeken, hogy a zsidók, a politikai ellenfelek és az „aszociális elemek” ki vannak zárva a szabadidő efféle eltöltéséből. Feltűnően hasonlítanak az ilyen fényképek a ki-fejezetten a külföldi látogatók számára készített felvételekre, 1933 után

ugyanis minden korábbinál nagyobb számban jöttek a külföldiek, kiváltképp Bajorországba. Többnyire politikamentes Németország-képet közvetítenek az említett felvételeken bemutatott hegyvidéki tájak, habár megjelenik rajtuk olykor a nemzetiszocialista retorika is, hogy felkeltse a potenciális turisták érdeklődését, és felhívja figyelmüket a Harmadik Birodalomban uralkodó emelkedett, optimista hangulatra: a birodalmi propagandaminisztérium megbízásából turistautakat szervező, Thomas Cook & Sons nevű brit utazási iroda egyik brosúrája például a „Heill Summer!” címet viseli.¹

A hegyvidéki tájakat ábrázoló fényképeket sokféleképpen lehetett felhasználni és értelmezni. A téli utazásokat az „Örömből merített erő” szervezte a Harmadik Birodalomban, de továbbra is be lehetett fizetni rájuk magáncéggként működő utazási irodákban is. Maga Adolf Hitler is gyakran visszavonult a Berchtesgaden mellett magasló Obersalzbergre, „a Führer számára elzárt terület” („Führersperrgebiet”) közepén álló, központi fűtéssel és házimozíval felszerelt „hegyi tanyájá”-ra („Berg-hof”). De ott állt a „Berg-hof” közelében Hermann Göring és Albert Speer háza is, ezenkívül nem messze tőle laktanyát épített a biztonsági szolgálat és az SS. Hitler „néptársai” nem részesültek persze efféle luxusban, de azért ők is kedvelték a hegyvidéket: kirándultak, a szülőföldről szóló, hazafias filmeket (Heimatifilm) néztek a moziban, vagy éppen arról álmodoztak, hogy a középhegységeket átszelő, modern autópályákon fognak száguldozni.

A legszembetűnőbb mindebben az, hogy milyen közel kerültek egymáshoz a látszólagos ellentétek: a normális és a rendkívüli, a folytonosság és a megújulás, a hétköznapi és a politika. Jól megfértek a polgári hagyományok és a modern trendek mellett az etnonacionalista (völkisch) eszmék és a diktatórikus módszerek. És a hegyvidékek példáján messze túlmutató módon éppen ebben rejlett Németország kultúrájának legfőbb jellegzetessége a '30-as évek közepén. A legkülönbélebb szinteken öltött konkrét alakot ez a kultúra: a rezsimek vezetése arra törekedett, hogy – ezzel is saját hatalmát demonstrálva – növelje kulturális presztízsét. A szórakozásnak és a szabadidő eltöltésének a képzeletet megmozgató újfajta lehetőségei kínáltak újszerű élményeket a németeknek – persze nem mindenkinek: a Harmadik Birodalom ellenfeleinek például semmi esetre sem. Ők az illegálitásban vagy az emigrációban

próbálták meg leküzdeni a kulturális elszigeteltséget. Hogy kísérletük végső soron kudarcot vallott, az egyrészt az ellenőrzés és megtorlás átfogó rendszerével, másrészt a nemzetiszocializmus attraktív szintézisével magyarázható, amely egyaránt magába olvasztotta az etnonacionalista (völkisch), a polgári és a populáris áramlatokat.

PRESZTÍZS ÉS PATRONÁZS

Élvezetes és egyben sikeres hónap volt Joseph Goebbels számára 1935 januárja. A népfelvilágosításért és propagandáért felelős miniszter megtekintette Wagner *Tristanjának* nagyszerű előadását a berlini Német Operában (Deutsche Oper); Shakespeare *Lear királyának* az ottani Állami Színházban (Staatstheater) megtartott bemutatója éppúgy elnyerte tetszését, mint a Vígszínházban (Komödienhaus) látott „pompás miliő-ábrázolás”.² És az öntudatos Goebbels a nemzetiszocialista átalakulással magyarázta az említett kulturális teljesítményeket: „A mi érdemünk, hogy újra van színházunk Berlinben.”³ Az első alkalommal a miniszter még kritikával illette ugyan a *Tristan* díszletét, de elégedetten nyugtázta a javulást, amikor nem sokkal később másodszor is megtekintette az előadást: „Végrehajtották a rendezői utasításaimat. Mind a színpadképet, mind a zenét tekintve csodálatos lett az előadás. Elragadtatottan nyilatkozott róla maga a Führer is.” De nem mindig érte be efféle „rendezői utasításokkal” Goebbels. Mivel közepesnek találta egy 19. század vége felé keletkezett vígopera előadását, új „irányelveket” fogalmazott meg az illetékes intendáns számára: „A »Boccaccio« [sic!] megbukott. Ki kell köszörsülni a csorbát.” Goebbels megakadályozta továbbá, hogy a mozikba kerüljön egy film, amelyet „elviselhetetlen”-nek és „tendenciájában alapvetően elhibázott”-nak tartott, miközben nemcsak a rádió, a színház és a film erőteljesebb állami támogatását szorgalmazta, hanem saját ötletekkel is hozzájárult a Harmadik Birodalom kulturális fejlődéséhez: „Értekezlet a filmről: lényegében készen áll a Cromwell-téma. Nagyszerű lesz. Az én ötletem volt.”⁴

A fent idézett naplóbejegyzések rávilágítanak Goebbels kultúrpolitikájának logikájára. Az eredetileg irodalomtudományi doktorátussal rendelkező regényíró a nemzetiszocializmus vezető propagandistájává

küzdötte fel magát a '20-as évek óta, miniszteri kinevezését pedig személye jelentős felértékeléseként élte meg, mivel újonnan megszerzett pozíciója számottevő intézményi hatalmat és luxus szintű életvitelt biztosított számára. Goebbels így a lehető leggyorsabban ki is építette minisztériumának kompetenciáit: személyes felügyelete alá vonta a Berlini Filharmonikus Zenekart, továbbá színházak egész sorát, köztük a Német Operát. Mivel rendíthetetlenül megbízott saját kulturális érzékében, megfellebbezhetetlen ítéletet mondott minden egyes színházi előadás, minden egyes filmvetítés után. Amelyik produkció elnyerte a tetszését, azt saját érdemként könyvelte el, mivel ő engedélyezte, ő támogatta, illetve ő tette lehetővé, hogy egyáltalán létrejöjjön. Magabiztosságában soha nem rendítették meg az esetleg észlelt hiányosságok, hiszen teljhatalmának biztos tudatában felróhatta őket az alkotóknak, nyomást gyakorolhatott rájuk, sőt akár közvetlen formai és tartalmi változtatásokat követelhetett tőlük. Goebbels így összességében véve jelentős befolyást gyakorolt a színházi életre és a filmpolitikára. Legfőbb célja pedig – személyes presztízsének növelése mellett – a Harmadik Birodalom bel- és külföldi tekintélyének fokozása volt. Éppen ezért nem tartotta célravezetőnek, hogy a rezsim túlságosan szűkre szabja a legitim kultúra határait, és nemegyszer elhatárolódott a többi hatalmasoktól: Mutschmann szász körzetvezetőt például provinciálisnak találta („Lakása az újnémet kultúra emlékműve. Rettenetes!”), Alfred Rosenberget, az etnonacionalista (völkisch) ideológust pedig szűklátókörűnek tartotta: „Ha rajta múlna, nem létezne többé német színház, csak kultusz, Thing, mítosz és hasonló szélhámosságok.”⁵

Annyiban mindenképpen következetes volt Goebbels felfogása, hogy egyaránt jelentőseknek tartotta a németek múltbéli és aktuális kulturális teljesítményeit. „Micsoda zenei kultúra virágzik Németországban! És micsoda értéket képviselnek a Berlini Filharmonikusok Furtwänglerrel az élükön!” – jegyezte fel naplójába, majd így folytatta: „A muzikalitás a primitív faj sajátja. A német esetében konstruktív tehetség is társul hozzá az északi elem révén.” Goebbels nem elfojtani akarta tehát, hanem a Harmadik Birodalom politikájának szolgálatába akarta állítani ezt a bizonyos potenciált. Gyakorlott propagandista lévén világosan látta azt is, hogy a populáris szórakoztatás egyáltalán nem elhanyagolható tényező a rezsim stabilizálása szempontjából. Éppen ezért óvakodott

attól, hogy túlságosan direkt propagandával kivívja a filmek és a színházi előadások közönségének rosszallását. A propagandaminiszter a maga részéről egyaránt szívesen látta a színpadon az elismert művészeket és az újsütetű sztárokat. És szívesen időzött a társaságukban, mert „érdekeseknek és könnyen fellelkesíthetőeknek” találta őket: „Valóságos gyerekek. De aranyosak.”⁶ Goebbels éppen ezért nem részletes előírásokkal, hanem inkább a barátságukat keresve – személyes előnyök biztosításával, illetve különféle kultúrpolitikai intervenciókkal – igyekezett függő helyzetben tartani a művészeket. Neves karmesterek és színészek fordultak hozzá a gondjaikkal, személyes közbenjárását kérve, amire rendszeresen hajlandónak is mutatkozott a miniszter. Másfelől elegendő hatalommal rendelkezett persze ahhoz is, hogy megrendszabályozza a renitenseket, sőt akár egyik napról a másikra véget vessen a pályafutásuknak.

Kezdetől fogva Adolf Hitler volt a legfőbb igazodási pont a propagandaminiszter számára. Goebbelsnek a „Führer”-hez való kötődése még a Harmadik Birodalom mércéje szerint is rendkívül szorosnak minősíthető: kettejük bizalmas és rendszerint napi kapcsolata képezte az alapját nemcsak a miniszter hatalmának, hanem személyes életének is. Goebbels minden egyes alkalommal boldogan jegyezte fel a naplójába, hogy ismét „hosszan elbeszélgetett” Hitlerrel, vagy éppen együtt néztek meg egy-egy filmet, illetve közösen látogattak el az operába. Olyan látók volt Goebbels szemében a „Führer”, aki ideális módon egyesítette magában a művészi intuíciót és a kultúrpolitikai belátást. Jól példázta ezt a miniszter egyik naplóbejegyzése az 1935-ös nürnbergi pártkongresszus idejéből: „Beszédet tart a Führer. Világosan állást foglal a kulturális élet aktuális problémáiról. Az acélos erő és a művészi melegség nagyszerű megnyilatkozása. Nem csak államférfiként páratlan.”⁷ Így aztán adott esetben arra is hajlandó volt Goebbels, hogy alávesse magát Hitler ízléskérdésének: A „Führer” rosszallásától tartva eltávolíttatta például magánrezidenciája falairól Emil Nolde festményeit, amelyeket még 1933-ban vásárolt.

Azt mindig elégedetten nyugtázta Goebbels, ha Hitler megerősítette féltve őrzött pozíciójában, vagy magáévá tette viszonylag mérsékelt álláspontját. A „Führer” „élesen kikelt” például azon „kisszerű törekvések ellen”, amelyek „a jó és a rossz küzdelmévé egyszerűsítve igyekeznek

leértékelni a német történelmet”. Goebbels „ősi vetélytársa”, Alfred Rosenberg pedig, akinek etnonacionalista (völkisch) történelemszemlélete ellen a „Führer” megjegyzése irányult, „némán és megszegyenülten” hallgatott. Hitler azonban gondosan ügyelt arra, hogy magát Goebbelst se részesítse maradéktalan támogatásban – és ilyenformán szakadatlan erőfeszítésekre, illetve hűségnyilatkozatokra sarkallja. Miután Hitler egy alkalommal kritikusan nyilatkozott az aktuális művészetpolitikáról, Goebbels elhatározta, hogy „személyi változtatásokkal” fogja kiköszörölni a csorbát: „Nem nézhetem tétlenül, hogy néhány tehetségtelen alak eljártssza a Führernek a munkámba vetett bizalmát.” Ennek ellenére időről időre kénytelen volt lenyelni a miniszter, hogy Hitler nem az ő javára döntött el bizonyos konfliktusokat, illetve szimbolikusan felértékelte egy-egy riválisát. Az alábbiakat jegyezte fel például Goebbels a Művészeti és Tudományos Német Nemzeti Díj (Deutscher Nationalpreis für Kunst und Wissenschaft) majdani kitüntetettjeiről folytatott beszélgetés után: „Aztán egyszer csak – Rosenberget javasolta. Uram Isten! Igencsak elcsodálkoztam.”⁸

Goebbels diadalai és ritkábban, de azért rendszeresen elkönyvelt vere ségei rávilágítanak a Harmadik Birodalom kultúrpolitikájának egyik alapvető vonására, nevezetesen arra, hogy a rezsim vezetése önprezentációjának szolgálatába állította a kultúrát. A nemzetiszocialista elit jó néhány tagja a művészet avatott szakértőjének tartotta magát – mindekelőtt azonban készségesen igazodott a legfelső szinten megfogalmazott elvárásokhoz. Mivel az egykori festő és operarajongó Hitler a nemzeti-szocialista uralom központi elemévé nyilvánította a kultúrát, bizalmasai szakadatlan konkurenciaharcot vívtak a presztízisért, illetve a politikai befolyásért, amit a „Führer” nemcsak tudomásul vett, hanem szándékosan szítani is igyekezett. Egész intézményeket hoztak létre Hitler bizalmasai saját pozíciójuk megőrzése, illetve megerősítése érdekében, ezek az intézmények pedig gyors növekedésnek indultak, és igyekeztek a lehető legszélesebb kompetenciákat megszerezni. Nemegyszer jelentős feszültségek származtak ebből az érintettek saját világnézetileg és intervencionisztikusan megalapozott önképére nézve is. Goebbels felpanaszolta például az alárendeltségében működő Birodalmi Kulturális Kamara (Reichskulturkammer) „túlbürokratizáltságát”.⁹ Végso soron mégis az ideológiai irányelveknek, a bürokratikus intézkedéseknek és az önké-

nyes beavatkozásoknak ez a keveréke határozta meg a kultúrpolitika fejlődését. Soha nem létezett elvszerű egyértelműség, maga Goebbels is egy volt csupán a kultúrpolitikát alakító számos tényező közül, ráadásul ő sem kínált egyértelmű támpontokat azt illetően, hogy mi a megengedett, és mi nem. Nyilvános megnyilatkozásaiban a miniszter több ízben utalt arra, hogy legalábbis részben meg kell őrizni a művészet autonómiáját – máskor viszont fenyegető hangnemben kérte számon az elvszerűséget, és meghaladott ideálnak nevezte a kultúra szabadságát.

1933 novemberében Hitler támogatásával sikerült megalapítania Goebbelnek a Birodalmi Kulturális Kamarát (Reichskulturkammer). Goebbels ezzel visszaverte Robert Ley abbéli törekvését, hogy a kulturális élet szereplőit is integrálja a Német Munkafrontba (Deutsche Arbeitsfront), és megerősítette a propagandaminisztérium vezető pozícióját. Az újonnan létrehozott intézmény eleinte „szabad”, egyszersmind azonban állami ellenőrzés alatt álló társadalmi csoportnak tekintette a művészeket. A zenészeknek, a festőknek, a színészeknek és az íróknak be kellett lépniük a kamarába, ha gyakorolni akarták hivatásukat. Ezt pedig már csak azért sem érezte problematikusnak az érintettek többsége, mert a különféle szakmai szervezetek 1933 után beolvadtak az irodalmi, a színházi, a zenei, a képzőművészeti, a rádiós, illetve a sajtókamarába. Bizalmat ébresztett a művészekben az is, hogy a különféle birodalmi kamarák elnökségébe és vezető testületeibe nemcsak a Harci Szövetség a Német Kultúráért aktivistái, hanem elismert művészek – többek között a zeneszerző Richard Strauss – is bekerültek. Strauss síkra szállt például a zenei élet színvonalának emeléséért, illetve azért, hogy a zeneszerzőket nagyobb részesedés illesse meg műveik bevételeiből. Mivel Strauss személye bel- és külföldön egyaránt jelentős presztízisnyereséget hozott a nemzetiszocialista rezsim számára, a zeneszerzőnek eleinte még arra is lehetősége nyílt, hogy védelmébe vegye a korporatív önkontroll bizonyos maradványait az ideologikus beavatkozásokkal szemben. Egy ideig azt az álláspontot képviselte például a Birodalmi Zenei Kamara (Reichsmusikkammer), hogy „nem tilthatja be minden további nélkül az atonális műveket”, hanem „a közönségnek kell átengedni a róluk való döntés jogát”.¹⁰

Eleinte számos művész szemében ígéretesnek tűntek a Birodalmi Kulturális Kamarának a hivatásgyakorlás és a szerzői jogok szabályozása,

a művészek megbízásokkal való ellátása, továbbá a saját társadalombiztosítási rendszer kiépítése érdekében tett erőfeszítései, hiszen komoly nehézségeket okozott nekik, hogy a Weimari Köztársaság idején válságba került szabad piac a művészeti életet sem kímélte. Hosszabb távon azonban az efféle erőfeszítések sem terelhették el a figyelmet arról a nyilvánvaló tényről, hogy immár diktatórikus beavatkozások fenyegették a kulturális életet. 1935-től keményebb irányvonalra váltott Goebbels, és azzal vádolta meg Strausst, hogy túlságosan engedékeny a Birodalmi Zenei Kamara zsidó tagjaival szemben. Feldühítette a minisztert az is, hogy a Birodalmi Színházi Kamara (Reichstheaterkammer) nem lépett fel kellő eréllyel azokkal a berlini kabarészínészekkel szemben, akik kifigurázták a rezsim egyes hatalmassait. A történetek végül intézményi változtatásokat vontak maguk után: a különféle birodalmi kamarák keretei között működő szakmai szervezeteket – többek között a varieté- és kabaréművészekét – megfosztották részleges autonómiájuktól, és úgynevezett „szakosztályok”-ká (Fachschaft) átalakítva meggyőződéses nemzetiszocialisták ellenőrzése alá helyezték őket. Ezzel egyidejűleg a propagandaminisztérium egészen a régiók szintjéig megszerezte magának a közvetlen kultúrpolitikai beavatkozás jogát, kiépítette ugyanis a tartományi kulturális vezetők (Landeskulturwalter) és tartományi főnökök (Landesleiter) párhuzamos hálózatát.

Vajon miért vezetett be keményebb kultúrpolitikai kurzust Goebbels? A magyarázat a Harmadik Birodalom legfelsőbb vezetői között zajló személyes rivalizálásban keresendő, Alfred Rosenberg támadásai ugyanis már-már megrendítették a miniszter pozícióját. Rosenberg balti német családban született, építészként végzett az egyetemen, és a háborút követő évek során vált etnonacionalista (völkisch) publicistává Münchenben. Szélesebb körű ismertségre *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* („A 20. század mítosza”) című vaskos, ámde alig olvasott könyvével tett szert. Ebben a könyvben Rosenberg egy germán fajra vezette vissza a német nép eredetét, amelyet állítása szerint később leigázott a zsidó-keresztény hagyomány. Jóllehet Rosenberg magának követelte a nemzetiszocializmus vezető ideológiájának szerepét, soha nem volt képes arra, hogy döntő módon érvényre juttassa akarátát a – saját szavával élve – kultúrpolitikai „kötélhúzás”-ban. Ennek ellenére számottevő befolyással rendelkezett: Hitler megbízta például a párt, illetve az „Öröm-

ből merített erő” nevű tömegszervezet „szellemi és világnézeti képzésének és nevelésének” felügyeletével, ami lehetőséget teremtett Rosenberg számára etnonacionalista (völkisch) szellemiségű kampányok szervezésére. Ahhoz nem rendelkezett elegendő befolyással Rosenberg, hogy megváltoztassa az általa mélységesen megvetett, „tartalmatlan Goebbels-beszédek”-et, illetve „a Birodalmi Kulturális Kamara irányvesztettségé”-t, ahhoz azonban igen, hogy bizonyos esetekben kurzusváltásokat kényszerítsen ki a kultúrpolitikában.¹¹ A Rosenberg közvetlen irányítása alá tartozó „Nemzetiszocialista Kulturális Közösség” (Nationalsozialistische Kulturgemeinde) ráadásul komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy koncertekkel, olcsó színházbérletekkel, saját folyóiratokkal és hanglemezekkel konkrét tartalmat adjon az etnonacionalista (völkisch) aktivizmusnak – mígnem 1937-ben végül az „Örömből merített erő” magába olvasztotta a Nemzetiszocialista Kulturális Közösséget, vagyis Rosenberg vetélytársának, Robert Leynek az irányítása alá került a szervezet.

Maga az „Örömből merített erő” korábban is működtetett már egy „Szabadidős Hivatal” (Amt Feierabend) és egy „Német Népművelési Hivatal” (Amt Deutsches Volksbildungswerk) elnevezésű részleget, és szervezett különféle kulturális rendezvényeket is. Mivel a Német Munkafront átvette a Weimari Köztársaság időszakának szakszervezeti kiadóit, a szabadidős szervezetnek mindezekén túl lehetősége nyílt könyvek és újságok kiadására, illetve árusítására, vagyis a tartalmi befolyásszerzésre és a gazdasági expanzióra. De más nemzetiszocialista intézmények és vezetők is igyekeztek befolyást szerezni a kulturális élet területén. Hermann Göring porosz miniszterelnök például notórius reprezentációs kényszerének kielégítésére használta fel hivatalát: személyes ellenőrzése alá vonta többek között a porosz állami színházakat, ami lehetőséget nyújtott neki arra, hogy toleránsabbnak mutakozzon a rezsim más vezetőinél. Göring pártfogoltjai közé tartozott például Gustav Gründgens, a színész, aki máskülönben előbb vagy utóbb bizonyára bajba került volna homoszexualitása miatt. Bernhard Rust Birodalmi Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztériuma (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung) a tankönyvek, a könyvtárak és a múzeumok felügyeletét gyakorolta. Max Amann, az NSDAP sajtójának birodalmi vezetője, aki könyvek és

újságok egész sorának – köztük Hitler és Rosenberg könyveinek, valamint a *Völkischer Beobachter*nek – a kiadásáért felelt a Franz Eher Kiadónál, hamarosan a polgári sajtó utolsó maradékára is kiterjesztette befolyását. Pártszervek egész sora – többek között Nemzetiszocialista Tanárszövetség (NS-Lehrerbund) és a Párthivatali Ellenőrzőbizottság (Parteiamtliche Prüfungskommission) – foglalkozott a megjelentetni kívánt írások ellenőrzésével és támogatásával, beleértve a kincses kalendáriumokat és az ifjúsági regényeket is, jóllehet ez utóbbiakon természetesen rajta tartotta a szemét a Hitlerjugend vezetése is. Az írók és írásaik, továbbá a könyvkereskedések konkrét ellenőrzését a Gestapo és az SS Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst) látta el. Hogy miféle következményekkel járt a kulturális életre nézve az egyes személyeknek és intézményeknek a saját hatalmuk kiterjesztésére irányuló törekvése, azt jól szemlélteti Goebbels egyik naplóbejegyzése: „[Viktor] Lutze [vezérkari főnök] is megpróbál S.A.-filmeket gyártatni, de meg fogom akadályozni. Máskülönben megint bárki belekontárkodhat a dologba.”¹²

Miféle következmények származtak mármost abból, hogy kultúrpolitikai intézmények áttekinthetetlen sokasága jött létre, és ezek az intézmények hol egyszerűen csak egymás mellett léteztek, hol pedig vagy kooperáltak, vagy rivalizáltak egymással? A színház példája világosan megmutatja, hogy mekkora jelentőséggel bírtak az egyes esetekben meghozott, önkényes döntések. Paradox módon kimondottan nemzetiszocialista szellemiségű darabokat is hátrányosan érinthetett az önkényeskedés, több ízben előfordult ugyanis, hogy ilyeneket is betiltottak, mivel a túlságosan drasztikus – kiváltképp szexuális tartalmú – jelene-tek, illetve a szerző szándékai ellenére esetleg rokonszenves zsidó szereplők könnyen nemkívánatos propagandahatást fejthettek volna ki. Más esetekben etnonacionalista (völkisch) meggyőződésük ellenére nem tűntek eléggé vonalasnak, illetve egész egyszerűen valamelyik nagy hatalmú pártfunkcionárius ellenérzésein buktak el a szerzők. A politikailag ártalmatlan és az esztétikai kísérletező hajlamoktól mentes színházi emberek ezzel szemben tetemes előnyöket élveztek: a gazdasági fellendülés haszonélvezői közé tartoztak egy olyan időszakban, amikor a megfizethető fogyasztási javak hiányából fakadóan egyre nagyobb kereslet mutatkozott a szabadidős tevékenységek iránt. A bőséges állami támogatás lehetővé tette különféle ünnepi játékok és jelentős költség-

vonzatú előadások megrendezését, továbbá a színházak rekonstrukcióját, sőt új színházak alapítását. Javultak a színészek munkához jutásának esélyei és munkakörülményei. A színigazgatók nagyvonalúan gazdálkodhattak, és jó néhányan főintendánsi vagy professzori kinevezéshez jutottak, ami megkönnyítette számukra, hogy beilleszkedjenek az új keretek közé. Gustav Deharde, a Württembergi Állami Színház (Württembergisches Staatstheater) főintendánsa például ki volt ugyan téve az etnonacionalisták újabb és újabb támadásainak, mégis úgy vélte, hogy hivatása jelentős világnézeti felértékelésben részesült a Harmadik Birodalom részéről, és immár az a feladata, hogy „megmentse mindazt, ami jó volt a múltban, ugyanakkor keresse és ismerje fel az újat, végül pedig az új idők szellemiségével hassa át a nagy egész működését”.¹³

Általában véve is elmondható az, hogy javultak a művészek munkához jutásának esélyei, mivel a különböző párt- és állami szervek rendszeresen szerveztek koncerteket, előadóesteket és képzőművészeti kiállításokat. Az „Örömből merített erő” egymaga 12 ezer opera-, 20 ezer színházi és 11 ezer varietéelőadást, továbbá 5 ezer koncertet szervezett 1938-ban, amelyekre összesen 54 millió jegyet adtak el. Kedvező hatással volt mindez a feltörekvő művészek helyzetére is: Herbert von Karajan például Beethoven *Fidelió*-ját vezényelhette Aachenben, az „Örömből merített erő” szervezésében megtartott, 1935-ös operaelőadáson. Az építészek és a festők helyzetén számottevően javított az, hogy országszerte számos új épületet emeltek, rengeteg műalkotás elkészítésére adtak megbízást, illetve írtak ki pályázatot. Az írókat valósággal elhalmozták különféle irodalmi díjakkal. Egyesek számára már-már terhesnek bizonyult a számtalan felolvasóest és -körút: Bruno Brehm etnonacionalista (völkisch) szerző felpanaszolta például, hogy jóformán naponta érkeznek hozzá „megkeresések, sőt kész szerződések” olyan felolvasóesteket illetően, amelyek ráadásul nemegyszer ugyanarra a napra vannak megszervezve.¹⁴ És jóllehet a gyakorlatban meglehetősen hiányos maradt a rögzített minimálbéreknek és -honoráriumoknak, továbbá a művésznyugdíjaknak az egyes birodalmi kamarák által kidolgozott rendszere, mégis mindkettő érzékelhetően javított a színházi alkalmazottak és a zenészek helyzetén.

A rezsim mindazonáltal csakis bizonyos határok között támogatta a művészeket. Továbbra is erősen nyomott bérekért dolgoztak például

a könnyűzenét játszó muzsikuskok, és csekély bevételekkel kellett beérniük a képzőművészeknek is. Ezek a hátrányos helyzetű csoportok azonban, amelyeket amúgy sem kényeztettek el a Weimari Köztársaság kései időszakának válságtapasztalatai, még mindig reménykedhettek helyzetük fokozatos jobbra fordulásában. A közismert művészek persze szakadatlanul ki voltak téve annak a veszélynek, hogy konfliktusba kerülnek a cenzúrával. Sokakat közülük már 1933-ban megfosztottak minden megnyilvánulási lehetőségtől: zaklatások, tisztogatások és könyvégetések jelezték a weimari időszak modernisták, baloldaliak és zsidók számára is teret biztosító kultúrpolitikájának gyors és végleges lezárulását. Az ezután következő években időről időre akadtak ugyan szórványos jelei a lazításnak, a nagyobb toleranciához való visszatérésről azonban szó sem lehetett. A rezsim hatalmi igényeinek ismeretében a könyvkiadók és a színigazgatók eleve nem is voltak hajlandók semmiféle kockázatvállalásra: kétes esetekben először is megpróbálták kitapogatni az aktuális esélyeket a rezsim intézményi dzsungelében. Annál is észszerűbbnek tűnt az előzetes tapogatózás, mivel soha nem léteztek világosan kijelölt határok a tekintetben, hogy mi megengedett, pedig közkezen forogtak a nemkívánatos írók és zeneszerzők nevét tartalmazó listák. Cenzurális beavatkozásokra így az esetek többségében egyáltalán nem is volt szükség, sem pedig arra, hogy valamelyik hivatal megtagadja a szükséges engedélyek kiállítását, illetve valamelyik birodalmi kamara megbízhatatlansága okán kizárjon tagjai sorából egy-egy művészt.

A külső szemlélők számára már-már átláthatatlan volt a kultúrpolitikai rendszabályok és intézkedések szövevénye. Hátrányosan érintette ez magát Gerhart Hauptmann is, aki 1933-ban lojalításáról biztosította az új rendszert, és még az NSDAP-be is be akart lépni: Az ismert drámaíró hivatalos elismerésben részesült ugyan, ám társadalomkritikus darabjainak újabb kiadásait, illetve a drámáiból forgatott filmeket megnyirbálta, sőt bizonyos esetekben betiltotta a cenzúra. Jóllehet Hans Fallada (valódi nevén Rudolf Ditzen) szociáldemokrata múltja okán szálla volt a nemzetiszocialisták szemében, népszerűsége miatt mégis szükségük volt rá. 1933 után az író késznek mutatkozott az alkalmazkodásra: *Aki egyszer rabkosztón élt* (*Wer einmal aus dem Blechnapf frisst*, 1934) című regényének előszavában elhatárolódott a Weimari Köztársaság időszakának humánus büntetés-végrehajtásától, következő regényének

átdolgozása során pedig messzemenően teljesítette a cenzúrahatalóság követeléseit. Fallada ennek ellenére sorozatos támadásoknak volt kitéve a nemzetiszocialista recenzensek részéről, sőt időlegesen „nemkívánatos szerző”-nek minősült. El is kezdett angolul tanulni, hogy felkészüljön az emigrációra. „Beszéltünk a dologról nagy tapasztalatú emberekkel – írta szüleinek 1935 szeptemberében –, és azt az egybehangzó tanácsot kaptuk tőlük, hogy utazzunk legálisan Londonba vagy Koppenhágába, amire megvan a lehetőség.” Fallada azonban végül képtelen volt megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy „valamelyik messzi országban” éljen, ezért időlegesen gyermekkönyvek írására adta a fejét. Az inflációs időről szóló, *Farkas a farkasok között* (*Wolf unter Wölfen*, 1937) című regényével, amelyet a Weimari Köztársaság kritikájaként olvastak a nemzetiszocialisták, és nagyra becsült maga Goebbels is, végül sikerült elérnie a művészi rehabilitációt: ettől kezdve lehetővé vált számára, hogy szerződéseket kössön könyvei fordítására, illetve megfilmesítésére. A propagandaminiszter azonban azt követelte tőle, hogy következő, *Der eiserne Gustav* („Az acél Gusztáv”) című regényében pozitívan ábrázolja a nemzetiszocialista hatalomátvételt – a korábbi tapasztalatai által elbizonytalanított és szakadatlan anyagi gondokkal küzdő író pedig teljesítette is az említett követelést.¹⁵

Az irodalmi élet felett gyakorolt nemzetiszocialista ellenőrzés lehetővé tett tehát bizonyos mértékű rugalmasságot az íróknak a rezsimhez fűződő viszonyában, jóllehet soha nem léteztek világosan kijelölt határok. Egynémely esetekben rendkívüli publikációs engedélyhez juthattak például olyan írók, akik „félzsidó” nővel éltek házasságban, más, politikailag gyanúsabbnak minősített kollégáiknak pedig hangsúlyozottan ártalmatlan művekkel vagy filmforgatókönyvekkel sikerült némi bevételhez jutniuk. Döntő szerepet játszott az ilyen esetekben az irodalmi siker, egy-egy befolyásos kultúrpolitikus pártfogása, illetve egész egyszerűen a szerencse, nevezetesen az, hogy az érintett szerző elkerülte az illetékes hatóságok figyelmét. Más esetekben viszont valóságos kampányokat folytattak a nemzetiszocialisták még olyan írók, illetve tudósok ellen is, akik jóval pozitívabban viszonyultak a rezsimhez Falladánál. Gottfried Bennt például 1938-ban kizárta tagjai sorából a Birodalmi Irodalmi Kamara (Reichsschrifttumskammer), miután a *Schwarzes Korps* című SS-lap „természetellenes disznóságnak” minősítette a költemé-

nyeit. Carl Schmitt megtarthatta ugyan berlini professzúráját, azonban az SS sorozatos támadásait követően kénytelen volt lemondani a Harmadik Birodalom vezető jogászaként betöltött szerepéről. Ugyancsak beteljesületlenek maradtak Martin Heidegger abbéli reményei, hogy vezető szerepet játszhat a nemzetiszocialista világnézet kialakításában, így aztán a filozófus mindössze egyetlen esztendeig, 1934 áprilisáig töltötte be rektori hivatalát a Freiburgi Egyetemen. Nemzetiszocialista riválisok, illetve aktivisták célkeresztjébe kerültek mindazok, akik Bennhez, Schmitthez és Heideggerhez hasonlóan gyanúsak számíthattak már 1933 előtt megszerzett tekintélyük okán, illetve azért, mert saját értelmezési igényekkel léptek fel. Az ilyen közismert személyiségek szabadsága és élete nem került ugyan veszélybe, publikációs lehetőségeiket azonban elveszítették, és kénytelenek voltak visszavonulni a nyilvánosságból.

Lényegesen keményebb következményekkel számolhattak viszont azok, akik nyilvánosan bírálni merésztették a rezsimet – amire persze eleve csakis saját pozíciójukat biztosnak vélő művészek szánták el magukat. A sikeres nemzetiszocialista szerző, Hans Grimm, a *Volk ohne Raum* („Tér nélküli nép”) című, 1926-ban megjelent regény szerzője például megszervezte a kritikus írók vitakörét. Ernst Wiechert pedig, akinek elbeszélései és regényei szerepeltek a beszerzésre ajánlott műveket tartalmazó, a népkönyvtáraknak megküldött listán, nyilvánosan – első ízben egy a Nemzetiszocialista Kulturális Közösség (Nationalsozialistische Kulturgemeinde) szervezésében megtartott müncheni felolvasáson – bírálta az aktuális kultúrpolitikát. Wiechert ráadásul több alkalommal nyilvánosan felolvasta *Der weiße Büffel oder Von der großen Gerechtigkeit* („A fehér bivaly, avagy a nagy igazságosságról”) című legendáját, márpedig az indiai parasztlegénynek a zsarnoksággal szemben tanúsított ellenállásáról szóló történetet nem volt nehéz a Harmadik Birodalom totális uralmi igényének megkérdőjelezéseként értelmezni. 1938-ban, amikor Wiechert nyilvánosan felemelte a szavát Martin Niemöller letartóztatása ellen, a rezsím immár nem érte be azzal, hogy izolálja, publikációs lehetőségeiben korlátozza és megfigyelés alá helyeztesse az író, hanem Wiechertet letartóztatták, és néhány hónapra a buchenwaldi koncentrációs táborba zárták.

„Der Totenwald” („Holtak erdeje”) című önéletrajzi elbeszélésében Wiechert leírta, hogyan kerítette hatalmába az elhagyatottság „jeges,

reménytelen” érzése. Rosszabb bánásmódban részesült „a barmok”-nál, de már csak elitárius önértelmezése okán sem kísérelt meg öngyilkosságot: „Úgy álltunk ott a mocsokban, akár a kövek, a mérföldkövek egy sötét út mellett.”¹⁶ Amikor Goebbels végül személyesen magához rendelte az író, a legkevésbé sem rejtette véka alá, hogy hatalmában áll dönteni élete vagy halála felől: „Legjobb formámat mutatom, szellemileg megsemmisítem. Utolsó figyelmeztetés!” Elégedetten jegyezte fel tehát Goebbels az egyoldalú beszélgetés eredményét, nevezetesen azt, hogy Wiechert lemondott a kritikáról – amit a szerző a maga részéről soha nem ismert el: „A delikvens végül teljesen összeomlott, és kijelentette, hogy elgondolkoztatta, és jobb belátásra térítette a fogságban eltöltött idő. Nagyon helyes. Mindketten tudjuk, hogy a következő kihágás következménye csakis a fizikai megsemmisítés lehet.”¹⁷ Hans Grimm, aki irodalmi reprezentáns gyanánt nagyobb haszonnal kecsegtetett a rezsím számára, megkímélték ugyan a hasonló tapasztalatoktól, de miután Goebbels részletesen beszámolt neki a Wiecherttel történekről, ő is felhagyott a lázadozással, és tartózkodott a további kritikus megnyilvánulásoktól.

Wiecherthez és Grimmhez hasonlóan biztonságban érezte magát Wilhelm Furtwängler, a neves karmester is. Furtwängler 1934-ben cikket közölt a *Deutsche Allgemeine Zeitung* hasábjain Paul Hindemith védelmében, akit heves támadások értek a Nemzetiszocialista Kulturális Közösség (Nationalsozialistische Kulturgemeinde) zenei lapjában. Jól lehet éppen elég szokatlan volt önmagában véve már ez is, Furtwängler végképp átlépte a határt azzal, hogy ugyanebben az írásában általános kritikát fogalmazott meg a feljelentéseknek a kulturális életben elharpódzó gyakorlatával szemben. Az Állami Operaház (Staatsoper) közönsége – köztük a polgári lap számos olvasója – aznap este hosszas tapssal jutalmazta a karmester kiállását, mégpedig Goebbels és Göring jelenlétében. Ez pedig igencsak megrendítette Furtwängler pozícióját, hiszen így nemcsak a radikális Rosenberg-tábort haragította magára, hanem a Harmadik Birodalom egyéb hatalmasainak autoritását is kétségbe vonta. Élénk figyelmet keltett ezek után az, hogy még egy ilyen jelentős presztízzsel rendelkező művész is kénytelen volt engedni a rendszer nyomásának. Megemlékezett naplójában Furtwängler „kanosszajárásáról” Luise Solmitz is: „Furtwängler sajnálkozását fejezte ki amiatt,

hogy Hindemith mellett való kiállása politikai színezetet nyert. Hogyan érezheti vajon magát egy ilyen nagy művész?”¹⁸ Maga Furtwängler megúsza ugyan az ügyet egy szigorú megrovással, de semmi esetre sem tett jó szolgálatot a vitatott Hindemithnek. Miután egy ideig úgy tűnt, hogy a Harmadik Birodalom hajlandó elfogadni Hindemith mérsékelt modernizmusát, az etnonacionalista (völkisch) dogmatikusoké mellett – kevésbé exponált kollégájával, Carl Orffal ellentétben – immár a propagandaminisztérium rosszallását is kivívta. Hindemith műveinek előadását így végül betiltották, a zeneszerző pedig 1938-ban az Egyesült Államokba emigrált.

A művészek szempontjából nézve részben látenszen represszívnek tűnő, részben új esélyeket kínáló helyzet tág teret biztosított a nemzetszocialistáknak az önprezentációra. Jóllehet néhány esztendővel korábban még saját választóik sem vették igazán komolyan őket kulturális mozgalom gyanánt, ellenfeleik retorikai repertoárjának pedig alapelemét képezte az, hogy kulturálatlannak nevezték a nácikat, most lehetőségük nyílt arra, hogy tanácsokat, sőt utasításokat osztogassanak elismert művészeknek, hogy megbízásokkal lássák el, esetleges kihágások esetén pedig foglalkoztatási tilalommal vagy még annál is súlyosabb következményekkel fenyegetessék őket. A rezsim hatalmasai a kulturális élet felett gyakorolt uralmukat demonstrálták a nyilvánosság előtt azzal, hogy képzőművészeti kiállításokat vagy operaelőadásokat látogattak, kegyesen fogadták a vezető színészek születésnapjait, illetve különféle művészeti díjakat adtak át. De jelentősen felértékelődött az „Örömből merített erő”, illetve a Birodalmi Kulturális Kamara funkcionáriusainak, továbbá a körzetvezetőknek (Gauleiter) és a Nemzetszocialista Kulturális Közösség (Nationalsozialistische Kulturgemeinde) aktivistáinak szerepe is: Számottevő hatása volt ugyanis annak, ha beszédet tartottak, ha cikket írtak, ha pártfogásukba vettek egy-egy művészt, hiszen ők voltak azok, akik meghatározták – vagy éppen tudatosan kiismerhetetlenné tették – a kultúrpolitika irányvonalát, önkényes tilalmakat rendeltek el, és kényük-kedvük szerint döntöttek a művészek karrierjéről.

Hogy az önprezentáció újabb és újabb lehetőségeit kutatva a rezsim vezetői gátlástalanul használták fel saját céljaikra a közpénzeket, az műkincsgyűjteményeikben mutatkozott meg a legvilágosabban. Maga Hitler ilyen módon is igyekezett hangsúlyozni személyes nagyságát,

jogot formálva egy olyan nép vezetésére, amely kulturális téren – úgy mond – minden más népnél előbbre való. A „Führer” a 19. század osztrák és bajor zsánerfestészetét – többek között Carl Spitzweg munkáit – gyűjtötte, de kedvelte a reneszánsz régi mestereit, illetve a politikai és esztétikai értelemben egyaránt rezsimek kortárs művészek alkotásait is. Személyes ízlése révén, amelyet más vásárlók is iránymutatónak tekintettek, Hitler jelentős befolyást gyakorolt a német műkincspiactra, műkincskereskedőkre és aukciósházák egész sorát juttatva jelentős üzletekhez, mindenekelőtt Münchenben és Berlinben, de Chemnitzben és Kölnben is. Múzeumoktól is vásárolt azonban műtárgyakat Hitler: öt alkalommal látogatott el például az 1938-as esztendő folyamán a müncheni Művészet Házába (Haus der Kunst), és 202 alkotást vásárolt meg az intézménytől összesen 582 000 birodalmi márka értékben. Az említett műkincsvásárlásokra fordított összeg a *Mein Kampf* kiadásának állami szabályozással támogatott bevételeiből, illetve adományokból és alkalmi bélyegsorozatok árusításából származott. A zsidó tulajdonból származó festményekhez ráadásul csekély összeg ellenében jutott hozzá a „Führer”, ha ugyan eleve el nem koboztatta őket.

A műkincsek beszerzése és kiállítása tekintetében Hitler ízlését vették irányadónak a rezsim többi hatalmasai is. Göring a reneszánsz ember szerepében tetszelgett, és ennek megfelelő német, illetve olasz festményekkel díszítette különféle rezidenciáit. Goebbels eleinte élénk érdeklődést tanúsított ugyan az expresszionizmus festészete iránt, később azonban a „Führer” ízléséhez igazította gyűjteménye súlypontjait. Joachim von Ribbentrop francia impresszionistákat is gyűjtött a Hitler ízlésének megfelelő képek mellett, és londoni nagyköveti rezidenciájának díszítéséhez idősebb Lucas Cranach, továbbá Arnold Böcklin műveit vette kölcsön állami múzeumoktól. A műalkotások birtoklása és kiállítása ugyanakkor a rezsim vezetői között zajló rivalizálás kifejezésére is szolgált. A „Führer” feltétlen elsőbbségének szimbolikus megerősítése volt az, hogy a rezsim hatalmasai rendszeresen és nagy számban ajándékoztak Hitlernek gondosan megválasztott festményeket. Hitler cserében ugyancsak műalkotásokkal vagy saját rajzaival ajándékozta meg legfontosabb híveit. Kapcsolataik ápolása céljából egymásnak is ajándékoztak persze műalkotásokat a Harmadik Birodalom vezetői, mert jóllehet szakadatlan konkurenciaharcban álltak, mégis újra

meg újra igyekeztek bizonytságot tenni összetartásukról és közös kulturális ambícióikról.

Az efféle igényekből, ízlésekből és rituálékból fakadó kultúra továbbra is félreismerhetetlen polgári vonásokat hordozott. Az etnonacionalista (völkisch) áramlat jelen volt ugyan a Harmadik Birodalom könyvkatalógusaiban és színházi programjaiban, termékei azonban alig fejtettek ki számottevő pozitív hatást. A pszeudogermán „Thingspiel”-eket érdeklődés hiányában lényegében véve csakhamar megszüntették. Kevesen akadtak csupán a karmesterek és a színházi rendezők között, akik már 1933 előtt kinyilvánított nemzetiszocialista elkötelezettségüknek köszönhették pozíciójukat. A rezsim hatalmasainak reprezentációs igénye és művészeti ízlése így a bevett értékeket részesítette előnyben, szükség esetén a nemzetiszocializmus szellemében átértelmezve őket. A Harmadik Birodalom kultúrája gyakorlatilag tehát Albrecht Dürer, Carl Spitzweg és Arnold Böcklin festményeiből, Friedrich Schiller és az „északi ember”-nek kikiáltott William Shakespeare drámáiból, továbbá Ludwig van Beethoven, illetve Giuseppe Verdi zeneműveiből állt. Ilyenformán pedig nem mutatkozott nyilvánvaló nézetkülönbség a nemzeti-szocialisták és a polgári kultúrafogasztók többsége között, hiszen ez utóbbiak továbbra is a 19. század művészi horizontját tekintették mérvadónak, és a legkevésbé sem bánták a modernisták, a baloldaliak, illetve a zsidók kirekesztését. Egyaránt alapvető jelentőséggel bírtak továbbá Hitler és hívei nemzeti kulturális legitimációja, illetve a polgári közönség érzelmi háztartása szempontjából Richard Wagner operái. Elisabeth Gebensleben-von Alten például lenyűgöző rádióadásokról számolt be a lányának: „Nemsokára meghallgatjuk Bayreuthból a *Wal-kür* harmadik felvonását. Tegnap adták a *Rajna kincsét* – csodálatos előadás volt, egyetlen és kizárólagos vasárnapi szórakozásunk.”¹⁹

Mivel pedig ilyenformán lényegi átfedésbe került egymással a nemzetiszocialista és a polgári kultúra, a karmesterek, valamint a színház- és a múzeumigazgatók többsége 1933 után is zavartalanul folytathatta korábbi tevékenységét. A költségvetés azonban a Weimari Köztársaság kései időszakával ellentétben immár nagyvonalú gazdálkodást tett lehetővé – ráadásul senkinek sem kellett többé Bertolt Brecht epikus színházától vagy Arnold Schönberg atonális zenéjétől rettegnie. Az „Örömből merített erő” és más szervezetek erőfeszítéseinek köszön-

hetően úgy tűnt továbbá, hogy csakugyan létrejön végre a „nép”-hez fűződő, hőn áhított kapcsolat. Minden látszólagos folytonosság dacára mégis elsősorban „a politikai vezetés lényegének kifejeződése” volt a kultúra, amint az 1936-os nürnbergi pártkongresszuson maga Hitler megfogalmazta.²⁰ A politika ráhatásától függött ugyanis az, hogy milyen színdarabok kerülhettek színpadra, milyen festményeket lehetett kiállítani, és milyen könyvek, illetve recenziók jelenhettek meg. És ez még akkor is így igaz, ha az említett politikai ráhatás történetesen annyit jelentett csupán, hogy Goebbel tanácsokkal látta el a lipcsei Gewandthausorchester karmesterét azt illetően, hogy miféle „holtbiztos [sic!] sztenderdműveket” kellene műsorra tűznie a jövőben, különös tekintettel Beethovenre.²¹ A filmek és az újságok, a rádióműsorok és az utazási prospektusok mindazonáltal legalább ugyanakkora jelentőséggel bírtak a Harmadik Birodalom kultúrája szempontjából, mint Wagner operái, Shakespeare drámái vagy Beethoven szimfóniai. Elsősorban a modern médiumokra hárult ugyanis az a feladat, hogy kifejezésre juttassák a németek vágyait és álmait.

A KÉPZELET HATALMA

Véletlen találkozások, illetve szövevényes női intrikák következtében legjobb barátjának szerelmi vetélytársává válik egy frissen házasodott autóversenyző. A férfi végül a Côte d’Azur száguld sportkocsiján, hogy visszaszerezze elrabolt feleségét. A körülmények váratlan összjátéka folytán kénytelen elindulni a monacói nagydíjon, és meg is nyeri a versenyt – végül pedig megnyugtatóan tisztázódik az összes félreértés. Egy bankár felesége azzal fenyegetőzik, hogy elhagyja túlságosan is unalmas és hűséges hitvesét. A férfi ettől fogva energikusan, férfiasan viselkedik, ráadásul megszervezi, hogy saját lakásukban rajtakapja a szomszédaszonnyal a felesége – mire az asszony újra beleszeret. Milliós összeget örököl elhunyt amerikai nagybácsikájától egy porszívóügynökként is dolgozó kabaréénekes, feltéve, hogy házastársi hűsége minden próbát kiáll. Csakhogy egy szélhámos pár New Yorkba csalja, és tudtán kívül hűtlenkedő férjnek állítja be a férfit. A porszívóügynöknek végül mégis sikerül tisztáznia magát, és visszakapja szeretett feleségét. Szülővárosá-

ból, egy csendes tófürdőből 1930-ban Berlinbe költözik egy főpincér, hogy karriert csináljon, és élményeket gyűjtsön. A fővárosban megismerkedik a „Szabadelvű Gazdaságpárt” egyik parlamenti képviselőjének lányával – többek között azért, mert összetévesztik egy westfáliai iparmágnás fiával. Miután tisztázódik a félreértés, a pincér belátja, hogy semmi jót nem várhat újdonsült, sznob ismerőseitől, így hát elhagyja Berlint, és hazatér a jegyeséhez.

Egytől egyig Heinz Rühmann alakította a fent vázolt szerepeket az *Allotria* (1936), a *Der Mustergatte* („A mintaférj”, 1937), a *Fünf Millionen suchen einen Erben* („Öt millió örököst keres”) és a *Die Umwege des schönen Karl* („A szép Karl kacskaringós útjai”, mindkettő 1938) című filmekben. Rühmann a 20. század egyik legsikeresebb német színésze volt. Jóllehet az általa alakított figurák környezete nem azonosítható minden további nélkül a nemzetiszocialista Németországgal, Rühmann mégis a Harmadik Birodalom kultúrájának legfontosabb reprezentánsai közé tartozott. Még autóversenyzőt alakítva is a kisember típusát testesítette meg, azét a kisemberét, aki ifjonti szívjótságtól hajtva a maga útját járja, aki nyitottan viszonyul a modernitás vívmányaihoz, de soha nem sodorja veszélybe a házasság, a család és a nemzet egységét, aki anélkül arat sikereket, hogy különösebb becsvágy fűtené, vagy engedne a korrupciónak. Csak „A szép Karl kacskaringós útjai” című filmben kell a Rühmann alakította figurának visszatalálnia igaz valójához, miután kiforgatta önmagából a Weimari Köztársaság kétes erkölcsű, nagyvárosi világa. Rühmann testesítette meg azoknak a hősies harcosoknak és „árja” felsőbbrendű embereknek az ellentétét, akiknek azonosulásra késztető hatása korlátozottnak bizonyult a párt, az SA és az SS berkein kívül – ámde anélkül, hogy valaha is „némettelen”-nek vagy „nőies”-nek hatott volna. A '30-as évek közepének széles körben uralkodó optimista hangulatát, illetve a továbbra is szerény fogyasztási lehetőségeket jeleltette meg a színész azzal, hogy humorosan oldotta meg a problémákat, és soha nem keltett anyagiasság benyomást, még akkor sem, amikor történetesen porszívóügynököt vagy bankárt alakított.

Színészként és magánemberként egyaránt az ellentétek összeházasíthatóságát képviselte Rühmann: normális volt egészen a banalitásig megnően, színészi karrierje mellett mégis szenvedélyes sportrepülőként és kiemelkedő gázszikat kasszírozó villatulajdonosként ismerte egész Német-

ország. Valóságos személyi kultusz övezte a színészt, mivel bőségesen kínált azonosulási lehetőségeket a mozik és színházak közönsége számára. 1938 júniusában egy újságíró beszámolt arról, hogyan várta a brandenburgi Wittenberge lakossága Rühmann érkezését a helyi repülőtéren – miközben a sztár inkább egy közeli mezőn landolt, majd „összebarátkozott egy éppen ott legeltető pásztorral, és vidám beszélgetésbe merülve együtt reggelizett vele”. Azért érhetett el ekkora sikert a pragmatikus individualizmus és a szentimentális érzékenység Rühmann képviselte keveréke, mert kielégítette a széles körben elterjedt vágyakozást egy olyan sztár után, aki ugyanolyan ember, „mint te meg én”. Habár az egyik etnonacionalista (völkisch) színikritikus még Rühmann alakításában is felfedezni vélte „az individualista-szubjektív színésznek a típus népies, karakteres monumentalitása irányába mutató fordulatát”, fontosabb volt az efféle erőltetetten ideologizáló értelmezéseknél az, hogy Rühmann a Harmadik Birodalom szórakoztató, humoros, megfontoltan vakmerő és ártatlanul erotikus oldalát jelenítette meg. Találón rámutatott az említett összefüggésre 1936-ban az egyik filmes folyóirat, amikor a következőképpen méltatta Rühmann frissen a mozikba került vígjátékát: „Annak idején, három évvel ezelőtt sokan azt gondolták Németországban, hogy »immár befelelgett a nevetésnek«. Igen, annak a nevetésnek csakugyan befelelgett! [...] Akkoriban erőltetett volt a vicc, sikamlós volt a humor, kétértelmű volt a jókedély. Az új Németországban viszont újra lehet nevetni!”²²

Jóllehet korabeli rajongói aligha értesülhettek erről, Rühmann számára egyáltalán nem volt ellentmondásmentes a Harmadik Birodalom. Már a Weimari Köztársaság idején is jelentős sikereket aratott a színész, mégpedig zsidó színészkollégák és rendezők oldalán. Ráadásul mindvégig látens nyomás alatt állt, mivel „zsidó” feleségével a válásuk után sem szakította meg a kapcsolatot. A *Schwarzes Korps* című SS-lap ismétlődő támadásainak kitett Rühmann így eleinte Hermann Göring pártfogását kereste, hogy megvédelmezhesse feleségét, és – jelentős honoráriumokat bezsebelve – folytathassa pályafutását Németországban. Végül Göring tanácsára vált el a feleségétől, és szervezte meg az asszony újabb házasságkötését egy semleges országból származó külföldi férfival, így ugyanis egyelőre Berlinben maradhatott volt felesége, és anyagi támogatásban részesíthette. Miután Goebbels és Hitler jóin-

dulatát is elnyerte, Rühmann a „Téli Segély” (Winterhilfswerk) perselyével a kezében jelent meg az újságokban közölt fényképeken egy mosolygó „Führer” előtt. Visszatekintve a politikához mit sem konyító, vidám fickóként jellemezte önmagát a színész, aki védtelenül ki volt szolgáltatva mind a hatalmasok nyomásának, mind pedig a hatalmasok nagyrabecsülésének: „Baráti köröm egyetlen tagja sem kereste a barna uraságok jóindulatát, de ha fogadást rendeztek a művészek számára, akkor muszáj volt elmennünk.”²³ Az idézett kijelentés azonban figyelmen kívül hagyja Rühmann alakításainak és személyes népszerűségének hatását: a maga eszközeivel ugyanis akarva-akaratlanul nagyon is sokat tett azért a színész, hogy széles körök szemében morálisan elfogadhatónak és harmonikusan modernnek tűnt a nemzetiszocializmus.

Heinz Rühmann szerepét akkor érthetjük meg igazán, ha a különféle azonosulási lehetőségeket kínáló sztárok egyikének tekintjük. Hans Albers nyers férfiassága, a Magyarországról elszármazott revütáncosnőt, Röck Marikát körülölgő egzotikum, a svéd Zarah Leander csábító érzékisége egyaránt ígért erotikát és hitelességet, filmjeik cselekménye és az általuk alakított figurák pedig megmozgatták a nézők képzeletét. Jóllehet filmjeik a Weimari Köztársaság időszakának repertoárjából merítettek, és többnyire az 1914 előtti német múltban játszódtak, vagyis a viszonylag ritka nemzetiszocialista propagandadarabokkal ellentétben a folytonosság érzetét erősítették, egyszersmind mégis a megújulás széles körben táplált reményét hordozták, mivel száműzték a vászonról a zavaró kétértelműséget és a nyílt társadalomkritikát. Ugyanúgy igazolják ezt az 1933 után forgatott filmek, mint azok, amelyek nem készülhettek már el, illetve azok a filmesek, akiket eltiltottak a kamerától: többek között Fritz Lang, a rendező, és Marlene Dietrich, a színésznő, akiknek művei és szerepei alkalmatlanok voltak az egyoldalú értelmezésre. Ellenőrzés alatt állt a Harmadik Birodalomban még maga a nyitottság is – és nemcsak befelé, hanem kifelé is: Láthatott ugyan a közönség gondosan megválogatott külföldi sztárokat, nyomon követhette Rühmann figuráinak monacói vagy New York-i kiruccanásait, és nem volt eltiltva a hollywoodi filmekről sem – de soha nem szembesülhetett irritáló idegenséggel.

A filmek közvetítette fikciók legfontosabbika maga a Harmadik Birodalom mint teljesen normális és maradéktalan egyetértésben élő

társadalom volt. A nemek közötti konfliktusokat könnyűszerrel megoldhatókként, a gazdasági nehézségeket leküzdhetőkként ábrázolták, a kulturális különbségek pedig soha nem éleződtek ki igazán. A német lakosság többsége nem érezte saját egzisztenciáját fenyegető fejleménynek az egyre erőteljesebb remilitarizálást, amelynek jelei az újonnan épült hadianyaggyáraktól kezdve a Rajna bal partján fekvő területek újramegszállásán keresztül egészen a spanyol polgárháborúba való beavatkozásig terjedtek. A gazdasági és kultúrpolitikai korlátozások dacára csakugyan lehetséges volt 1933 után Németországban „szívből nevetni”. Ráadásul nem csak maga a mozilátogatás állt a szórakoztatás szolgálatában: reklámplakátok és rajongói magazinok, autogrammal ellátott fényképek és képes naptárak egész sora igyekezett látszólag közvetlen kapcsolatot teremteni a közönség és sztárjai között. A szórakoztatás elsőbbsége pedig megkönnyítette a hatalom számára azt is, hogy a lakosságnak egyre újabb és újabb rétegeit hódítsa meg a vágyott népközösség számára. A vidéki régiókban csakis akkor számíthattak sikerre a pártszervezetek ellenőrzése alatt megtartott filmvetítések, ha figyelembe vették a helyi lakosság igényeit. Ahelyett, hogy etnonacionalista (völkisch) aktivisták előadásait kellett volna hallgatniuk, a gazdák így saját megszokott dialektusukban kommentálhatták a vígjátékokat vagy a sportfilmeket a füstös falusi kocsmákban.²⁴

A színházhoz hasonlóan a művelt polgárságnak a nemzeti ideálok iránti igényét is kielégítette a Harmadik Birodalom filmtermése. Jóllehet az említett polgári körökben gyakran kritika érte a népszerű vígjátékokat és a busásan megfizetett sztárokat, a német filmek végső soron mégiscsak vállalható alternatívát képviseltek Hollywood kulturális túlhatalmával szemben. És sokan annak ellenére az új idők javára írták ezt a fejlődést, hogy az már a '20-as évek végén, a hangosfilm bevezetésével megkezdődött. Jelentősen fellendítették továbbá a filmipart az állami szubvenciók. Az, hogy a forgatókönyvírókat és a színészeket bevonták a Birodalmi Filmkamarába (Reichsfilmkammer), illetve az Ufa filmkonstern művészeti bizottságába, a művészi szempontok felértékelését ígérte a pusztán kommersziális kritériumokkal szemben. És a modern médiumra jó ideig gyanakvással tekintő művelt polgárságot is megbékítette az, hogy – a 19. századi értékekre visszanyúlva – immár megfelelő súlyt kapott az esztétikai normák, illetve a „néphez” kötődő „személyi-

ségek” jelentősége. A látványos színészkarrierék és a szórakoztatás szolgáltatásban álló fogyasztás elfogadását megkönnyítette továbbá az is, hogy mindez kétségtelenül az „Amerikától” való elhatárolódás jegyében állt, a Német Filmakadémia (Deutsche Filmakademie) megalapítása pedig végül megkoronázta a művelt polgári esztétika és a filmipar közeledését. A Filmakadémián bevezetett, a színháztól független színész-képzés egyetemi jelleget nyert a módszeresen kidolgozott tantervek révén, és a jellemfejlesztés retorikájával kapcsolódott össze.

A Harmadik Birodalom filmtermését ilyenformán nem határozta meg kizárólagos módon a sajátos nemzetiszocialista ideológia és uralmi gyakorlat: a Weimari Köztársaság időszakára visszanyúló, rejtett folytonosságok, nemzetközi trendek és polgári hagyományok ugyancsak megmutatkoztak benne. És elmondható ugyanez általánosságban véve is a szabadidős, illetve a populáris kultúráról. Aki nem ragaszkodott eleve a maga ellenzéki ízléséhez, az olyan társadalomban érezhette magát, amely gazdag kulturális kínálatot biztosít, és messzemenően lehetővé teszi a szabad választást. Jóllehet a rádiót igen gyorsan és viszonylag egyszerűen teljes ellenőrzése alá vonta a diktatúra, az 1933/34-es átpolitizálódási hullám elcsitultával – ekkor gyakorlatilag egyfolytában propagandaműsorok és katonai indulók töltötték be az étert – hamarosan ismét a szórakoztató műsorok kerültek előtérbe. Az adások súlypontját a szórakoztató zene képezte, amelyben előfordultak olykor a nemzetiszocialisták által tulajdonképpen megvetett dzsessz elemei is. Emellett rendszeresen sugárzott a rádió a közönség igényeihez szabott tanácsadó műsorokat, illetve népszerű hangjátékokat, és előben tudósított a fontosabb sporteseményekről. Humoros adások egészítették ki a műsorkínálatot, például a „Drei lustige Gesellen” („Három mókás fickó”): ebben a sorozatban egy Rajna-vidéki és egy hamburgi férfi, továbbá egy kissé felfuvalkodott „világfi” vívott rendszeres retorikus szópárbajt, minden egyes esetben végül baráti hangnemben elnapolva a vitát. Kíváncságműsorok és teherautókra szerelt mozgó stúdiókból közvetített, az utca emberével készített interjúk igyekeztek azt a képet kelteni, hogy csakugyan a kisemberek ügyének szolgáltatásban áll a kimondottan „népközösségi” médium. Az etnonacionalista (völkisch) szellemiségű hazafias és gazdaprogramok, illetve az üzemekben, vendéglőkben és köztereken rendszeresen felhangzó Hitler-szónoklatok

azonban ennek ellenére semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy valójában a diktatúra követelményeihez igazodik a médium tartalmi irányvonala.

A rezsim, illetve Goebbels propagandaminiszter személy szerint is fontosnak tartotta, hogy a „nép” számára is hozzáférhetővé tegye a rádiót, amely egészen addig a művelt polgárság irányítása alatt működött. Éppen ezért részben vagy teljes egészében eltörölték a lakosság szegényebb rétegei által fizetett rádióilletéket, és kitüntetett figyelmet fordítottak a „néprádió” gyártására, illetve értékesítésére. Az egyszerű, műanyagházbba épített, saját hangszóróval felszerelt rádiókészülék ötlete – a nemzetközi trendeknek megfelelően – már a Weimari Köztársaság idején felmerült, tömeges megvalósítására azonban csak a Harmadik Birodalomban került sor. Több millió darabot adtak el ekkor a nagy szériában gyártott készülékből, és a vevők egy része igénybe vette a felkínált részletfizetési lehetőséget is. Az akkumulátorról működő, szobaantennás változat lehetővé tette a néprádió használatát az egyelőre még meglehetősen hiányos áramszolgáltató rendszertől függetlenül is, annál is inkább, mert a készülék bevezetésével egyidejűleg jó néhány vidéki régióban számottevően javítottak a vételi lehetőségeken.²⁵ Az említett intézkedéseknek köszönhetően a háború kitöréséig a Weimari Köztársaság időszakához viszonyítva több mint a duplájára nőtt a rádiósűrűség, habár még mindig csak a háztartások 57 százaléka rendelkezett rádiókészülékkel. Intenzív reklámkampány folyt a néprádió mellett a kirakatokban és az újságokban, a plakátokon és a rádiókiállításokon. A készülék ilyenformán azok szemében is a hamarosan beszerzendő fogyasztási javak közé számított, és a népközösséghez való tartozást jelképezte, akik egyelőre az államilag megszabott csekély vételárat sem bírták megfizetni.

Mindezeket túl a népszerű irodalom gazdag kínálata is egyértelműen bizonyítja a szórakoztatás fontosságát a Harmadik Birodalomban. A nacionalista és ideológiailag vonalas könyvek özöne ellenére továbbra is eltérő profilú kiadók működtek, és egyáltalán nem szűntek meg a nemzetközi hatások: a legnagyobb példányszámban eladott irodalmi művek közé tartozott Margaret Mitchell *Elfújta a szél* című regénye, amely a polgárháború idején játszódik az amerikai déli államokban. Az ismert brit és francia szerzők műveihez ugyanúgy bármiféle korlátozás nélkül

hozzá lehetett jutni, mint Edgar Wallace népszerű bűnügyi regényeihez, vagy a „Billy Jenkins kalandjai” című, vadnyugati történeteket tartalmazó, kamaszoknak szóló füzet sorozathoz. A katonai memoáriródalom mellett az *André und Ursula* című, a német–francia megbékélést propagáló, 1937-ben megjelent és százezer példányban eladott szerelmi történet ápolta az I. világháború emlékét.

A kínálatot azonban végső soron mégiscsak korlátozta az, hogy egyre inkább a nemzetiszocialista értékkepzetek közvetítése került előtérbe. Bármilyen politikamentesek voltak is Heinrich Spoerl autoritásokat kifigurázó, humoros regényei, mégis a 20. század elejére, az általában vett német kisváros társadalmi és kulturális konfliktusoktól még érintetlen, fiktív világába vezették olvasóikat – Goebbels számára pedig valósággal kapóra jött ez a könnyen megfilmesíthető világ. A propaganda-miniszter és maga a „Führer” is kedvelte továbbá Karl May regényeit, amelyek még a császárság idején jelentek meg első kiadásban. Ezek a regények ugyanis leértékelték a „jenki”-ket, romantikusan ábrázolták az amerikai indiánokat, és Old Shatterhandre, illetve többnyire ugyancsak Szászországból elszármazott harcostársaira osztották a legfontosabb szerepeket. A természettudományok és a technika terén elért német eredményeket népszerűsítették a fikcionális elemekkel átszőtt ismeretterjesztő kötetek, például az *Anilin*, a *Robert Koch* vagy az *Ölkrieg* („Olajháború”), amely a külföldi nyersanyagoktól való függetlenséget propagálta. Aki pedig saját életproblémáinak megoldásához keresett útmutatást, az ilyesmit találhatott többek között – természetesen nemzetiszocialista eszmékkel átszőve – a *Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind* („A német anya és első gyermeke”) című könyvben. Az életrajzok – többek között Hermann Göringé és korán elhunyt, valóságos kultusszal övezett feleségéé, Cariné – igyekeztek megmutatni a rezsim hatalmasainak emberi arcát, akárcsak a Reemtsma dohánygyár kiadásában – valójában a propagandaminisztérium kezdeményezésére és ellenőrzése alatt – megjelent, a nemzetiszocialista mozgalom történetét bemutató *Deutschland erwacht* („Ébredő Németország”) című fotóalbum.

A rádió és a film térhódítása ellenére továbbra is a napi sajtó volt a legelterjedtebb médium. Világos politikai irányvonaluk mellett végső soron egy bizonyos változatosságra törekedtek persze a napilapok is. A baloldali és a zsidó újságírókat már 1933-ban félreállították, és a kiadók

többségét átvette a nemzetiszocialista sajtóbirodalom. Új sajtóorgánusok indítását később elvétve engedélyezték csupán, ráadásul már a háború előtt súlyos problémát okozott a kiadóknak a papírhány. Cenzurális beavatkozások és tartalmi előírások határozták meg a hírszolgáltatást és a kommentárokat. Az elsősorban párttagoknak szóló *Völkischer Beobachter* mellett ennek ellenére tovább működött jó néhány, másféle olvasói rétegeket megcélzó újság. A polgári sajtóban dolgozó szerkesztők és újságírók gyorsan alkalmazkodtak a Harmadik Birodalom diktálta keretfeltételekhez: az átlagos németekként definiált, politika iránt kevésbé érdeklődő olvasókat igyekeztek megszólítani, különösen a helyi és vegyes híreket tartalmazó rovatokban. A „normális” életet illető, ilyenformán kialakított konszenzus azonban már a ’30-as évek közepe táján érvényét veszítette: alaposabban szemügyre véve mindenütt jelenvaló volt a nemzetiszocialista ideológia, ha némileg óvatosabb tálalásban és egyéb, látszólag ártalmatlan információkkal, illetve tartalmakkal vegyítve is.

Jól példázza mindezt a *Berliner Lokal-Anzeiger* című napilap, amely 1933 előtt a főváros polgári-konzervatív olvasóközönségét igyekezett megszólítani, most pedig egyértelműen és hathatósan hozzájárult az említett olvasórétegek náciifikálásához. Berlin immáron nem a társadalmi konfliktusok, a kulturális ambivalenciák, az egzisztenciális krízisek, és nem is a tömeges szabadságmegvonás helyszínéül jelent meg a lapban. A reklámok, az olvasói levelek és a város mindennapjairól szóló tudósítások azt a képzetet igyekeztek kelteni, hogy a berliniek a korábbinál nagyobb személyes szabadságot élveznek általuk fontosnak tartott számos területen: a ruházzkodásban, a sportlétesítmények használatában, a családi házas kertvárosokban, illetve családjuk körében. Nem fenyegetés, hanem éppenséggel pozitív lehetőség gyanánt jelent meg tehát az újságban az új, népközségi hangulat, amely egyeseknek még arra is alapot szolgáltatott, hogy elvárásokat fogalmazzanak meg a közintézményekkel szemben: „A vasútigazgatóság azon álláspontja, hogy az utazóközönség csakis magát az utazás lehetőségét illetően fogalmazhat meg elvárásokat, az utazás mikéntje ellenben nem rá tartozik – olvasható az egyik, a túlszűfolt elővárosi vonatokat felpanaszoló olvasói levélben –, a mai időkben immár tarthatatlan.”²⁶ Mindenekelőtt azonban azt hangsúlyozta a lap, hogy az új közözségi ideál áldásos

hatással van a berliniek azelőtt notóriusan nyers, modortalan viselkedésére: a város lakói állítólag máris udvariasabbak és segítőkészebbek lettek, és a rendőrséghez fűződő kapcsolatuk is egyre inkább a kölcsönös tiszteleten alapult. A végre békésebb arcát mutató nagyváros háttéré előtt nyilván hajlamosabbak voltak elhinni az újság olvasói, hogy az érintettek önként vetették alá magukat a kényszersterilizálásnak, hogy csakis honvédelmi célokat szolgálnak a polgári védelmi gyakorlatok, és hogy notórius bűnözők a zsidók – hacsak nem tartoztak ők maguk is a rezsim elnyomó intézkedéseinek szenvedő alanyai közé.

Az újság állítása szerint kifejezetten jót tett Berlinnek, hogy újra meg újra kívülről, illetve a pereméről befelé haladva újítták meg. Ott ugyanis példás „kitartás”-ról tettek tanúbizonyságot a nagyváros lakói „a harcban és a hódításban”, amikor gyümölcsfákat ültettek az egyik vasútvonal mellé. Az egyik hobbikertek számára elkerített területen jól látszik – úgymond –, hogy „a német ember örömét leli a darabka földben [...], amelyet maga művelhet és gondozhat”. Mások állítólag olyasféle szabadságérzést élnek át, miközben különféle vízi sportokat úznak a várost környező tavakon, „mint a szavannák régi pionírjai, akik kíváncsiak a Nyugat csillagos ege alá, hogy ott éljenek, és ott küzdjenek”. Így integrálták az újságírók a városi élet ábrázolásába a nagyváros kritikáját. Jóllehet hasonlóan festett a helyzet már 1933 előtt is, most már többek között a hatalom legitimálására is szolgáltak az efféle értelmezések. A lap állítása szerint közelebb viszi Berlint a természethez, hogy bekapcsolódik végre a Birodalom autópálya-hálózatába: A „brandenburgi táj” olyan látványa vár így az autósokra, amelynek „változatosságát és szépségét boldog emlékkép gyanánt viszik majd haza magukkal az utazásról”.²⁷

Nemcsak a *Berliner Lokal-Anzeiger* tartotta az autópálya-építést a német együvé tartozás érzetét erősítő tényezőnek. Az autópálya-építés csakugyan kitágította az élményszerzés terét, mert nem eltüntette, hanem éppenséggel láthatóvá tette a regionális sajátosságokat. Ezt jelképezte többek között egy stílusában az alpesi parasztházakra emlékeztető pihenőhely a Chimsee partján, „Türingia kapuja” („Tor von Thüringen”) Szászország határán, és ezt jelképezték a berlini körgyűrű bevezető szakaszára kihelyezett városi címerek. A kilátóhelyeket pedig úgy alakították ki, hogy egyaránt impozáns rálátást biztosítottak a környező

természetre és az autópálya völgyhídjaira. Az autópálya vonalvezetése többnyire a német erdőségek és dombvidékek hajlataihoz igazodott, másutt viszont pompás kilátást biztosítva a lehető legrövidebb úton átszelte őket. Mindez a Harmadik Birodalomnak azt az szándékát volt hivatva kifejezni, hogy organikus és egyszersmind átfogó modernitást teremtsen. Az autópályán való utazás így még egy olyan, egyébként ki-rekesztett zsidónak és kritikus megfigyelőnek is öröme szolgált, mint Victor Klemperer, aki nem sokkal korábban szerzett jogosítványt: „Végtelen, egyenes, sima, csaknem teljesen üres út vezetett az erdőn keresztül. Már-már veszélyes volt, kis híján álomba ringatott, ahol sűrűn nőttek a fák, de mindig felfrissültem, ha szabad kilátás nyílt a rétekre és a tisztásokra.”²⁸

Persze a lakosságnak töredék kisebbsége szerezhette csupán közvetlen tapasztalatokat a birodalmi autópályán való autózásról: A rezsim gazdasági prioritása a fegyverkezés volt, a magántulajdonú személygépkocsik birtoklása pedig sokkal ritkább volt még, mint Franciaországban vagy Angliában. Ez azonban egyszersmind azt is jelentette, hogy alig mutatkozhatott meg a túlnyomórészt funkcionális szempontok szerint kialakított, ráadásul egyelőre erősen hiányos autópálya-hálózaton tett, hosszú utazások esetleges kijózanító hatása. A többség számára tudósítások, regények vagy versek olvasására, illetve fényképalbumok, dokumentumfilmek, festmények, esetleg bélyegek megtekintésére korlátozódtak a birodalmi autópályával kapcsolatos élmények. Mi több: kapható volt egy témába vágó társasjáték is. Ilyen körülmények között pedig egyfajta elbeszélésekből és képekből álló esztétikai művé, úgyszólván összművészeti alkotássá vált a birodalmi autópálya. Az építkezés mindenesetre lelkesítőleg hatott a tervezőkre és a mérnökökre, akik régóta vágytak már valami „jellegzetesen német technikára”, legfőképp pedig a megfelelő irányba terelte és konkrét reményekkel táplálta a közép- és nagyipar mobilitásvágyát – legalábbis azét a kereken 170 ezer emberét, akik már a háború előtt elkezdtek Volkswagenre takarékoskodni.

Ilyenformán nem csak az „itt és most”-ban való önmegvalósítás kérdése volt a szabadidő a Harmadik Birodalomban. A gazdasági válság leküzdésében elért eredmények a '30-as évek közepe táján éppen eleendő alkalmat kínáltak már a nemzetiszocialista rezsimnek arra, hogy harsány egyoldalúsággal saját érdekéért tüntesse fel a fellendülést.

Ez pedig sokak szemében ugyancsak hihetővé tette azt az ígéretet, hogy hamarosan érzékelhető javulás áll be saját, egyelőre meglehetősen szűkös életkörülményeikben is. A többség ráadásul lelkesedéssel fogadta, nem pedig fenyegetésként élte meg a tapasztalatszerzés terének kitégulását, illetve az élet felgyorsulását, annál is inkább, mert az említett tényezőket olyan közösségi, hazafias és természeti ideálok tompították, amelyek hosszú ideje részét képezték már a német kultúrának, most viszont a modern médiumok céltudatos felhasználásával szakadatlanul súlykolták őket. Időnként még maga Victor Klemperer is megfellebbezett arról, hogy mindez a nemzetiszocialista projekt szerves részét képezi. Aki pedig se zsidó nem volt, se az ellenzékhez nem tartozott, az többnyire pozitívan – a lehetőségek egyre gyarapodó, mégsem elbizonytalanító hatású sokaságaként – látta az új időköt. A nyaralók ugyanúgy kirándulhattak a Fekete-erdőben, napozhattak az Északi-tenger partján vagy megtekinthették a weimari Goethe-házat, mint azelőtt. A látogatók jelentős csoportjai ráadásul valódi érdeklődést tanúsítottak a politikai látványosságok, például a Berlinben felépített Új Birodalmi Kancellária (Neue Reichskanzlei) vagy a müncheni Feldherrnhalle (Hadvezérek Csarnoka) iránt, amely az 1923. november 9-i sörpuccs egyik szimbolikus helyszíne volt. Turistalátványossággá vált még Hitler müncheni magánlakása, illetve egy a „Führer” által kedvelt weimari szálloda is.

Az olaszországi Opera Nazionale Dopolavoro nevű fasiszta szervezet mintájára létrehozott „Örömből merített erő” azzal az ígérettel állt elő, hogy több „néptárs” számára teszi lehetővé a nyaralást, mint valaha. A rendelkezésre álló szálláshelyek több mint tíz százalékát birtokolva rövid időn belül a polgári utazási irodák komoly versenytársává nőtte ki magát a szervezet, és lármás turistacsoportokkal árasztotta el a nagy hagyományú, polgári fürdőhelyeket. Ennek ellenére sokak számára elérhetetlen vágyalom maradt az „Örömből merített erő” szervezte nyaralás, hiszen a résztvevőknek továbbra is jelentős összeget kellett saját erőből befizetniük, a szálláshelyek elosztása pedig gyakran a személyes, illetve politikai kapcsolatok függvénye volt. A nyaralások résztvevői így elsősorban a középrétegekből (a párttagok közül jó néhányan nem vetették meg az italt), illetve a viszonylag jól fizetett szakmunkások meglehetősen szűk rétegéből kerültek ki. Szociális tekintetben itt is könnyen megragadható tehát a folytonosság a Weimari Köztársaság

turisztikai fejlődésével, amit a propaganda természetesen igyekezett eltagadni. Sok német képzeletét megmozgatta az a lehetőség, hogy egyszer majd saját szemével láthatja a Bajor Alpokat vagy a Harz-hegységet, sőt talán elhajózhat Madeirára vagy Norvégiába – és a fellendülés immár valós tapasztalatát tekintetbe véve nem is tűnt ez merő illúzióknak. A Prora nevű, Rügen szigetére tervezett, de soha be nem fejezett hatalmas szabadidős komplexum azzal kecsegtetett, hogy előbb-utóbb minden „árja” család azonos feltételek között nyaralhat majd a Balti-tenger partján.

Az „Örömből merített erő” vonzerejét kénytelenek voltak elismerni még a szociáldemokrata emigráns szervezetek megfigyelői is, akik – saját közegek elvárásainak megfelelően – egyéb esetekben hajlamosak voltak a rezsimit vélt vagy valós válságjelenségeinek túlértékelésére. Már 1935 szeptemberében a következő megállapításra jutott az egyik bajorországi informátor: „Annak ellenére, hogy a munkások jó része az ilyen utazásokért beszédett alacsony árat sem képes megfizetni, sok munkásember mégis láthat manapság valamit, amit azelőtt soha nem láthatott.” Ugyanazon esztendő végén két csoportra oszlott a munkásság: egyfelől azokra, akik továbbra sem engedhették meg maguknak a nyaralást, illetve kirándulást, másfelől azokra, akik már éltek vagy legalábbis hamarosan élni szándékoztak a felkínált lehetőséggel. És nyugtalanítónak bizonyult kiváltképp az, hogy csakis a meggyőződéses szociáldemokraták látták át a szabadidő integrációjának politikai jelentőségét a Harmadik Birodalomban. Rezignáltan panaszkodtak például az egyik Rajna-vidéki megfigyelő, hogy nem fair összehasonlítani egymással a Harmadik Birodalom kínálta lehetőségeket és a weimari időszak munkásmozgalmának vívmányait: „Nem lennénk objektívek, ha nem ismernénk el, hogy jó nyaralásokat szervez a KdF. De hát nem létezett ilyesmi korábban is? Éppen csak nem volt körülötte ekkora reklám és felhajtás.” Egy berlini szociáldemokrata pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az „Örömből merített erő” összességében a szabadidős lehetőségek teljes palettájaként tekintendő, vagyis „nem szabad kizárólag az utazásszervezést figyelembe venni”: „Rengeteg és igen sokféle rendezvényt szerveznek ezen kívül is: sportversenyeket, kirándulásokat, úszást, sífutást, gimnasztikát, színházat stb. stb., és ezeken a rendezvényeken csekély belépődíj ellenében bárki részt vehet.”²⁹

A közösségi retorika ellenére lehetséges volt tehát az „Örömből mérített erő” kínálta lehetőségek individualisztikus kihasználása is: ki-ki saját anyagi lehetőségeinek megfelelően válogathatott közülük, és az utazás során akár el is szakadhatott időnként a csoporttól – a németek többsége által eleve sokrétűként érzékelt szabadidős kultúra jegyében. A Harmadik Birodalomban ugyanis a többé-kevésbé nyilvánvaló politikai ellenőrzés alatt álló területek mellett továbbra is létezett a szórakoztatás és a fogyasztás piaca. Kaphatók voltak a helyben főzött sörök, a hagyományos üdítőitalok, sőt új divatként megjelent a Coca-Cola is. Ki-ki kedvére válogathatott a német vígjátékok és a hollywoodi filmek, illetve a „hagyományos” és a funkionalista bútorok között. A nagyvárosi szórakozóhelyeken vagy a magánimportból származó hanglemezokről még dzsesszt is hallgathatott, aki akart. Ki-ki megtalálhatta a számára legmegfelelőbb szabadidős tevékenységet az „Örömből mérített erő” szervezte úszótanfolyamoktól kezdve a hobbifotográfián keresztül egészen a valós vagy egyelőre képzeletbeli autós kirándulásokig. Ráadásul ki-ki saját legjobb belátása szerint élhetett még az erősen átideologizált fogyasztási lehetőségekkel is: be lehetett ülni a moziba a politikával teliszűfolt heti filmhíradó után is, át lehetett lapozni az előfizetett újság politikai rovatát, és a „népközösség”-et magasztaló sportfunkcionáriusok legnagyobb rémületére összetűzést lehetett provokálni más futballklubok szurkolóival.

Összességében véve a Harmadik Birodalomban is érvényre jutott tehát a szabadidő, illetve a fogyasztás kiterjesztése irányába mutató szekuláris és nemzetközi tendencia. Ez azonban nagyon is megfelelt kiváltképp Goebbels számításainak: a propagandaminiszter ugyanis – mégpedig nem is alaptalanul – azt remélte, hogy növelheti a rezsim elfogadottságát a lakosság körében, ha lemond az élet minden területére kiterjedő ideologizálásról. Amint a néprádió példája is bizonyítja, számos lehetőség adódott a Weimari Köztársaság idején megindult fejlődés átpolitizált folytatására. És nem okozott különösebb legitimációs problémát a rezsim számára az sem, hogy az egyenlőség nemzetiszocialista ígéretével ellentétben egyre inkább a középosztályhoz kötődött a kulturális fejlődés, hiszen így éppenséggel megfelelő tér nyílt a továbbra is számottevő befolyással rendelkező művelt polgárság számára. Ez a művelt polgárság kénytelen volt ugyan búcsút venni a mélyenszántó

rádióelőadás nagy becsben tartott műfajától, és időről időre értetlenségét hangoztatta más modern fejleményekkel szemben is. Luise Solmitzot például felháborította, hogy a légierő zenekaraiban is bevezették a szaxofont, ezt az „amerikai találmányt”, ezt az „emberhez méltatlan fúvós hangszert, amely mindent maga alá gyűr és mindent tönkretesz, pedig semmi köze a zenéhez és a művészethez”³⁰. A filmkritikában, a helyi újságírásban és az utazási irodalomban viszont kedvükre kiélhették magukat a művelt polgársághoz tartozó szerzők, és megbizonyosodhattak saját jelentőségükről. A Harmadik Birodalomnak a középosztályhoz kötődő kultúrája ráadásul egyéni erőfeszítésekre sarkallta a felemelkedni vágyó munkásokat, és ezzel hozzájárult a proletárok megosztásához. Igaz, hogy elsősorban a jelen elfogadását könnyítette meg, végső soron mégis a vágyak és álmok további mozgósítását célozta ez a kultúra. Ha a kortársak esetleg nem is látták világosan, mindez a politikai üldözöttek kirekesztésével járt együtt, és elszigeteltségbe taszította azokat, akik elutasították a rezsimet. A képzelet hatalmának azonban megvolt az árnyoldala a Harmadik Birodalomban: izolálta a másképp gondolkodókat.

A MÁSKÉPP GONDOLKODÓK IZOLÁCIÓJA

Miközben az ifjú szocialista Peter Pagel egy cellában várta a perét, történeteket, verseket és leveleket írt az élettársának, de így sem sikerült kitorlnie a magánzárkában megtapasztalt elszigeteltségből: „Képzeletben részesülhetett csupán azokból az örömekből, amelyek magától értetődőek voltak az odakint élők számára. Sétálgatni valamelyik parkban vagy a városban. Venni valami édességet. Egy jó cigarettát. Illatos kávét szürcsölni. Moziba vagy színházba menni.” Miután több évnyi elzárásra ítélték egy kirakatperben, Pagel átmenetileg politikai foglyokkal és köztörvényes bűnözőkkel volt kénytelen megosztani egy mocskos zárkát, majd az Ems vidékén fekvő Brual-Rhede büntetőtáborba helyezték, ahol mindaddig ismeretlen fokát volt kénytelen megtapasztalni a brutalitásnak és a nélkülözésnek: egészen a végkimerülésig dolgoztatták a környékbeli mocsarak lecsapolásán, miközben mindennapos megaláztatásnak számított a szidalmazás, az értelmetlen tornáztatás, a testi

fenyítés. Arra kényszerítették a foglyokat, hogy a „Wandern ist des Müllers Lust” („A vándor molnár vígan él”) kezdetű dalt énekeljék, miközben reggelente kivonultak a munkahelyükre. Amikor pedig az egyik újonnan érkezett táborlakó a módfelett hiányos tisztálkodási lehetőségekről tudomást szerezve felkiáltott: „Szent hazám! Hol van az oly sokat emlegetett, egekbe magasztalt német kultúra?”, Pagel így felelt neki: „A német foglyok körében biztosan nincsen.”³¹

Peter Pagel Wilhelm Henze alteregója. Henze Hildesheimből származott, autószerelő és anyagilag sikertelen író volt. Antifasiszta röplapok terjesztése miatt tartóztatták le 1933 augusztusában, és 1934 májusától kezdve másfél esztendő telt el a Brual-Rhede büntetőtáborban. Félig-meddig fikcionális figurájához hasonlóan Henze is a „politikaiak” közé sorolta magát, akiknek „szenvadásuk ideje alatt is segít az eszme”, mivel „megbízhatóbb tudással, az élet összefüggéseinek alaposabb ismeretével vértette fel őket” a munkásmozgalom. Továbbra is boldog magánéletéről álmodozott az éhező, kimerült és gyakran betegeskedő férfi: a barátnőjével szeretett volna élni, de csak ritkán írhatott neki. Jó viszonyban volt a többi fogollyal, gyakran beszélgetett velük különféle hétköznapi vagy politikai témákról, együtt énekeltek, sőt eszperantóul tanultak. És Henze megpróbálta saját kreativitását mozgósítva kitölteni a tábor szellemi ürességét. „Elkezdtém lápi figurákat faragni. Olyan viccesre formálom az emberkéket meg az asszonykákat, amilyenre csak lehet. Örömet lelem benne. Unalmasan, tartalmatlanul telnek a napjaink itt a mocsárban. Nincs semmi olvasnivaló”³² – jegyezte fel a naplójába. Rajzolt és verseket is írt Henze, de csak titokban, hevenyészve, nehogy feltűnést keltsen. Szabadulása után pedig ismét csatlakozott az ellenálláshoz, mígnem végül kénytelen volt a Gestapo elől Svédországba menekülni. Ott dolgozta fel a büntetőtáborban szerzett tapasztalatait a minden fenyegetés dacára elvhű és töretlen jellemű Peter Pagelről szóló elbeszélésekben.

Csonttá soványodott alakok túrják a földet a kietlen lápvidéken vagy tolnak nehéz talicskákat Henze rajzain. Munka közben egyfolytában ösztökélik őket a fenyegetően nagy méretben ábrázolt örök, esténként pedig szögesdrótkerítés mögött hajtják álomra a fejüket. Megadatok azonban nekik a fellélegzés pillanatai is, amikor kinyújtóztatott tagokkal, távolba révedő tekintettel üldögélnek, vagy éppen szocialista vitakört alakítanak. Ugyanerről a világról tudósítanak Henze versei is. Az

elszigeteltség érzését fogalmazza meg az a szöveg, amelyben egy magányos, de a pusztaságban szabadon álló fával azonosítja magát a szerző: „Vágyakozásom testet ölt, ha kora reggel állok; s a drótkerítés rácsai közt a szabadságba látok.” És a civilizációs sztenderdek hiányát énekl meg a törölköző dicsérete: „Napról napra a társam ő, az egyszerű törölköző.” Egy másik vers néhány találó fordulatba sűríti az elembertelenítés nemzetiszocialista projektjét: „A jussunk éhség, kínhalál, emez a sírját ássa már; bennünk’ ordítva hajtanak, akár a fékvesztett vadak; emberség nincs, csak félelem. Kultúra? Nácimód! Igen!” A következő sorok mégis egy szocialista társadalom álmát vetítik elénk: „Kezünkbe vesszük életünk, megtesszük azt, mi jó nekünk; fellendül majd a gazdaság, így lesz emberi, jobb világ; kultúrából sem lesz hiány, felvirágzik a tudomány.”³³

Wilhelm Henze prózai írásai, versei és rajzai az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvételre adott antifasiszta reakciók közé tartoznak. Ellenfelei számára a magánszférába is behatoló üldöztetést, az erőszakos elnyomást, sőt gyakran magát a halált jelentette a Harmadik Birodalom. A másképp gondolkodók kulturális aktivitása arra szolgált, hogy mind önmagukban, mind pedig másokban tudatosítsák a nemzetiszocialista embertelenség határt nem ismerő mivoltát – és egyszersmind megőrizték egy jobb jövő reményét. A versírás, a közös éneklés vagy a szocialista eszmék megvitatása ellensúlyt képezhetett a táborokban fogva tartottak számára a mindennapos megaláztatásokkal és fenyegetésekkel szemben. Az effajta tevékenység azonban a szigorú megfigyelés miatt egyes személyekre vagy jobb esetben kisebb csoportokra korlátozódott csupán, vagyis végső soron alkalmatlan volt arra, hogy a másképp gondolkodók valóban kitörhessenek az elszigeteltségből. A táborok parancsnokai és őrei pedig részben maguk is engedélyezték, sőt – az elnyomó rendszer szerves részének tekintve – nem egy esetben támogatták a kulturális tevékenységet. Az Ems vidékén fekvő tábor funkcionáriusai például kisebb-nagyobb kedvezményekért cserébe műtárgyak elkészítésével bízták meg a foglyokat, amelyeket azután a környező települések eleinte bizalmatlan lakóinak ajándékoztak. Jellemző, hogy Henze, aki elválaszthatatlannak tartotta egymástól a kultúrát és az ellenállást, visszatekintve teljesen lehetetlennek tartotta a nagyobb szabású rendezvények megszervezését, pedig írásos dokumentumok tanúskodnak arról, hogy a parancsnokság által engedélye-

zett kabaréestet tartottak például a szomszédos, Börgermoor nevű bűntörténet-táborban.³⁴

A táborokban zajló kulturális tevékenységek közül eleve ellenőrzésük alatt tartották az örök és a funkcionáriusok azokat – például a zenét –, amelyeket lehetetlenség volt titokban gyakorolni. Nemegyszer nemzetiszocialista, sovinszta vagy obszcén dalok éneklésére kényszerítették a foglyokat, akik így önmagukat kényszerültek gúny tárgyává tenni. A mindennapi rituálék aláfestése mellett arra is felhasználták a tábori kórusokat és zenekarokat, hogy túlharsogják a megkínzottak jajkiáltásait. A kórusok és a zenekarok továbbá a foglyok foglalkoztatására és átnevelésére is szolgáltak, és felléptek olyan alkalmakkor, amikor újságírók vagy hivatalos látogatók tekintették meg a koncentrációs táborokat. De nem utolsósorban alkalmasak voltak az ilyen együttesek – olykor teljes „műsoros estek”-ig vagy „kulturális rendezvények”-ig menően – a táborok személyzetének szórakoztatására is. Ha akadtak is titokban megtartott előadások, az efféle események többségére a táborok vezetésének ellenőrzése alatt került sor, a parancsnokok pedig jutalomként adható kedvezménynek tekintették a rendezvények megszervezésére, illetve a rajtuk való részvételre vonatkozó engedélyt. Ráadásul nem csak eltűrték, hanem örömmel fogadták még a „lápi katonák”-nak, illetve Lichtenburg, Esterwegen és Sachsenburg foglyainak a munkásmozgalmi hagyományokra visszanyúló, saját dalait is, mivel a funkcionáriusok érdekelték voltak abban, hogy a többiekétől jól megkülönböztető identitása alakuljon ki minden egyes tábornak. Ugyanebből az okból adott később megbízást saját dalok szerzésére, és alapított tábori zenekarokat az SS Sachsenhausenben és Buchenwaldban. Hogy csakugyan a mindenkori táborvezetés szándékaitól függtek a kulturális tevékenység lehetőségei, azt egyértelműen bizonyítja Dachau ellenpéldája, ahol se zenekar, se tábori dal nem létezett, és az eleinte még engedélyezett vasárnapi varietéelőadásokat is hamarosan betiltották.³⁵

A Harmadik Birodalom szociáldemokrata és kommunista másképp gondolkodói elszigeteltnek érezték magukat – mégpedig a munka- és koncentrációs táborok kapuin belül és kívül egyaránt. Amikor szabadulása után hazafelé vonatozott, Wilhelm Henze egy színészcsoporttal került egy fölkébe, és „hiúságuk, hencegésük, ostoba önteltségük” csüggedéssel töltötte el a frissen szabadult foglyot: „Gerinctelenek. Pedig a kul-

turális élet képviselői ők is! Szomorú és hátborzongató.”³⁶ Jóllehet ellenállócsoportja gondosan megválogatott tagokból állt, egyik társa már a második röplapterjesztő akció után elárulta Henzét a Gestapónak. A zaklatások, a feljelentések, illetve a koncentrációs táborral való fenyegetőzés a '30-as évek közepére megtörte az egykor rendkívül erős munkásmozgalmat, amely így képtelenné vált a további politikai harcra és a kulturális artikulációra. Kicsi és tömeghatásra képtelen csoportokban élt csupán tovább az eltérő meggyőződés. Alig látta jeleit bármiféle ellenállásnak egy szociáldemokrata megfigyelő, amikor 1935 márciusában beutazta Németországot. Kénytelen volt biztató jelnek tekinteni már azt is, hogy társadalomkritikus regényeket és az orosz forradalomról szóló visszaemlékezéseket cserélgetett egymás között néhány fiatal munkás. Mélységes csalódással töltötte el viszont a „tömegek” általános passzivitása, és nosztalgikusan emlékezett vissza a baloldal korábbi jelenlétére a köztereken: „Némelyik elvtársnő elsírta magát, amikor az odakint zajló szocialista élettről, a vörös zászlós felvonulásokról, a kék inget viselő gyermekbarátokról és ifjúságokról stb. meséltem nekik.”³⁷

A másképpen higgadt szociáldemokraták beszámolóiban gyakorta tetten érhető a nemzetiszocializmus popkulturális és intellektuális vonzereje miatti elkeseredés. „Hol van a tudomány most, amikor lázadni kellene?” – tette fel a kérdést az egyik nyugat-németországi informátor 1935 júniusában. „Tétlenül tűrte, hogy gelichschaltolják, kussol, és ezúttal is a névtelenekre, az egyszerű munkásokra hagyja a harcot.” De nem sok derűlátásra adtak okot maguk az egyszerű munkások sem. A kemény munkakörülmények és az alacsony nettóbérek kiváltotta, gyakori elégedetlenkedésük nem csaphatott át aktív ellenállásba, mivel ehhez még a legalapvetőbb feltételek is hiányoztak. A munkásmozgalom politikailag eleve gyanús torna-, dalárda-, illetve hamvasztásos temetkezési egyletei évek óta nem működhetek már, és jelentős kockázattal járt minden új szervezkedési próbálkozás. Jóllehet megszüntetni nem lehetett, különféle fegyvelmező intézkedéseknek azért alá lehetett vetni a nyers proletár kultúrát: a fiatal férfiakat például behívták birodalmi munkaszolgálatra, a Berlin peremén tenyésző „vad telepek”-hez és a hamburgi kikötő közelében található Gängeviertelhez hasonló közegeket pedig eltörölték a föld színéről. Hogy milyen kilátástalannak látta a helyzetet a baloldali ellenzék, azt jól mutatja egy borúlátó irodalmi hasonlat,

amelyet egy százsz szociáldemokrata vetett papírra: „Nem egy elvtárs felteszi magának a csüggedt kérdést: Nem csupán nemes illúzió-e a szocializmus? Nem Don Quijoték vagyunk-e valójában?”³⁸

Ami a Harmadik Birodalom polgári ellenfeleit illeti, ők annyiban mindeképpen jobb helyzetben voltak ennél, hogy legalább a kulturális tevékenység bizonyos lehetőségeit sikerült megőrizniük: alkalmanként akár külföldre is utazhattak, független információkat és kritikus kommentárokat találhattak a háború előtt még szabadon kapható *Neue Zürcher Zeitung* hasábjain, eredetiben vagy fordításban olvashatták a külföldi szerzők műveit. Aki képes volt a a sorok között olvasni, az néhány korábban liberális irányultságú lap, kiváltképp a *Frankfurter Zeitung* kommentárjaiból meggyőződhetett arról, hogy mások is fenntartásokkal figyelik a nemzetiszocialista politikát. És aki akart, az a még mindig sokrétű könyvkiadásnak és sajtónak köszönhetően továbbra is hozzájuthatott a nemzetiszocializmussal szemben távolságtartással viseltető kortárs szerzők műveihez is, hiszen az utóbb említett csoporthoz tartozó részben tradicionalista, részben mérsékelten modernnek tekinthető írók továbbra is megjelentethették műveiket, legalábbis azok, akik fiatalságuk, illetve viszonylagos ismeretlenségük okán nem kötődtek szorosabban a weimari kultúrához. A protestáns hitű polgárok még mindig részt vehettek olyan hitközségek tevékenységében, amelyeknek lelkipásztorai visszautasították a Német Keresztények hatalmi igényeit, és kitartottak a hitélet hagyományos formái mellett. A szabadság ilyen részleges és erősen korlátozott megőrzése azonban nem feltétlenül állt ellentétben a nemzetiszocialista rendszer vezetőinek hatalomtechnikai számításaival, akik arra törekedtek, hogy részleges politikai engedményekkel késztessek semleges magatartásra azokat a szkeptikus németeket, akiket nem sikerül a rendszer számára megnyerniük. Valójában nem minősült tehát ellenzéki magatartásnak önmagában véve az, ha valaki a rezsimmel szemben semleges, politikamentes irodalmat írt vagy olvasott, illetve a Hitvalló Egyház (Bekennende Kirche) szimpatizánsai közé tartozott – jöllehet ezt a képzetet kelti az 1945 után elterjedt „belső emigráció”, illetve az „egyházi harc” fogalma.

Rendkívüli kockázatot vállalt viszont a polgárság körében is az, aki a hasonlóan gondolkodók szűk csoportjából kilépve nyílt rendszerkritikát hangoztatott. Túlságosan nagy volt ugyanis a feljelentés esélye,

ami a Hitlerrel és politikájával való széles körű egyetértésből fakadt. Egy elenyésző, ráadásul csendes kisebbség képviselte csupán azt a nézetet, hogy a rezsim naponta megsérti a kultúrnemzet ideálját. Nyomasztotta tehát az elszigeteltség tapasztalata a nemzetiszocializmus polgári ellenfeleit is. A publicista Joachim Fest később megírta, hogyan tanította ki még gyermekkorában következetes republikánus meggyőződést valló édesapja arra, nehogy akárcsak véletlenül is beszámoljon valahol a családi asztal mellett lezajlott, politikai tartalmú beszélgetésekről. Amikor pedig Karlshorstban, Berlin egyik elővárosában egyre több szomszéd engedett – például az olcsó színházjegyekre hivatkozva – a nemzetiszocialisták csábításának, a következő mottót választotta a család: „Ha mindenki beadja is a derekát – én nem!”³⁹ Nemegyszer szorongásba is átcsapott azonban az elszigeteltség érzése. Egy berlini asszony például elmesélte Charlotte Beradt zsidó újságírónőnek, hogy álmában megtekintette a *Varázsfuvola* előadását: „Amikor ahhoz a részhez értünk, hogy »Az ördög ez, ó borzalom«, hirtelen egy csapatnyi rendőr rontott be a nézőterre, és rohant oda dübörgő léptekkel hozzám. Valamilyen gép segítségével megállapították, hogy Hitlerre gondoltam, amikor elhangzott az »ördög« szó. Segélykérőn néztem körül az ünnepelőbe öltözött emberek között, de mindenki némán, kifejezéstelen tekintettel bámult maga elé, még csak részvétet sem mutatott senki. A szomszédos páholyban ülő idősebb, jóságos arckifejezésű úr pedig leköppött, amikor megpróbáltam a szemébe nézni.”⁴⁰

A másképp gondolkodók rendszerint képtelenek voltak megkülönböztetni egymástól az üldöztetésből fakadó valós és képzeletbeli nyomást – és ez persze teljességgel megfelelt a nemzetiszocialista elnyomó politika szándékainak. Wilhelm Henze egyik verse például arról szól, hogy menekülése során a számtalan lehetséges feljelentő miatt „szakadatlan feszültség”-ben élt a szerző: „Házak bámulnak gonosz szemmel, mint megannyi rémpofa. Hamis macska itt minden ember, nem bízhatsz bennük soha.” A szöveghez tartozó rajzon egy futólépésben menekülő alak látható, amint visszatekint egy „Németország, vámhatár” feliratú táblára, amely mögött horogkeresztet formázó börtönfalak sejlenek fel.⁴¹ És menekülése során Henzét tényleg kis híján lelőtték a határőrök a holland határon. A svédországi emigrációban viszont – jóllehet különféle alkalmi munkákból, illetve adományokból kényszerült

eltartani magát és a családját – végre biztonságban érezhette magát, annál is inkább, mert egy korábbi ott-tartózkodása során a nyelvet is elsajátította. Rendszeres bér munkára, önálló tevékenységre, politikai aktivitásra azonban nem nyílt lehetősége, és tehetetlenül figyelte a távolból az otthon maradt szüleivel szemben foganatosított büntető intézkedéseket. Ráadásul szakadatlanul nyomasztották a munkatáborban szerzett tapasztalatok, amelyeket sikerült ugyan irodalmi formába öntve az antifasiszta egység melletti kiállítás szolgálatába állítania, de publikációs lehetőségek híján képtelen volt eljuttatni üzenetét az olvasókhöz. Végso soron tehát az emigrációban is elszigetelt maradt a másképp gondolkodó Wilhelm Henze.

Hasonló tapasztalatokra tettek szert más emigránsok is, mint Henze Svédországban. Írók, képzőművészek, tudósok ezrei kényszerültek elhagyni Németországot, mert megfosztották őket munka- és publikációs lehetőségeiktől, vagy egyenesen létükben fenyegették őket a nemzeti-szocialisták. Főleg Párizsban, Prágában és Amszterdamban – az emigráció II. világháború előtti három központjában – alakult ki a Harmadik Birodalomtól (de a katolikus-autoritárius Ausztriától is) alapvetően különböző német kulturális élet. A művészek kritikus tömege mellett olyan kivételes jelentőségű alkotók is ezekben a kulturális központokban éltek, mint a festő Max Beckmann, az író Alfred Döblin és a kultúraelmélettel foglalkozó Walter Benjamin. A képzőművészek, az építészek és a zenészek eleve számolhattak a helyi galériák, építetők és koncertszervezők érdeklődésével. Egyes kultúráközvetítők pedig – például az amszterdami Emanuel Querido – részint politikai meggyőződésből, részint kiadói ambícióktól fűtve felvállalták az ellenzéki német irodalom gondozását. Ezen túlmenően különféle, újonnan alapított folyóiratok tették lehetővé a részben eltérő perspektívák és nézetek publicisztikai vitára bocsátását, amelyeknek kifejtésére és közös megfontolásra lehetőség nyílt az egyesületekben, a kávéházakban, illetve magánlakásokon is.

Egyrészt megszabadulást, másrészt azonban tehermentelt jelentett a Harmadik Birodalom ellenfelei számára az emigráció. Irmgard Keun a következőket írta akkorra már az Egyesült Államokba emigrált zsidó szerelmének Ostendéből, a belga tengerpartról: „Egyelőre el sem merem hinni, hogy végre nem a náci országában vagyok, és tényleg szabadon írhatok, szabadon beszélhetek, szabadon lélegezhetek. Idő kell még, hogy

hozzászokjam.” Az író, aki a modern nőiség emblemikus irodalmi képviselőjévé vált a kései Weimari Köztársaságban, bírósághoz fordult *Gilgi. Eine von uns* („Gilgi – Egy lány a sok közül”) és *Das kunstseidene Mädchen* („A műselyemlány”) című regényeinek betiltása miatt, de amikor belátta, hogy a Birodalom kulturális életéből való kirekesztése ugyanolyan végleges és visszavonhatatlan, mint megalkuvásra hajlamos férjétől való elhidegülése, végül a kivándorlás mellett döntött. Nemcsak olyan könyvkiadókra lelt Hollandiában és Belgiumban, akik érdeklődést tanúsítottak könyvei újrakiadása iránt, hanem német lektorok és szerzők olyan körére is, amelyben kezdettől fogva otthonosan érezte magát. Így írt erről ironikusan: „Remélhetőleg nem tör ki a keresztényüldözés – nincs itt rajtam kívül egyetlen árja sem.”⁴²

Írói pályájának folytatása mellett Irmgard Keun részt akart venni „a náciizmus, az emberi ostobaság, tunyaság és barbárság ellen vívott harcban”, és nem akart megfélemlíteni a Birodalomban élő üldözöttekről sem: „Az egész emberiségre tartozik az, ami Németországban folyik. Nem dőlhetünk hátra kényelmesen, és nem hunyhatjuk be a szemünket.” Az író azonban nem sokkal később már kételyeit hangoztatta az emigrációból szervezett irodalmi ellenállás értelmét illetően – „Elég belelapozni valamelyik újságba, és máris értelmetlennek érzi az ember, hogy ír még egyáltalán.” –, továbbá a válásával kapcsolatos problémákat, a kiutasítás látens veszélyét és az állandó pénzszűkét emlegette (ez utóbbi nem utolsósorban abból fakadt, hogy előszeretettel látogatta a szállodákat, a kávéházakat és a bárakat). Elhallgatta ezzel szemben azt, hogy szerelmi viszonyba bonyolódott az ugyancsak emigrációban élő íróval, Joseph Rothtal, aki egyre mélyebbre ásta magát a Monarchia múltjába, ráadásul alkoholista és súlyos beteg volt. Mindez azonban nem akadályozta meg Irmgard Keunt abban, hogy a diktatúrában, illetve a menekülés során megtapasztalt életkörülményeket tegye *Nach Mitternacht* („Éjfél után”), *D-Zug dritter Klasse* („Gyorsvonat, harmadosztály”) és *Kind aller Länder* („Minden ország szülötte”) című regényei témájává. Az amszterdami emigráns közösség hangulatát mindazonáltal valósággal „hisztérikus”-nak írta le 1938 nyarán: „Minduntalan öngyilkosságot követ el valamelyik barátom vagy kollégám, kitört itt az általános öngyilkosság-pánik. Rettentő szentimentális lett, és gátlástalanul ki is mutatja az érzelmeit mindenki, senki nem rejtőzik már a korábbi cinizmus

mögé. Mindenkit hatalmukba kerítették a barátság nemes érzelmei, akár a Wertherben.”⁴³

Irmgard Keun tapasztalatai jól példázzák azt a tényt, hogy a német (és osztrák) emigráns kultúra külföldi hatása – e kultúra minden sokszínűsége és vitathatatlan színvonala ellenére – végső soron korlátozott maradt. Nemzetközivé vált weimari kultúraként főként azokban az országokban sikerült tartósabb hatást kifejtenie, amelyek biztos menedéket nyújtottak az emigránsoknak még a II. világháború kitörése után is. Meghatározó szerepet játszottak az emigránsok például a későbbi Izrael építészetében, a művészettörténet akadémiái diszciplínájában Nagy-Britanniában és a természettudományok fejlődésében Törökországban. Tevékenységükkel mégis az Egyesült Államokban fejtették ki a legnagyobb hatást: többek között a rendező Fritz Lang és a színésznő Marlene Dietrich Hollywoodban, a Bauhaushoz tartozó Mies van der Rohe építész Chicagóban, az elméleti fizikus Albert Einstein a princetoni Institute for Advanced Studies-ben, a társadalomfilozófus Hannah Arendt a New York-i New School for Social Researchben. A párizsi, a prágai vagy az amszterdami helyzet azonban alapvetően különbözött az amerikaiétól a '30-as években. Az említett európai városokban sikerült ugyan fenntartaniuk az emigránsoknak azt a meggyőződést, hogy létezik a Harmadik Birodalomtól különböző, másik német kultúra, de az emigráció többszörösen is megosztott volt: egyrészt ismeretlenek tömege állt szemben az ismert személyiségekkel, másrészt személyes feszültségek, illetve féltékenységek mérgeztették el a politikai és művészi véleménykülönbségeket. Ráadásul a színházi rendezők, az írók és az újságírók, akiknek jelentős szerepet kellett volna játszaniuk az antifasiszta meggyőző munkában, rá voltak utalva a német nyelvre. Még ha beszélt is némelyikük franciául, vagy németül olvasó közönségre lelt Hollandiában, illetve Csehszlovákiában, többségük kulturálisan idegennek érezte magát az említett országokban. Így aztán az emigránsok zöme kizárólag a hasonló helyzetben lévő sorstársaival érintkezett, miközben állandó anyagi problémákkal küzdött, és rettegett a kiutasítástól.

Az emigránsok gyökeresen eltérő következtetéseket vontak le az egyelőre biztonságosnak tűnő, ámde számos tekintetben elszigetelt helyzetükből. A művelt polgárság kulturális ideálját vallók például igyekeztek távolságot tartani a politikától, és gyakran történelmi témákhoz fordultak,

ezek tarthattak ugyanis számot még a leginkább a nemzetközi olvasóközönség érdeklődésére. Ebbéli törekvésük alapvetően megkülönböztette őket a vonalas kommunistáktól, akik a Szovjetunióból igyekeztek előkészíteni a nemzetközi forradalmat. A két fent említett tábor között álltak az antifasiszta humanizmus képviselői, akik egyetlen rettenetes vonatkozását sem hallgatták el a nemzetiszocialista erőszakpolitikának, így próbálván mozgósítani a nyugat-európai közvéleményt. A *Braunbuch über den Reichtagsbrand und Hitlerterror* („Barna könyv a Reichstag felgyújtásáról és a hitleri terrorról”) című kiadványt 15 nyelvre fordították le, és 600 000 példány kelt el belőle. „A máglyára vetett könyvek könyvtára” nagy szimbolikus erővel emlékeztetett Párizsban az odahaza immár betiltott német irodalomra. Kétségtelen azonban, hogy meglehetősen gyorsan elcsitul az eleinte még kiváltott nemzetközi sokkhatás, és csakhamar szertefoszlottak a Harmadik Birodalom összeomlásába vetett remények is. A baloldal franciaországi és spanyolországi előretörése időlegesen új perspektívát nyitott ugyan az európai együttműködésben, amelynek már a körvonalai is kirajzolódtak „A kultúra védelmében” címmel megrendezett 1935-ös párizsi konferencián, az itt elhangzott beszédek és végül meghozott határozatok azonban mit sem változtattak azon a tényen, hogy Hitler rendszerét a távolból nemhogy hatékonyan leküzdeni, de még csak megfelelően elemezni is jóformán lehetetlen vállalkozás volt.

Miért ütköztek vajon nehézségekbe azok a politikailag aktív emigránsok, akik megpróbálták mozgósítani a nemzetközi közvéleményt Hitler rendszere ellen? Azért, mert az emigránsoknak menedéket nyújtó országok politikai és kulturális légköre egyáltalán nem kedvezett az említett vállalkozásnak. Az elhúzódo gazdasági válsággal küszködő Ausztriában, Svájcban, Belgiumban és Franciaországban – kevésbé a toleránsabb Hollandiában és a nagyvonalú Csehszlovákiában – senki nem örült a külföldi hatásoknak, illetve versenytársaknak. Az említett országokban ráadásul megerősödtek a szélsőjobboldali áramlatok, arra készítetve a konzervatívokat is, hogy a nemzetiszocialista Németországban keressenek példaképeket saját hazájuk válságának leküzdésére. De még azok közül is, akik mentesek maradtak az efféle szimpátiáktól, sokan erősen kötődtek a polgári szellemű német kultúrához. Jelentős népszerűsége tettek szert például az 1937-es párizsi világkiállítás német pavilonjában kiállí-

tott szépen tervezett és kivitelezett könyvek. Az emigrációban élő Thomas Mann regényeit – az elkötelezett baloldal kultúrájától eltérően – sokan nagyra becsülték ugyan, Kurt Weill Bertolt Brecht szövegein alapuló kompozíciója viszont megbukott a párizsi közönség előtt – ellentétben a Wilhelm Furtwängler vezetésével fellépő Berlini Filharmónikusokkal, akik nem sokkal később lelkes fogadtatásban részesültek.

De mind az emigráns, mind pedig a hazai antifasiszták komoly nehézségekbe ütköztek Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is, ha megpróbálták a nyilvánosság elé tárni a Harmadik Birodalmat illető véleményüket. Mindkét említett ország kultúrájában alapvető szerepet játszottak ugyanis a kommersziális szempontok, és ez erősen behatárolta a politikai viták, illetve a művészi kísérletezés lehetőségét. A brit értelmiségiek egy része elégedetlen volt ugyan a fennálló állapotokkal, de egyesek éppen ezért „a belső megújulás érdekében végrehajtott, szenvedélyes keresztes hadjárat”-nak, „mélységesen spirituális mozgalom”-nak, vagy „a biológiai erők demonstrációjá”-nak, egyszóval hazájukban is követendő példaképnek tekintették a nemzetiszocializmust.⁴⁴ Az Egyesült Államokban többek között a korai polgárjogi mozgalom – a német és az amerikai rasszizmus között fennálló párhuzamokra rámutatva – erős kritikával illette ugyan a nemzetiszocializmust, de nem sikerült szertefosztatnia a széles körben táplált jobboldali, sőt antiszemita szimpátiákat. És arról sem szabad persze megfeledkezni, hogy az országnak pragmatikus érdeke fűződött a kooperációhoz. Jóllehet Hollywoodban élénk aktivitást fejtett ki a Náciellenes Liga (Anti-Nazi League), mégis a különféle konszernek érdekei domináltak, márpedig ezek továbbra is el akarták juttatni a német piacra Clark Gable-lel vagy Greta Garbóval forgatott románcikat, Shirley Temple-lel készített gyerekfilmjeiket, illetve a Micky egér-sorozat rajzfilmjeit. Végezetül pedig az Egyesült Államok lakosságának akkoriban még jelentős német ajkú kisebbsége biztosított a Harmadik Birodalom számára bizonyos mértékű kulturális befolyást, amely gátat vetett az antifasiszta tiltakozásnak. Ha nem számíthattak is átütő sikerre a német filmek, azért eredeti nyelven vetítették őket a '30-as években Chicagóban, Clevelandben és Manhattanban, az Upper East Side-on.

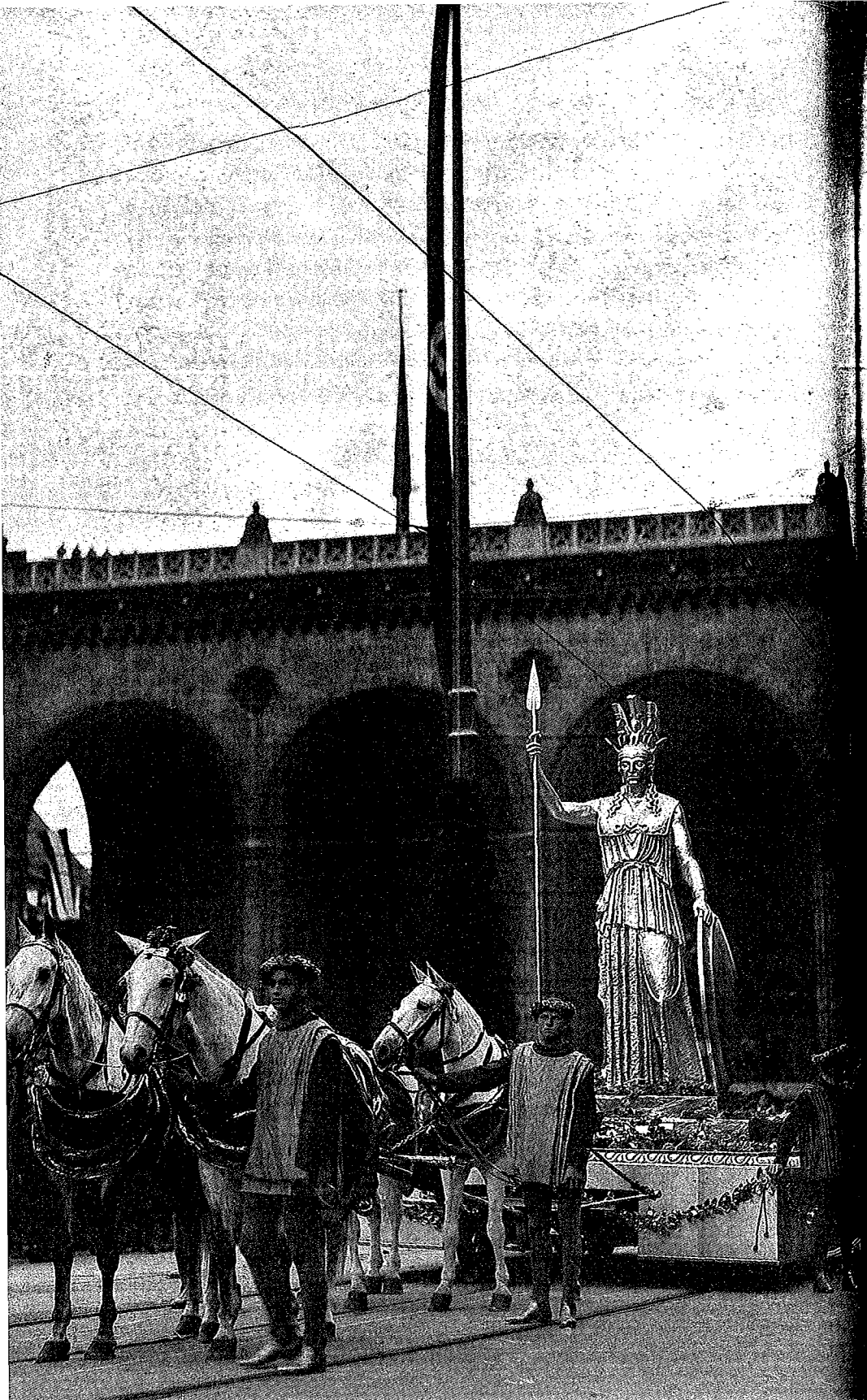
Azoktól, akik külföldi állampolgárokként utaztak a Harmadik Birodalomba, még kevesebb támogatásra számíthattak a német emigránsok,

mint a nekik menedéket nyújtó országok polgárai részéről. Hiszen egyes kritikus megfigyelők mellett bőségesen akadtak olyan látogatók, akik elismerően nyilatkoztak az 1936-os berlini olimpiáról, az új szociálpolitikai intézkedésekről, sőt még magukról a koncentrációs táborokról is, amelyeket persze mindig igyekeztek a lehető legjobb színben feltüntetni a különféle külföldi delegációk tagjai előtt. Komoly erőfeszítéseket tett a rezsim vezetése annak érdekében, hogy egy békés és haladó, a szülőföldjüket szerető parasztokkal és a kultúráért rajongó polgárokkal teli ország képét fesse le a külföldi turisták előtt. A reklámanyagok a legkevésbé sem rejtették ugyan véka alá a nemzetiszocialista ideológiát és szimbolikát, az imázs megőrzésének érdekében mellőzték azonban az egyértelmű antiszemita kirohanásokat. Legitimnek ismerték el a rendszert, és pozitívan vélekedtek Németországról többnyire még az olyan utazók is, akik nem tekintették modellnek a Harmadik Birodalmat. Az ifjú John F. Kennedy például eltöltött egy estét a müncheni Hofbräuhausban is, miközben beutazta Európát. Másnap szállodájának „Hitler-rajongó” tulajdonosával elegyedett szóba, és személyes tapasztalatai alapján végül arra a megállapításra jutott, hogy a diktátort kétségtelenül elfogadja a népe, mivel „hatásos propagandát” folytat. A technika vívmányait bemutató Német Múzeumban (Deutsches Museum) tett látogatása után pedig a következőket jegyezte fel Kennedy: „Nagyszerű mű, amely megmutatja a németeknek a részletek iránti érzékét.”⁴⁵

A későbbi elnök nem vett tudomást a nemzetiszocialista politika áldozatairól, és egyébként is nehezen képzelhető el élesebb ellentét annál, mint amely a Harvard gazdag családból származó, fess diákja és Wilhelm Henze, az éhező munkásköltő között fennáll. Végso soron kudarcot vallott tehát az antifasiszta humanisták azon törekvése, hogy rábírják a bel- és külföldi közvéleményt a koncentrációs táborok megkínzott foglyai-val való azonosulásra. Túlságosan erősek voltak a törekvésük ellen ható, berögzült meggyőződések, valamint az ellenérdekek. A megfigyelők többsége egyáltalán nem látta olyan negatívnak és egyértelműnek a németországi helyzetet, mint Henze és maroknyi harcostársa. Továbbra is megmaradt némi szabad tér a kultúrában, úgyhogy bárki megnyugodva konstatálhatta, hogy az etnonacionalista (völkisch) dogmatikusok korlátozott befolyással bírnak csupán. Hozzájárult az egyértelműség hiányához az is, hogy sokan jó ideig haboztak a maradás és az emigráció

között: Fritz Lang például hónapokig ingázott 1933-ban Párizs és Berlin között, Marlene Dietrichet nagyvonalú ajánlással próbálta meg hazacsábítani Goebbels, Irmgard Keun még emigrációját megelőzően kérvényezte felvételét a Birodalmi Irodalmi Kamarába, Ludwig Mies van der Rohe és Paul Hindemith pedig egy ideig abban a reményben élt, hogy az új rezsim keretei között is gyakorolhatja a maga sajátos modernizmusát. A '30-as évek közepe táján azonban bárki láthatta már, hogy a kultúra a politikai önkény kiszolgáltatottja a Harmadik Birodalomban – éppen csak a következmények nem látszottak még világosan.

III. A „TISZTA” KULTÚRA FELÉ

München, 1938. július 8-a. Antik jelmezbe öltözött férfiak kísérik egy lovas kocsit, amelyen Athéné istennő szobra áll. A háttérben a Hadvezérek Csarnoka (Feldherrnhalle) látható: itt vetett véget a bajor rendőrség a sörpuccsnak 1923. november 9-én. Évről évre hatalmas pompával emlékeznek meg a harcokban elesett puccsistákról, „a Mozgalom mártírjai”-ról, mióta hatalomra jutottak a nemzetiszocialisták. Nevük ott áll az épület keleti falára szerelt emléktáblán, az arra járók kötelesek „Heil Hitler!”-rel tisztelni előttük. De nemcsak a Hadvezérek Csarnokának a környékét, hanem München egész belvárosát megszállta a rezsim akkor, amikor Heinrich Hoffmann, Hitler házi fotográfusa elkészítette ezt a felvételt: „A német kultúra 2000 esztendeje” – így hangzott a mottója annak a nyári ünnepi felvonulásnak, amely széles tömeghatásra törekedve mutatta be a Harmadik Birodalom történelmszemléletét.

A látványosságot egy évvel korábban, egy monumentális múzeum-épület, „A Német Művészet Háza” („Haus der Deutschen Kunst”) megnyitójának alkalmából rendezték meg első ízben, „A német történelem dicső korszakai” címmel 1933 októberében megtartott ünnepi felvonulás folytatásaként, amely úgyszólván az „új idők” nyitánya gyanánt jelképesen „a Mozgalom fővárosává” avatta Münchent. A rendezvény alapjául szolgáló eszmék azonban meglehetősen zavarosak voltak. Maga Hitler gyakorta hivatkozott a görögökre és a rómaiakra mint a németek előfutáira: „Roppant erőfeszítéseket teszünk az élet számtalan területén, hogy felemeljük a népet – jelentette ki –, kinézetét és érzéseit tekintve soha nem állt közelebb az emberiség az antikvitáshoz, mint manapság.”¹

Jóllehet a lovas kocsin álló szobor csakugyan az itt megfogalmazott elképzelést testesíti meg, egészében véve mégis a múlt germanizálását célozta a felvonulás: „Délceg, napcserzette, szőke férfiak” vonultak el a nézők előtt, olyanok, amilyenek állítólag „Kr. e. 1800 körül az Északi- és a Balti-tenger partján éltek”. Statiszták népes csoportjai ünnepelték

a németek teljesítményét „a gótika”, „a reneszánsz”, továbbá „a klasszika és a romantika” korából. Külön nekik szentelt kocsik mutatták be Nagy Károlyt, Rőtszakállú Frigyeszt és Oroszlán Henriket mint germán figurákat. Hogy az összefüggéseikből kiragadott történelmi alakok és epizódok végső soron az „új idők” előképeiként jelentek meg, vagyis a nemzetiszocialista történelemszemlélet részeivé váltak, azt a jelmezes lovasok, a rohamra induló fiatal férfiakat és a Mozgalom elesett „mártírjait” ábrázoló szobrok és nem utolsósorban a „Führer” által megépíteni tervezett „monumentális épületek” makettjei bizonyítják. Általában véve is elmondható, hogy a jelen sikerei határozták meg az aktuális történelemszemléletet: alig néhány hónappal az „Anschluss” után osztrák népviseletbe öltözött csoportok jelenítették meg Karin-tiát, Vorarlberget és Stájerországot, és ők hozták magukkal Bécsből „az ünnepi felvonulás legnagyobb múltra visszatekintő, legtiszteletreméltóbb ékszerei”-t, nevezetesen a Német-római Császárság koronázási jelvényeit.²

Hatalmas készülődés előzte meg „A német kultúra 2000 esztendeje” című felvonulást: már jóval a kitűzött időpont előtt dolgozni kezdtek a kocsik, a szobrok, a kellékek és a jelmezek elkészítésén a különböző műhelyekben. Több ezer gyalogos és lovas felvonulót verbuváltak a rendezők a nemzetiszocialista szervezetek, illetve a tornaegyletek és a gimnasztikai iskolák tagjai közül. München fellobogózott, gipszfigurákkal díszített belvárosát lezárták a forgalom elől, és esti díszkivilágítást szereltek fel. Színházi és operaelőadások, hangversenyek, továbbá különféle művészeti események alkották az ünnepi felvonulás keretprogramját. A költségek másodlagosak voltak, mivel a Harmadik Birodalom legfelsőbb vezetése politikai projektnek tekintette a rendezvényt. Így számos nézőre és résztvevőre csakugyan mély benyomást tett „A német kultúra 2000 esztendeje” című eseménysorozat. Egy tizenöt éves lány „hatalmas kaland”-ot élt át a felvonulás során: lóra szállva „acélmellvért, szárnyakkal díszített sisakot viselő” valkúrré változott. Ernest R. Pope amerikai újságíró ezzel szemben arra hívta fel a figyelmet, hogy mekkora nyomást gyakorolt a párt a lakosságra már az esemény előkészítése során: kötelező jelleggel elrendelték a kirakatok díszítését, és egyetlen belvárosi ház sem maradhatott „dekoráció, illetve díszkivilágítás nélkül”. „Már egy héttel a nagy esemény előtt helyi pártaktivisták járták

sorra a lakásokat, és méregdrága gyertyákat, gyertyatartókat, illetve színes lampionokat erőltettek rá minden egyes háztartásra” – írja Rope.³

A Münchenben megrendezett ünnepi felvonulás egy olyan kultúra részét képezte, amely a '30-as évek vége felé egyre inkább a belső „tisztaság” és a kifelé mutatott „erő” értékeihez igazodott. Még mindig nem tűntek el teljesen ebből a kultúrából a polgári-nemzeti vonások, még mindig játszották a mozik a Heinz Rühmann-nal forgatott vígjátékokat, és még mindig hallható volt szórakoztató zene a rádióban. Csakhogy a nemzetiszocialisták nem érték be azzal, hogy politikai ellenőrzésük alá vonták a „zsidótlanított”, baloldali és modernista áramlatoktól „megtisztított”, egyéb vonatkozásokban viszont jórészt változatlan kultúrát, hanem Németország gyökeres átalakítására és az alternatívák keresésének teljes ellehetetlenítésére törekedtek. Egyszersmind pedig vissza akarták nyerni azt a forradalmi lendületet, amely elvezette őket az 1933-as fordulathoz, de a '30-as évek közepe óta érezhetően alábbhagyott. Továbbra is jelentős vonzerővel bírtak ugyan a pártkongresszusok, ám ezt nehezen lehetett mediálisan közvetíteni, így aztán a hatás lényegében véve Nürnberg városára és az NSDAP tagságára korlátozódott. Újfajta kulturális megközelítésekre lett volna szükség, ezeket azonban nehéz volt kimunkálni. Türelmetlenül jegyezte fel Goebbels 1936 januárjában: „Hiányoznak a tehetségek, a nemzetiszocialista művészek. De majd csak rájuk találunk előbb-utóbb.”⁴

Csakhogy a rákövetkező években sem bukkantak fel tömegesen rezsimhű „tehetségek”, és ez nem maradt következmények nélkül. A rendszer arra a területre összpontosított, amely Hitler érdeklődésének is középpontjában állt, nevezetesen a középületekre és a közterek alakítására, annál is inkább, mert így mutathatta fel a leglátványosabb eredményeket. Az újonnan tervezett, a háború kitöréséig nagyrészt éppen hogy csak megkezdett monumentális épületek a neoklasszicizmus és a modernizmus stílusjegyeit egyesítették magukban. Ezen túlmenően azonban igen nehezen ragadható meg a nemzetiszocialista kultúra pozitív és viszonylag időtálló kifejeződése, ugyanis a nemzetiszocialista kultúra továbbra is sokkal inkább negatív módon definiáltatott, vagyis mindenféle zsidó befolyástól és a Weimari Köztársaság kultúrájának nyomaitól megtisztított, kifelé is zárt kultúraként. Ez pedig természetesen egybevágott az egyre nyíltabban rasszista és imperialista

politikával: 1938-ban sor került az „Anschluss”-ra és a Szudéta-vidék Németországhoz csatolására, majd pedig a német zsidók ellen irányuló novemberi pogromokra. Vagyis nyilvánvalóvá vált, hogy a politika dönti el, hogy mi számít még „német”-nek, és mi nem. Hitler újabb és újabb közvetlen beavatkozásai, Heinrich Himmler és az SS térnyerése, valamint az egyre gyakoribb antiszemita erőszakcselekmények nagyon is világosan mutatják ezt. A '30-as évek végére általánossá vált a „tisztaság” hajszolása, és egyre inkább ez határozta meg az alkotó-, illetve az előadó-művészetet.

A FAJ MINDENKFELETT

Kimondottan élvezte az olaszországi tartózkodást a házaspár: „10 óra-kor kezdődött a napunk a Capitolium megtekintésével. Utána a Fórumok következtek. Mussolini táratta fel ezeket a pompás épületeket. Mindeközben hihetetlen történelmi ismeretekről tett tanúságot H.” Margarete Himmler naplóbejegyzése a tanulmányútra induló művelt polgárok stílusában íródott, a Duce teljesítményei iránt kinyilvánított nagybecsülése pedig már 1933 előtt sem lett volna szokatlannak mondható. Ugyancsak a polgári turizmus mintájához igazodott az ezt követő szicíliai utazás: strandolt és teniszezett az asszony, közben pedig kolostorokba, múzeumokba és római kori ásatásokra látogatott el a férjével. A házaspárnak csak a Hohenstauf-dinasztiából származó császárok, illetve a germánok nyomai iránt tanúsított csillapíthatatlan érdeklődése, továbbá a római német nagykövetségen tett látogatásuk mutatott túl a szokásos kereteken. Margarete Himmler azért is örült annyira a közös itáliai utazásnak, mert a hétköznapiak már-már felőrölték az erejét. A Grunewald nevű előkelő berlini negyedben álló szolgálati villa és a Tegernsee partján, az alpesi tanyák stílusában megépített „Lindenfycht” ház között ingázott a család, ez pedig szakadatlan ki- és becsomagolással járt az asszony számára, aki kénytelen volt alkalmazkodni férje elvárásaihoz: „De H. így szereti.”⁵ Jóllehet Margarete Himmler szívesen időzött diplomatafeleségek és a nemzetiszocialista felső vezetők házastársainak társaságában, nehezebb esett, hogy gyakran nélkülöznie kellett a férjét: „Habár boldog házasságban élünk,

sok mindent nélkülözni kell a házasságot illetően. H. jóformán soha nincs itthon, csakis a munkájának él.” Margarete Himmler ráadásul úgy érezte, hogy korlátozza személyes kibontakozásában egy addigra már kirekesztett kisebbség: „Folyton ezek a zsidók – jegyezte fel nem sokkal az 1938-as novemberi pogromok után –, mikor hagy már békén bennünket ez a banda, hogy nyugodtan élhessünk végre?”⁶

Margarete Himmler naplóbejegyzéseiből kibontakozik férjének, Heinrich Himmlernek az élete és a pályája, ő maga ugyanis alig-alig készített személyes feljegyzéseket a '30-as évek vége felé. Heinrich Himmler Münchenben született egy gimnáziumi tanár fiaként, majd agrár-egyetemet végzett, és szélsőjobboldali propagandát folytatott a '20-as években. A Harmadik Birodalomban rövid idő alatt valóságos magán-birodalmat alakított ki: az ő ellenőrzése alatt állt a rendőrség, a Gestapo és az SS Biztonsági Szolgálat. „Az SS birodalmi vezetője” („Reichsführer SS”) luxuskörülmények között élt, és viszonyt folytatott a titkár-nőjével. Ez azonban a legkevésbé sem akadályozta meg abban, hogy szigorúan ellenőrizze beosztottjainak kiválasztását, hivatali lojalitását és magánéletét. Himmler irányította a koncentrációs táborok rendszerének szisztematikus kiépítését Dachautól és Buchenwaldtól kezdve Sachsenhausenen át egészen Neuengamméig. Himmler politikai programja – és egyben további személyes felemelkedésének garanciája – lényegében véve abban állt, hogy egyre újabb és újabb csoportokat nevezett meg politikai „ellenségek” gyanánt, ezen túlmenően azonban nagyralátó kulturális ambíciókat is dédelgetett. Az SS már a '30-as évek derekán együtt agitált Alfred Rosenberggel és etnonacionalista (völkisch) harcostársaival az állítólagos zsidó befolyás, továbbá az illojális művészek és tudósok ellen. A későbbiekben pedig – Rosenberg háttérbe szorulásával párhuzamosan – Himmlernek sikerült megerősítenie saját hatalmi pozícióját az ideológia területén, vagyis számottevő befolyásra tett szert a nemzetiszocialista világnézet meghatározását illetően.

Miféle elképzeléseken alapult tehát az említett hatalmi terjeszkedés? Himmler a nemzetiszocialista rasszizmus maximalizált változatát képviselte, ideológiai meggyőződése azonban mindvégig elválaszthatatlanok voltak stratégiai céljától, nevezetesen attól, hogy igazolja a koncentrációs táborok egyre bővülő rendszerének módszeres kiépítését. Az 1935-ös esztendő első hónapjai (ekkorra tehető a baloldali ellenzék

végleges szétverése) és 1938 között (ekkor vették nyilvántartásba a homoszexuálisokat, az „aszociális elemeket” és a „hivatásos bűnözőket”) 3 ezerből 20 ezerre emelkedett a német koncentrációs táborokban raboskodók száma. 1937 januárjában azt állította Himmler, hogy „a bűnözők és korcsok söpredéké”-hez tartoznak ezek a foglyok: „Vannak ott vízfűjűek, bandzsák, testi hibásak, félzsidók, egy csomó fajilag csökkent értékű korcs.” Az „ellenségek” meghatározása persze nem utolsósorban Himmler személyes elképzeléseinek függvénye volt: azt állította, hogy „a jogaikért és hitükért kiállók, az eretnekek és boszorkányok” millióit pusztította el a múltban a katolikus egyház, papjai pedig „tűnyomórészt egy homoszexuális, erotikus férfiszövetség” tagjai. Az azonos neműek szerelmét Himmler általában véve is fenyegetésnek tekintette a német nép életére nézve, éppen ezért – megelőzéskeppen – azt követelte, hogy idejében össze kell hozni egymással a fiúkat meg a lányokat „például a tánciskolában, vagy közös esteken, vagy teljesen mindegy, hogy hogyan”.⁷ A megújulás forrását a történelem korai időszakára visszanyúló germánságban látta Himmler, és ennek a feltárásán, illetve újjáalkotásán munkálkodott. Ennek a törekvésnek megfelelően északi germán ornamentika díszelgett a lippei Wewelsburgon is, ahol évről évre összegyűltek az SS Gruppenführerei, mert itt eskették fel őket, és itt állítottak nekik emléket haláluk esetén halálfejes gyűrűkkel. Az átépített reneszánsz kastély közelében található az SS több további fontos kultikus helye is: Hermann-nak, a kruszka törzs vezérének emlékműve, aki Kr. u. 9-ben vereséget mért három római légióra, illetve egy „Externsteine” nevű homokkőalakzat, amelyet Himmler germán áldozati helynek vélt. Ugyanezen a vidéken született továbbá I. Henrik szász király, aki azért emelkedhetett példaképpé, mert 900 körül szláv területekre terjesztette ki a hatalmát.

A germánok kultusza arra szolgált, hogy hangsúlyozza Himmler rendjeinek exkluzivitásigényét, és erősítse belső kohéziójukat. A germánok jelenkori megfelelőjének a délceg, szőke férfitípust tekintették, és rúnák, fekete bőrkabátok, magas szárú csizmák domborították ki a hasonlatosságot. Külön manufaktúrát alapítottak a München mellett fekvő Allachban, amely SS-harcosokat és katonákat, valamint állatokat ábrázoló porcelánfigurákat, illetve pszeudogermán vázákat, kelyheket és lámpaernyőket gyártott. A kíváncsok világnézetét a *Schwarzes Korps*

című lap, továbbá a Himmler szervezeteihez tartozó Nordland Kiadó terjesztette. A kíváncsok világnézet középpontjában pedig egy olyan faj állt, amely évezredek át az alacsonyabb rendű ellenségek igája alatt élt, most viszont megkapta az esélyt arra, hogy végre felülkerekedjék. Az ősök felidézése ugyanis – úgymond – lehetővé teszi a keresztény örökség meghaladását és teljesen új erők mozgósítását, mert ha a német nép „a vér törvényé”-t emeli a kiválasztás kritériumává, és tudatosítja magában, hogy „minden létező és minden történés és minden egyéb élet örökös körforgásban leledzik ezen a világon” – jelentette ki Himmler 1938-ban –, akkor „mindig lesznek utódai”, vagyis „csakugyan halhatatlanná válik mint árja északi faj”.⁸ A megújulás érdekében tett erőfeszítések már a II. világháború előtt egyértelműen imperialista jelleget öltöttek: egy olyan nagygermán birodalom vízióját dédelgette az SS, amely a Hohenstauf-dinasztiából származó császárok, illetve a Német Lovagrend örökségén épülne fel Kelet-Poroszországban.

Germánkultuszának terjesztése során Himmler kiemelkedő politikai ügyességről tett tanúbizonyságot. Hivatalok, intézetek és a gazdaság szereplői közül megnyert támogatók egész hálózata munkálkodott a német faj eredetének kutatásán, bőséges pénzügyi támogatásban részesültek a kutatásaikkal az SS ideológiáját kiszolgáló tudósok. Igaz, hogy egyes projektek – például a kora újkori boszorkányüldözések levéltári dokumentumainak kutatása – az átfogó előmunkálatok ellenére sem vezettek értékelhető eredményre, mégis intenzív kutatótevékenység folyt a Himmler ellenőrzése alatt álló „Német Ősök Örökségét Kutató Munkaközösség” (Forschungsgemeinschaft Deutsches Ahnenerbe) keretében. A munkaközösséghez tartozó szervezetek egész sora foglalkozott filológiai, néprajzi és prehisztorikus témákkal, miközben más munkatársak az SS vezetőinek „nemzetség”-eit kutatták, régészeti ásatásokat folytattak, vagy az indogermán-finnugor kulturális kapcsolatokot ápolták. De folytak emellett asztrológiai, geológiai és botanikai kutatások is. A kutatások eredményeit pedig – bármilyen gyöngye lábakon álltak is – könyvsorozatokban és tudományos ismeretterjesztő folyóiratokban, illetve újabb és újabb kongresszusokon igyekeztek megismertetni a szélesebb nyilvánossággal.

Az így létrejött áttekinthetetlen intézményi szövevényben, amely ráadásul számos tekintetben Himmler személyes érdeklődéséhez és ér-

dekeihez idomult, elmosódtak a határok a komolyan vehető tudomány és a pusztá ideológia között. Ez pedig csakis azért vált lehetségessé, mert már a Weimari Köztársaság idején is jelentős vonzerővel bírt az etnonacionalista (völkisch) gondolkodás. A germán múlttal tematikus vonatkozásban álló diszciplínákat persze részben saját pragmatikus érdekeik vezérelték, hiszen intézményi támogatást, egyéni karrierlehetőségeket és kulturális tömeghatást remélhettek a Himmler kijelölt prioritásoktól. Az ő- és koratörténet kutatói például rendszeresen részt vehettek különféle projektekben, vagy állásokhoz juthattak a régészeti feltárásokat felügyelő hivatalokban, illetve múzeumokban – miközben egyszersmind jóleső érzéssel nyugtázhatták saját felértékelődésüket. Az erőltetett tempóban levezenyelt építkezések – autópályák, katonai objektumok, illetve koncentrációs táborok építése – olyan megelőző régészeti feltárásokat tettek szükségessé, amelyek viszonylag olcsón, mégis a nyilvánosságra gyakorolt jelentős hatással tették hozzáférhetővé „a germán örökséget”. Minden korábbinál jelentősebb összegeket fordítottak Himmler védnöksége alatt Haithabu, a Schleswig közelében fekvő kora középkori kereskedőváros régészeti feltárására is. Németország nyugati vidékein pedig nagyszabású kutatási program indult azzal a céllal, hogy „megoldja a Rajna-vidék prehisztorikus idejének legfőbb faji problémáit”. Hogy mindezek felül számos állandó kiállítás át dolgoztak, szabadtéri múzeumokat létesítettek, kirándulásokat szerveztek, és a témába vágó dokumentumfilmeket forgattak, az összességében véve esélyt adott a kutatóknak a megszerzett tudományos ismeretek újszerű közvetítésére.⁹

Miközben az ő- és koratörténettel foglalkozó kutatók kétségtelenül hasznat húztak a germán konjunktúrából, más diszciplínák a modern tudomány és a rasszizmus szimbiózisának előmozdítása mellett kötelezték el magukat. Döntő része volt az SS-nek abban, hogy egyre újabb és újabb társadalmi csoportok estek áldozatul a kirekesztő és elnyomó politikának, a tudósok pedig így módon egyre átfogóbb és részletesebb képet alkothattak a szigorúan ellenőrzött és szociálpolitikai intézkedésekkel aktivizált „árja”-val szemben álló „faji ellenség”-ről. Éppúgy megtették a magukét a fent említett célok érdekében az orvosok és a jogászok, mint a demográfusok, a szociológusok és a néprajzkutatók. Szükség volt rájuk mint szaktudósokra, akik hajlandók az interdiszci-

lináris csapatmunkára, legfőbb feladatuk azonban az volt, hogy ellássák az állami szerveket a szükséges információkkal. Jó példa erre a Harmadik Birodalomban önálló diszciplínává fejlődött területtervezés. Különböző városokban, illetve vidéki régiókban elvégzett helyi felmérések alapján nagyszabású terveket dolgoztak ki, így szemléletes alakot ölhettek a térképeken a megújulás nemzetiszocialista víziói, és konkrét javaslatok fogalmazódhattak meg például egyes ipari létesítmények, illetve lakossági csoportok áttelepítését illetően.

Elválaszthatatlanul összefonódott egymással az efféle törekvésekben a rasszista ideológia, valamint a gazdasági produktivitás és a gyakorlati kivitelezhetőség szempontja, de mindenképpen a népkegyesség „tisztasága” és teljesítőképesége volt az elsőrendű cél. Széles körű kulturális rezonanciát biztosított a rezsim ideológiája számára az is, hogy a tankönyvek és a népszerű felvilágosító filmek szakadatlanul párhuzamot vontak a biológia és a társadalom között, az efféle törekvéseket kiszolgáló tudósok pedig hasznat húztak a politikai-társadalmi elismerésből. Az érintetteket azonban rendszerint nem egyszerűen csak az opportunizmus motiválta, hanem többségükben csakugyan meggyőződéses rasszisták voltak, és mivel kutatásaik során a rasszizmus premisszáiból indultak ki, ennek megfelelő eredményekre is jutottak. Mivel pedig az említett tudósok többnyire a '20-as évek etnonacionalista (völkisch) diákmozgalmaiban szocializálódtak, mind intellektuálisan, mind kutatási technikáikat és politikai álláspontjukat tekintve korszerűeknek vallották magukat. Vonzó perspektívának tekintették azt, hogy saját tudományos érdeklődésük és karrierszempontjaik feladása nélkül vehetnek részt a német társadalom faji megújításában, és ez csakugyan sikerült is nekik a kutatóintézetek, a párt- és állami szervek, illetve az SS által működtetett hálózatok intézményi háromszögében.

A rasszizmusnak a tudósokra gyakorolt vonzereje szolgálhat magyarázattal arra is, hogy a különböző tudományos diszciplínák képviselői fenntartások nélkül részt vettek a nemzetiszocialista elnyomó politikában. Orvosi szakvélemények alapján került sor férfiak és nők százezreinek sterilizálására. A háború kitörése után aktívan részt vettek az orvosok az eutanáziaprogram lebonyolításában is, amelynek legalább 70 ezer szellemi fogyatékos gyerek és felnőtt esett áldozatul. A „cigánykutatók” szolgáltatták a szintik és romák kriminálbiológiai meghatá-

rozását, vagyis végső soron az élethez való jogukat kétségbe vonva nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a sokak által megvetett kisebbség ellen irányuló nemzetiszocialista politika egyre radikálisabb intézkedésekben öltött testet. A rezsim nem érte be azzal, hogy megvonta a cigányoktól a vándoriparos mesterségek gyakorlásához szükséges engedélyeket, és kizárta őket a közellátásból, miközben hallgatólagosan ösztönözte rendőri zaklatásukat, illetve a párt- és SA-tagok ellenük irányuló erőszakcselekményeit. 1936-tól kezdve – ekkor ragadta magához Himmler a rendőrség ellenőrzését – központi nyilvántartásba vették és „bűnmegelőzés céljából” az egyre újabb és újabb koncentrációs táborok egyikébe zárták a „cigányok”-at. Egyes tudósok pedig – többek között Robert Ritter – mindeközben azt állították, hogy a cigányok szükségképpen ki vannak szolgáltatva „az öröklődés hatalmá”-nak, vagyis szakadatlan fenyegetést jelentenek a népközösségre, mivel nem hat rájuk semmiféle nevelő intézkedés, úgyhogy „a szaporodás korlátozása a bűnöző faj leküzdésének” egyetlen hathatós eszköze. A berlini Fajhigiéniai Kutatóközpont (Rassenhygienische Forschungsstelle) vezetőjeként Ritter nyomtatékosan szorgalmazta a szintik és romák antropológiai kutatását, valamint a „cigánykeverékek” kényszersterilizálását, még abban az esetben is, ha az említettek letelepedett életmódot folytattak, és soha nem kerültek a rendőrség látókörébe.¹⁰

A germán eredet kutatása és a különféle periférikus csoportok meghatározása mellett a zsidóság kutatására összpontosították figyelmüket a rasszista tudósok. Himmlert eredetileg kevésbé érdekelte ugyan ez a téma, azonban mind őt magát, mind pedig az SS-t elegendő hatalomség fűtötte ahhoz, hogy idejében csatlakozzon ehhez a trendhez is. A tudományos kutatásra azért volt szükség, hogy adatokat szolgáltatson a zsidó kisebbség állítólagos romboló befolyásáról a társadalom, a gazdaság és a kultúra területén, amitől híveik érzelmi antiszemitizmusának racionális megalapozását remélték a nemzetiszocialisták. Érveket szolgáltatottak az efféle kutatások továbbá az úgynevezett „fél-”, illetve „negyedzsidók” jogi meghatározásához és kirekesztéséhez is, ami már a '30-as évek közepén megkezdődött. Így tehát végső soron szélesebb, látszólag tudományosan megalapozott legitimitásra tettek szert az antiszemita intézkedések. Erre pedig főként azért volt szükség, mert a polgári körök fenntartással viseltettek a fizikai erőszak alkalmazá-

sával szemben, kiváltképp, ha az egy olyan kisebbség ellen irányult, amelynek tagjai többségükben maguk is a polgársághoz tartoztak.

Különbféle tudományágak képviselői vettek részt a zsidóságról folytatott kutatásokban is. A történészek a zsidó faj kialakulásáról és más fajokhoz fűződő antagonisztikus viszonyáról írtak. Ebből a perspektívából elhibázottnak tűnt mind a 19. század folyamán Németországban végbement zsidó emancipáció, mind pedig a kelet-európai multietnicitás, hiszen mindkettő megkérdőjelezte a faj kívánatosnak tekintett egységét. A teológusok a zsidó és a keresztény vallás kategoriális különbségeit hangsúlyozták, és ebből kiindulva a Biblia „tisztá” – akár az Ótestamentum nélküli – változata mellett kardoskodtak. A biológusok és az antropológusok az örökletes jegyek alapján igyekeztek meghatározni a zsidóságot, azt állítván, hogy testi és fiziognómiai értelemben egyaránt megállapíthatók ilyen sajátosságok, és ez végzetessé tesz bármiféle faji keveredést. A társadalomtudósok pedig a maguk részéről a bűnözésből, az osztálykonfliktusokból és a migrációból fakadó aktuális problémákra vonatkoztatták a fent említett faktorokat – természetesen mindig azzal az eredménnyel, hogy a destruktív zsidó fajt el kell tüntetni a német társadalomból.

A császárság és a Weimari Köztársaság korának eredményeire alapozták munkájukat az említett „zsidókutatók” is, de újonnan alapított tanszékeken és tudományos intézetekben folytathatták tevékenységüket a Harmadik Birodalomban. És bármennyire különböztek is a „zsidókutatók”-at folytató egyes személyek és diszciplínák, ténykedésük közös célja abban állt, hogy kapcsolatot teremtsenek az állítólagos faji sajátosságok, illetve bizonyos kulturális előítéletek és többé-kevésbé alaptalan társadalmi fenyegetettségérzetek között. Azért kellett újra meg újra igazolniuk a zsidó géneket, arcvonásokat, illetve magatartásmintákat illető alapfeltevéseiket, hogy úgy érezhessék: antiszemitizmusuk tudományos felismeréseken alapul. Egy 1938-ban elvégzett, a „*legszigorúbb tárgyilagosság*” ideáljára hivatkozó, széles körű vizsgálat szerint gazdasági konfliktusok és érzelmi, illetve vallási előítéletek táplálták a múltban a kelet-európai zsidóellenes mozgalmakat. A Harmadik Birodalom ezzel szemben „*egységes világnézetet* képvisel, amely *fajilag meghatározott csoportként* értelmezi a zsidót, éppen ezért merőben sajátosan viszonyul hozzá”.¹¹

Az efféle kijelentések messzemenően megfeleltek a nemzetiszocialisták ideológiai egyértelműség iránt támasztott igényének, éppen ezért nem csak a tudományos elismerést, hanem a szélesebb nyilvánosság figyelmét is biztosították szerzőik számára. A Hitlertől kiinduló impulzusok nyomán a '30-as évek vége felé még az addiginál is módszeresebbé, illetve pusztítóbbá vált a „zsidókutatás” és a jogi kirekesztés összjátéka, ez pedig konkrét következményekkel járt azokra nézve, akik a fenyegetett kisebbséghez soroltattak. Egyre kérlelhetetlenebbé vált például a „félzsidó” művészek korábban még nem teljes kirekesztése. Elégedetten jegyezte fel Goebbels 1938 májusában, hogy jelentős előrehaladás tapasztalható „a Kulturális Kamara zsidótlanítása” terén: „Már csak a Zenei Kamarában mutatkozik némi ellenállás. De azt is meg fogom törni.”¹² Alig pár hónappal később „az antiszemitizmus hihetetlen felerosódése”-ről számolt be Victor Klemperer, hozzátéve, hogy immár nemcsak kellemetlen intézkedésekről, hanem a korábbinál tudományosodóbb fellépésről van szó. Nyilvános előadásokat tartó egyetemi tanárok beszéltek a zsidóságra állítólag jellemző „kegyetlenségről, gyűlölködésről, szenvedélyességről, alkalmazkodóképességről” és „materialista pszichológiáról”. Klemperer ráadásul „kirakatok százaiiban” látta kitéve „»Az örök zsidó« című »politikai vándorkiállítás« undorító reklámplakátját”, és „naponta felhívták a figyelmét az újságok”, hogy muszáj ezt a kiállítást megtekintenie: „»A legundorítóbb faj, a legviszszatasztóbb, korcs keverék«”.¹³

A tudományos leírás és a módszeres kirekesztés elválaszthatatlanul összekapcsolódott az antiszemitizmus harmadik vonatkozásával, nevezetesen a vallási alapú zsidóellenességgel, amely évszázadok óta jelen volt mindkét keresztény egyházban. Ez volt a legkisebb közös nevező a Harmadik Birodalomban a nemzetiszocialisták és a katolikusok között, akik máskülönben bizalmatlanul, sőt nemegyszer elutasítóan viszonyultak egymáshoz. Az oberammergaui passiójátékokon éppúgy megjelent az antiszemitizmus, mint a kölni és a mainzi karneválon, ahol a hatalmasságok helyett immár a zsidó kisebbséget tették gúny tárgyává a felvonulók. De jelen voltak az ehhez hasonló előítéletek a protestánsok körében is. A Német Keresztények például feltétel nélküli, az egyén vallási meggyőződésétől független ellenségességgé radikalizálták az antiszemitizmust. A nemzetiszocialisták számára – akár vallásosak voltak,

akár nem – rasszista és vallásos elemeket egyesített magában a zsidóktól megtisztított Németországról szőtt álom, így most már csak a lakosság részint alkalmazkodó, részint inkább habozó többségét kellett a maguk oldalára állítaniuk.

Ilyen és ehhez hasonló táblákat emeltek tehát a magasba az SA tagjai a propagandavetélkedőkön: „Mindegy, hogy a zsidó mit hisz, fájánál fogva disznó”, vagy: „Aki ismeri a zsidót, az ismeri magát az ördögöt”.¹⁴ Az efféle dühkitörésekhez már-már vallásos remények társultak azt illetően, hogy a németek számára hamarosan eljő a megváltás minden zsidó örökségtől. Hiába marginalizálták már, a nemzetiszocialisták még mindig elviselhetetlen teherként érezték a zsidó kulturális örökséget – annál is inkább, mivel ez képezte Németország keresztény hagyományainak alapját. Éppen ezért vették célba erőszakos intézkedéseikkel mindenekelőtt a zsidók vallási intézményeit. Már 1938 júniusában megkezdődött – többek között Berlinben, Münchenben és Nürnbergben – több zsinagóga lebontása. A november 9-éről 10-ére virradó éjszakán pedig kereken 1400 további zsinagógát gyújtottak fel a Német Birodalom területén, mégpedig olyan erőszakcselekmények kíséretében, amelyek semmi kétséget nem hagytak az elkövetők céljai felől: a párt és az SA tagjai nyilvánosan elégették a héber Bibliákat és Tóra-tekerceket, vagy – mint például Emdenben, Emmerichben és Frankfurt am Mainban – magukat a zsidókat kényszerítették az iratok elégetésére. Másutt gyerekek és fiatalok tapostak a szent iratokon, aztán futballozni kezdtek velük, vagy egyszerűen behajigálták őket a legközelebbi patakba.

A novemberi pogromokban immár évek óta felgyülemlett, erőszakos antiszemita indulatok kulmináltak. Az utcai felvonulások, a fenyegető hatású éneklés és az előre, gondosan kitervelt erőszakcselekmények, egyszóval a nyilvános terek megszállása már a nemzetiszocialisták felemelkedésében és hatalomra jutásában is jelentős szerepet játszott, jóllehet 1934 júliusa óta egyre inkább háttérbe szorult. Ernst Röhm és más vezető funkcionáriusok meggyilkolása után képtelen volt továbbra is önálló erőként fellépni az SA, ráadásul ekkorra már elvégezte a feladatát – tudniillik a baloldal szétverését. A propagandaminisztérium fokozott ellenőrzése elejét vette a szórványos helyi akcióknak, például a további könyvégetéseknek is. Ám ettől még nem szűntek meg az agresszív demonstrációk a köztereken, csak egyre inkább egy új céltábla,

a zsidó kisebbség ellen irányultak. A legradikálisabb nemzetiszocialista napilap, a *Stürmer* jelszavait és vezércikkeit bemutató, külön erre a célra felállított utcai vitrinek egyfolytában tüzeltek a hangulatot. Tüntetések és bojkottokat szerveztek, kirakatokat törtek be, és olyan embereket inzultáltak az utcákon a párt és az SA tagjai, akiket zsidók és „árjak” között létesített szexuális kapcsolattal gyanúsítottak. Az efféle akciókra főként azért került sor, mert a meggyőződéses nemzetiszocialisták – többek között a kétkedők meggyőzése céljából – nyilvánosan demonstrálni akarták a maguk antiszemita elkötelezettségét. Olyan településeken pedig, ahol nem volt megfelelő szabadidős kínálat, egyszerűen a lakosság látványosságok iránti vágyát is kielégítették az ilyen atrocitások, és lehetővé tették az „árjak” számára azt, hogy lelkesítő kiáltozással vagy akár tevőlegesen maguk is részt vegyenek bennük.

Miután a zsidó közösségeket amúgy is megtizedelte már az emigráció, a jogi intézkedések pedig a helyi társadalmak peremére szorították őket, 1938-ban még tovább radikalizálódott a nemzetiszocialista antiszemitizmus: a nemzetiszocialisták hozzáláttak a „zsidótlanított” Németországról szőtt álmaik megvalósításához, vagyis érzékelhetően megszorították a zsidók vallási identitása és testi integritása ellen irányuló cselekmények. Az áldozatok egyike később elmondta, hogy kénytelen volt a lakosság szidalmait közepette végigcipelni egy koporsót a dél-hesseni Gelnhausen utcáin, mert a kocsi használatát megtiltották: „Amikor kiértünk a temetőbe, ősrégi zsidó szokás szerint elmondtuk a halotti imákat. Közben egyfolytában kövekkel dobálták azt is, aki az imát mondta, meg a hitközség néhány jelen lévő tagját is.” Egy másik gelnhauseni zsidó beszámolt az azután történekről, hogy a hitközség két tagja kibontotta a zsinagóga előző éjszaka befalazott ajtaját: „Alig-hogy végeztünk a munkával, kiáltozó és köveket hajigáló emberek százai jelentek meg az udvaron. A zsinagóga összes ablakát betörték, és betörték annak a szobának az ablakait is, amelyet a hitközség házában még használtunk.” Míg a szóban forgó kisváros már november 1-re „zsidómentes” lett, a kelet-frízöldi Embdenben több száz zsidót ejtettek foglyul és bántalmaztak a szervezett pogrom során. Az SA tagjai előbb arra kényszerítették áldozataikat, hogy ugassanak, mint a kutyák, és viaskodjanak egymással, mint a kakasok, és csak azután szállították őket egy oldenburgi börtönbe: „Teli voltak a város utcái iskolás gyere-

kekkel és mindenféle emberekkel. Leköpdöstek, kövekkel hajigáltak bennünket.”¹⁵

A háborút közvetlenül megelőző évek radikalizálódási hulláma megint csak azt mutatja, hogy mekkora átütő erővel bírt a rasszizmus a Harmadik Birodalom kultúrájában, és hogy ez az erő a tudománynak és a jognak az elterjedt előítéletekkel, valamint a nyílt erőszakkal való összekapcsolásából fakadt. Az említett kapcsolatot pedig egyre újabb és újabb területeken alkalmazott képi és nyelvi minták teremtték meg. A „tisztogatás” jelszava azt ígérte, hogy az „árja” szubsztancia megszabadulhat végre a ráakódott negatív biológiai örökségtől, illetve a zsidó befolyástól. A nemzetiszocialista hatalomátvételt megelőző időkben még utópisztikusan hangzott volna ez, most viszont immár megvalósíthatónak tűnt. A „betegség” és az „elfajzás” forgatókönyvei a tartós fenyegetettség érzetét keltették, úgy téve, mintha egyszerre adnák meg az okokat és a következményeket, miközben elmosták az egyéni test és a „néptest” között fennálló különbségeket. Az említett fogalmak ráadásul azt a képzetet keltették, hogy a rasszizmus magyarázattal szolgál és megoldást kínál minden problémára. Akkor is használták őket, amikor az „elfajzás” nehezen volt az üldözött kisebbségnek tulajdonítható. Ilyen esetekben argumentatív segédkonstrukciókhoz folyamodtak, amint azt az „elfajzott művészet” („entartete Kunst”) példája is mutatja.

A 20. század elején használatos volt már a fent említett elnevezés, de csak az etnonacionalista (völkisch) kampányok, illetve Hitler személyes állásfoglalásai nyomán szolgáltatta ki a rezsim a modernista festészetet és szobrászatot a közmegvetésnek. Jóllehet közvetlenül a nemzetiszocialisták hatalomra jutása előtt és után léteztek még kölcsönös szimpátiák, a '30-as évek közepére véglegessé vált a nemzetiszocializmus és az expresszionizmus szakítása. Goebbels kezdeményezte 1937-ben az „Elfajzott művészet” („Entartete Kunst”) című müncheni kiállítás megrendezését, mégpedig ismét csak abból a célból, hogy megszilárdítsa saját hatalmi pozícióját a kultúrpolitikai befolyásért vívott szakadatlan küzdelemben. A kiállítás megszervezésének feladata Adolf Zieglerre hárult, aki az NSDAP régi tagja és a Birodalmi Képzőművészeti Kamara (Reichskammer für Bildende Künste) elnöke volt. A kiállításon bemutatott festmények „elfajzott” volta az arcok, a testek és a tájak eltorzított ábrázolásában mutatkozott meg – szöges ellentétben azzal az idealizáló

ábrázolásmóddal, amely az odaát, „A Német Művészet Házában” („Haus der deutschen Kunst”) kiállított alkotásokat jellemezte. Az „elfajzás”-ért azonban nem magukat a művészeket, hanem elsősorban a művészeti életben, a műkinccs-kereskedelemben, illetve a műbírálat területén állítólag megmutatkozó, túlzott zsidó befolyást tették felelőssé. A kiállítás kísérőszövegei igyekeztek is ennek megfelelően dokumentálni, és hangzatos szlogenekkel – például „Német parasztok jiddis szemüvegen keresztül”, vagy „Ezt nevezték »a német nép művészetének« a múzeumok moguljai” – kipellengérezni az említett befolyást. Ennélfogva semmi akadálya nem volt tehát annak, hogy a dániai német kisebbséghez tartozó Emil Nolde képei legyenek jelen a legnagyobb számban a kiállításon, jóllehet a festő lelkesen üdvözölte az 1933-as hatalomátvételt. A kiállítás rendezői azonban egyéb eszközökkel is igyekeztek degenerált színben feltüntetni a modernista festményeket: például szellemi fogyatékos emberek fényképeivel vagy különféle feliratokkal – „Örület, de van benne rendszer” – vették körül őket.

Kétmillióan tekintették meg Münchenben az „Elfajzott művészet” című kiállítást, amelyet később más német városokba is elvittek, de soha, sehol nem akadt többé hasonlóan nagy számú látogatója. Szoros ideológiai összefüggésben állt ez a kiállítás más antibolsevista és antiszemita kiállításokkal, valamint az „Elfajzott zene” című rendezvény-nyel, amelyre 1938-ban került sor Düsseldorfban. Bármilyen bőséges anyagot prezentált is az „Elfajzott művészet” című kiállítás, töredékét mutathatta csupán be annak a 17 ezer alkotásnak (köztük kerekén ezer Nolde-műnek), amelyeket már előzőleg eltávolítottak a német múzeumokból. Az említett műalkotások többsége – Adolf Ziegler felügyelete alatt, különböző műkinccskereskedők közreműködésével – értékes devizák ellenében külföldre vándorolt. A gyűlölt modernista festmények többsége nem semmisült meg tehát, hanem a nemzetiszocialista elit gazdagodását, illetve a Harmadik Birodalom felfegyverzését szolgálta.

Az „elfajzás” fogalmának használata ismét csak azt bizonyítja, hogy a nemzetiszocialista kultúra az eredeti „tisztaságot” hajszolta ugyan, mégis elsősorban negatívan határozta meg önmagát. A párhuzamosan megrendezett „Nagy német művészet” („Große Deutsche Kunst”) című kiállítás ennek megfelelően heroizált testeket, monumentális tájképeket és idealizált parasztjeleneteket vonultatott fel; maga Ziegler női aktok-

kal képviseltette magát. Hitler és Goebbels azonban módfelett elégedetlenül nyilatkozott a képek kiválasztásáról, és megnyitóbeszédében is alig említette a „Führer” az „új, igazi német művészet”-et: helyett inkább általában véve az „árja ember”-rel való kapcsolatot követelte, és a romantikusok példáját emlegette. Annál részletesebben taglalta viszont Hitler a faji és a kulturális „bomlasztás” között fennálló kapcsolatot, amely – úgymond – „a jó szimatú zsidó műkereskedők” és a „vezető zsidó lapok” számlájára írható.¹⁶ A „német” és az „elfajzott” művészet megkülönböztetése mindazonáltal igencsak önkényesnek bizonyult: akadtak olyan művészek, akiknek az alkotásait nagyra becsülték ugyan, mégis eltávolították őket a múzeumokból, egyikük munkái pedig tévedésből mindkét kiállításon szerepeltek.

Azt viszont jószerivel lehetetlen megállapítani, hogy miféle benyomásokkal is távoztak valójában az „Elfajzott művészet” című kiállítás látogatói: talán elborzadva a rendezők szándéka szerint, talán titkolt lelkesedéssel, sőt talán némi nosztalgiát érezve a Weimari Köztársaság időszakának kulturális szabadsága iránt. Általában véve is elmondható, hogy egy töredék kisebbség osztotta csupán Hitler szélsőséges antisemitizmusát. A németeknek azonban mindenképpen muszáj volt valamiféle viszonyt kialakítaniuk az élet minden területét átható rassziz-mushoz – és ez volt a döntő. Rákényszerültek erre még abban az esetben is, ha a legkevésbé sem érdekelte őket a dolog, ha nem vettek részt semmiféle erőszakos cselekményben, és egyik üldözött kisebbséghez sem tartoztak. Az „árják” egy része a legkevésbé sem örült annak, ha a zsidók kirekesztéséről szóltak az újsághírek, vagy éppen erre utaló események történtek valahol a szomszédságukban. Mindenki tudatosult azonban az, hogy jelentős kockázatot vállal akkor, ha baráti kapcsolatokat ápol, vagy netalántán nyíltan szolidárisnak mutatkozik az üldözöttekkel. Aki szellemi fogyatékosok, „cigányok” vagy „hivatásos bűnözők” fényképeit látta az újságokban, az szerencsésnek érezhette magát, hogy ő a jó oldalon áll. Aki hivatalnoki állást akart vállalni, annak be kellett mutatnia a családfakönyvét (Ahnenpass), vagyis saját genealógiai kutatásokra kényszerült – persze egyfolytában attól rettegetve, hogy esetleg mindaddig ismeretlen zsidó felmenőkre bukkanhat. Egyfelől tehát megnyugtató volt, másfelől azonban folytonos bizonytalansággal járt a germán fajhoz tartozni.

Legkésőbb 1938 novemberében a külső szemlélők számára is teljesen nyilvánvalóvá vált a nemzetiszocialista projekt radikalitása, amelyről korábban számos nemzetközi megfigyelő nem volt hajlandó tudomást venni. Hiszen végső soron létezett akkoriban rasszizmus még a demokratikus berendezkedésű Amerikai Egyesült Államokban is: az afro-amerikaiakat módszeresen diszkriminálták, a zsidókat kitiltották jó néhány szállodából, a szellemi fogyatékosokat pedig kényszersterilizálták. Akadtak tehát szimpatizánsai a nemzetiszocialista faji politikának szerte a világon, kiváltképp a szélsőjobboldali mozgalmak körében. Az indiai hindunacionalisták például az árja brahmanok leszármazottainak tartották a németeket.¹⁷ A novemberi pogromokról szóló nemzetközi híradások azonban arra készítették az egészen addig semleges megfigyelőket is, hogy elhatárolódjanak a nemzetiszocialista antiszemitizmustól. Jóllehet a braziliai német publicisták osztották a faji felsőbbrendűség igényét, és „faji öntudatra ébredés”-re szólítottak fel, komor színekkel ecsetelve azt a napot, „amikor néger és indián vérral keveredik az utolsó csepp német vér”,¹⁸ az európaiak többségére és a világközvéleményre mégis fenyegetően hatottak a történetek. Az „Anschluss” és a Szudéta-vidék bekebelezése óta ugyanis immár nyíltan hirdetett kontinentális expanziós tervekben kristályosodtak ki a Harmadik Birodalom hatalmi igényei. És mivel ezekhez a tervekhez előbb meg kellett még nyerni magukat a németeket is, egyre inkább a nagy-birodalmi képzetek váltak uralkodóvá a német kulturális életben.

LÁTVÁNYOSAN PREZENTÁLT, NAGY-BIRODALMI ÁLMOK

Első csúcspontjához érkezett Albert Speer pályafutása 1937 januárjában, amikor az építész a birodalmi főváros főépítészévé nevezte ki Adolf Hitler. A liberális mannheimi nagypolgári családban született fiatalember – akkoriban a berlini Műszaki Főiskola (Technische Hochschule Berlin) tanársegédje, illetve a gazdasági válság hatásaival küszködő szabadúszó építész – már 1931-ben belépett az NSDAP-be, és hamarosan elnyerte első megbízásait a párt tulajdonában álló néhány épület felújítására. Speer mind hatékony munkamódszereivel, mind pedig terveinek stílusával elnyerte a nemzetiszocialista vezetők tetszését,

így a hatalomátvételt követően újabb megbízásokat kapott Goebbels-től: egyrészt a 18. században épített Leopold-palotát kellett a propagandaminisztérium székházává átalakítani, másrészt a propagandaminiszter szolgálati lakását kellett felújítani. Ugyancsak a feltörekvő építész tervezte a Tempelhofer Feld hatalmas horogkeresztes zászlókból álló dekorációját 1933. május 1-jére, nem sokkal később pedig már a nürnbergi pártkongresszusok helyszínén álló épületek és fényinstallációk, továbbá az 1937-es párizsi világkiállítás német pavilonjának tervezésére kapott megbízást. Hitler végül kedvenc építészévé nyilvánította Speert, a „Führer”-rel való rendszeres találkozások pedig mély benyomást tettek a fiatalemberre, és egyszersmind felértékelték őt mások szemében. „Úgy gondolom, építésként még mindig egy senki vagyok – írta visszatekintve Speer –, mégis mindenki úgy kezel, mintha »valaki« lennék, pedig a magam huszonnyolc esztendejével én voltam közülük a legfiatalabb”. Úgy érezte tehát a fiatalember, hogy „csodálatos élet” áll előtte: „Álmodni sem lehetne csodálatosabbat”.¹⁹

Speer ettől fogva az Obersalzbergen, Hitler „Berghof”-jának közelében élt a családjával, idejének nagy részét azonban Berlinben töltötte, ahol főépítésként széles körű jogosítványokkal, továbbá saját hivatali apparátussal rendelkezett, és hozzákezdhetett a „Germánia, a birodalmi főváros” („Reichshauptstadt Germania”) tervezéséhez. A vállalkozás célja az volt, hogy szemléletes formába öntse a Harmadik Birodalom hatalmát, és egyszersmind építészeti feladatként fellátsa a bérkaszárnnyakkal telezsúfolt várost annak érdekében, hogy végleg le lehessen zárni a császárság és a Weimari Köztársaság korának társadalmi konfliktusait. A nemzetiszocialista metropolisz projektje a Moabit nevű kerületbe tervezett „Északi pályaudvar”-ból és a Tempelhof nevű kerületbe tervezett „Déli pályaudvar”-ból indult ki. Hitler és Speer egy észak–déli tengellyel kívánt összeköttetést létesíteni a két pályaudvar között, a reprezentatív útvonalra pedig különböző középületeket és diadalívet terveztek. A Múzeum-sziget kiépítése mellett tervbe vették továbbá azt is, hogy „uszodakomplexumot emelnek római stílusban, a császár-kor termáihoz fogható méretben”.²⁰ Az észak–déli tengely és az ugyancsak előirányzott kelet–nyugati tengely a Reichstag épületétől északra metszette volna egymást. Ott állt volna a legalább 150 000 férőhelyes „Nagy csarnok” – ennek vázlatait már 1925-ben elkészítette Hitler – a maga kerekén

300 méter magasba nyúló kupolájával. Végezetül pedig a tervek szerint egészen az elővárosokig meghosszabbították volna a két említett tengelyt.

Ilyen kivételes lehetőségekhez egyrészt azért juthatott Speer, mert személyes becsvágytól fűtve készségesen kiszolgálta „Führer”-ének a hatalom fitogtatására irányuló törekvéseit, másrészt azért, mert építészeti stílusa is – a neoklasszicizmus és a változtatásra törekvő modernizmus sajátos keveréke – megfelelt az elképzeléseknek. Az építész visszatekintve beszámolt lelkesültségéről, amikor megkapta a lehetőséget, „hogy rajzok, pénz és építővállalatok révén kőbe véselt történelemértelmezéseket alkosson, és előrevetítsen egy ezer esztendőös igényt”.²¹ Szívesen megvitatta a terveket, illetve a modelleket Speerrel és más építészekkel maga Hitler is. A „Führer” ilyenkor tiszteletben tartotta ugyan az érintettek szaktudását, de azért saját javaslatokkal is előállt. És jóllehet ezek a javaslatok az ókori építészet, illetve különböző birodalmi fővárosok – többek között Bécs és Párizs – mintáihoz igazodtak, Hitler arra törekedett, hogy messze túlszárnyalja ez utóbbiakat Berlin átalakításával. A kortárs építészetből azt találta a leglenyűgözőbbnek a „Führer”, ahogyan Mussolini felhasználta, vagyis az olasz főváros fasiszta átalakítása során saját céljai szolgálatába állította és kibővítette a római kori építészeti örökséget. Hitler preferenciái azon az elképzelésen alapultak, hogy „az emberiség gránitból és márványból alkotott nagy kulturális dokumentumai” ellenállnak az időnek: „Épületeinket éppen ezért nem az 1940-es, de még csak nem is a 2000-es esztendőnek szánjuk – nyilvánította ki 1937-ben a »Führer« –, hanem eleve arra törekszünk, hogy a múltban épített dómokhoz hasonlóan kiállják az eljövendő évezredek.”²²

Jóllehet „Germánia, a „birodalmi főváros” tervei nem valósultak meg, mégis kézzelfogható nyomokat hagytak maguk után: sor került fakivágásokra, utcák kiszélesítésére, a hét méterrel magasabbra emelt Győzelmi oszlopot (Siegessäule) pedig a Reichstag épülete előtti térről a Großer Stern térre helyezték át. Moabitban és Tempelhofban is hamarosan megkezdődtek a szükséges bontási munkálatok, mégpedig egy már amúgy is üldözött kisebbség rovására: lakbéréket emelt és ingatlanokat „árjásított” a Speer irányítása alatt működő építési hatóság, hogy cserelakásokat biztosíthasson a nem zsidó lakosok számára. A teljes

egészében vagy legalább részben elkészült épületek jól szemléltették az átfogó városrendezési projekt esztétikai irányát. Költséget és erőt nem kímélve még a háború kitörése előtt megépült Berlin központjában az Új Birodalmi Kancellária. A „Becsület udvará”-tól kezdve az előcsarnokon és a „Márványgalériá”-n át egészen a „Führer” kereken 400 négyzetméter alapterületű, pompásan berendezett dolgozószobájáig az egész épület kialakítása arra szolgált, hogy tudatosítsa a látogatóban a maga parányi mivoltát. Különösen értékes anyagokat, többek között márványt és rózsafát használt itt Speer, és közismert, a rendszerhez lojális szobrászokat is bevont a munkába. A Hitler nagyrabecsülését és Speer barátságát egyaránt élvező Josef Thorak bronz lószobrokat készített, Arno Breker fáklyavivő alakjában formálta meg a pártot, és kardot emelő férfi alakjában a hadsereget. Így vált Breker Speer támogatásának köszönhetően a Harmadik Birodalom megkérdőjelezhetetlen művészi reprezentánsává, aki sorra nyerte el a középületek díszítésére kiírt, mesés összegű honoráriumokkal jutalmazott megbízásokat.

Az Új Birodalmi Kancelláriának mint a sajátos nemzetiszocialista építészeti esztétika reprezentatív objektumának funkciója abban állt, hogy – további felemelkedését is megelőlegezve – demonstrálja a Harmadik Birodalom hatalmát. Ez a sajátos építészeti esztétika a horogkeresztes zászlók és hatalmas szónoki emelvények jellemezte nemzetiszocialista tömegrendezvények, továbbá az etnonacionalista (völkisch) „Thingspiel”-ek előadására kialakított objektumok igényeiből született. Ami nem sokkal korábban hevenyészve összetakolt dekorációkkal kezdődött, az örökkévalóságnak szánt kőépületekkel végződött. „Az új népközösség szellemétől áthatott ünnepek – írta már 1937-ben a »Was-muth-féle Építészeti lexikon« – nagy hasznára voltak a térkialakításnak az épületekben, illetve a köztereken és az utcákon is”; a cél tehát immáron az, hogy „méltó építészeti környezetbe foglaltassanak a néptársak milliói”.²³ Könnyen tetten érhető az efféle megjegyzésekben a rezsim vezetőinek látens félelme attól, hogy a létrehozni vágyott népközösség esetleg mulékonynak, vagy netalántán túlságosan is restnek bizonyulhat. Éppen ezért látszott szükségesnek, hogy minden lehető eszközt latba vetve elkötelezzék az említett népközösséget a maguk nagy-birodalmi víziója mellett – és nemcsak Nürnbergben, a pártkongresszusok elsősorban párttagok által felkeresett helyszínén, hanem

egyéb városközpontokban is. Hamarosan konkrét alakot is öltött az említett törekvés: felépült a müncheni Königsplatzon a két dicsőség-templom és az úgynevezett „Führer-épület”, Weimarban pedig a „Körzeti Fórum”, amelyhez a párt használatában álló épületek mellett a „Nép-közösség csarnoka” tartozott. És tervek készültek más német városok hasonló szellemű átformálására is.

Stilisztikai szempontból tekintve nyoma sincs már itt a faanyagok és az oromzatos tetők iránt táplált etnonacionalista (völkisch) nosztalgiaknak. Ehelyett az egyenes vonalvezetésű, ókori épületek példájához igazodó neoklasszicizmus került előtérbe, amelynek építészeti kivitelezéséhez modern anyagokra és technológiákra volt szükség. Felhasználtak persze egyéb stíluselemeket is, ha beleillettek a nagy-birodalmi reprezentációba. Az Új Birodalmi Kancellária tervezése során például a barokk kastélyépítészeti egyes elemeire is visszanyúlt Speer, a hamburgi kikötő rendezési terveit pedig amerikai példák inspirálták. Itt egy „körzeti toronyház”, egy rendezvénycsarnok, továbbá az 1937-ben megnyitott, San Francisco-i Golden Gate híd mintáját követő Elba-híd megtervezésére kapott megbízást Hitlertől Konstanty Gutschow építész. A „Führer” pedig mindezzel azt szándékozott mindenki számára jól látható módon demonstrálni, hogy a Harmadik Birodalom ugyanolyan modern állam, mint az Egyesült Államok, ámde amannál sokkal eltökéltebben állítja külső hatalma gyarapításának szolgálatába a maga modernitását. Hogy a hamburgi tervek – sok egyéb projekthez hasonlóan – soha nem valósultak meg, az szemernyivel sem csökkenti a vízionárius építészeti és városrendezési tervek jelentőségét a Harmadik Birodalom kultúrája szempontjából. Ráadásul számottevő és kézzel fogható következményekkel jártak ezek a tervek nemcsak Berlinben, hanem más városokban is. Országszerte lebontottak számos régi lakónegyedet, és kiszorították a városközpontokból kiváltképp a zsidó lakosságot. A koncentrációs táborok foglyait kőfejtőkben és téglagyárakban dolgoztatták, hogy előteremtsék a szükséges építőanyagot, ilyenformán pedig a Harmadik Birodalomban folyó építkezések tekintetében is nélkülözhetetlenné tette magát az SS. Elválaszthatatlan volt tehát egymástól az imperialista hatalmi terjeszkedés és a kisebbségek üldözésének politikája, még ha Speer és Gutschow később bölcsen elhallgatta is ezt az összefüggést.

A reprezentatív épületek tervezése és megépítése többek között arra is szolgált, hogy felkészítse a németeket a háborúra és a majdani birodalomra. A Harmadik Birodalom kultúrája a fegyveres konfliktust dicsőítette – és elhallgatta az érte fizetendő árat. A pacifistákkal együtt száműzték a német nyilvánosságból a szétlőtt arcokat, megcsonkított testeket, illetve kétségbeesett hadiözvegyeket és hadiárvakat ábrázoló képeket is, hacsak nem az „elfajzott művészet” példáiként állították pellengerre őket. Már a Weimari Köztársaság utolsó esztendeiben megkezdődött a katonák heroizálása, 1933 után pedig végképp ez határozta meg az I. világháborúra vonatkozó visszaemlékezéseket. A Hitler által professzorrá kinevezett Elk Eber „Az utolsó kézigránát” című festményén – amely egyetlen példa csupán a sok közül – rohamsisakot viselő katona veszi ki részét a közös erőfeszítésből. Az olyan filmek, mint a „Rohamosztag, 1917” vagy az „Michael hadművelet”, igyekeztek azt a benyomást kelteni, hogy a lövészárkokban is az egyéni önfeláldozás és a bajtársi összetartás a döntő, vagyis visszatekintve eltúlozták az emberi tényező szerepét a technikai eszközökkel megvívott tömegháborúban. Ezzel egyidejűleg történelmi vándorkiállításokon bemutatott, képekben és szövegekben álló montázsokkal igyekeztek szemléletessé tenni a háborút, sőt akadtak a vasútmodellekhez hasonlóan irányítható, kivilágítható terepasztalok is: rajtuk ólomkatonák és apró ágyúk, amelyek gombnyomásra mozgásba jöttek. Elkészültek továbbá egy hivatalos „Német Világháborús Múzeum” tervei is, amelynek a berlini belváros átalakítása során kellett volna megépülnie. Habár ez a projekt sosem valósult meg, a világháború dicsőítése a közelben álló és a hadtörténelmi dezinformációnak szentelt Zeughausban is jelen volt: külön részleg mutatta be itt a világháború stratégiáját és harci eszközeit, kitüntetett figyelmet szentelve mind Hindenburg tábornagnak, mind pedig Hitlernek, az „egyszerű őrvezető”-nek. Élénk érdeklődés övezte a Zeughausban látható kiállítást, és veterántalálkozókat, továbbá megemlékező ünnepségeket is rendeztek az épületben.

A történelmi emlékezet különböző aspektusait a nemzetiszocialisták arra igyekeztek felhasználni, hogy fokozzák a németek harckészségét, és legitimálják céljukat, a német nagy-birodalmat. Így váltak a propaganda fontos vonatkoztatási pontjává a versailles-i békeszerződés következtében elveszített egykori német gyarmatok is. Hitlert ugyan a legkevésbé

sem érdekelte, hogy ezeket a főleg Afrikában fekvő területeket valóban visszaszerezze, de abban reménykedett, hogy követeléseivel a Német Birodalommal való világpolitikai együttműködésre bírhatja Nagy-Britanniát. A nosztalgizálókat, a tudósokat és a kolonializmus vizionáriusait mindenesetre a nemzetiszocialista érdekek szolgálatába állította a „Führer”: egyrészt azért, hogy ellenőrzése alatt tartsa őket, másrészt azért, mert elvileg egyáltalán nem volt ellenére, hogy az egész világra kiterjesztendő német befolyás lehetőségeit kutassák. Így azután az egymillió tagot számláló Birodalmi Gyarmati Szövetség (Reichskolonialbund) fáradhatatlan propagandát folytatott az Afrikában fekvő, elveszített német területek visszahódítása érdekében, például gyarmati kiállításokat és ünnepségeket szervezett: „Állítólag az egykori német gyarmatokról származó, valódi négerek mutatták be iparosmesterségeiket” – jelentette egy szociáldemokrata megfigyelő a Stuttgartban megrendezett Cannstatti Népünnepélyről.²⁴ A nemzetiszocialista ifjúsági író, P. C. Ettighoffer pedig elégedetten emlegette a Délnyugat-Afrikában felcsendülő, még mindig ismerős „úti és harci dalokat”: „Ugyanolyan itt az ifjúság, mint otthon, csak egy kicsit jobban megbarnítja bőrét a nap. Így aztán még szőkébbnek látom az itteni gyerekek szőke üstökét.” Afrikában – zárta a beszámolóját Ettighoffer – „csakugyan a német az uralkodó faj”.²⁵

A fent vázolt gyarmati-rasszista Afrika-képeknél sokkal fontosabb volt azonban a Hitler érdeklődésének homlokterében álló európai nagybirodalom vízió, amelyhez feltétlen szükség volt tudományos megalapozásra is. Már jóval 1933 előtt sem csupán a versailles-i békeszerződés revízióját követelték az úgynevezett „Nyugat-” és „Kelet-kutatók”, hanem az I. világháború birodalmi tapasztalataiból és vízióiból, vagyis abból az időszakból indultak ki, amikor Nyugat- és Kelet-Európa jelentős része német megszállás alatt állt. Az említett tudósok többsége az államhatárok közelében működő egyetemeken vagy kutatóintézetekben dolgozott, és a külső ellenség ellen vívott harc szellemi előőrsének tekintette önmagát. Aki ilyesfajta tudományos tevékenységet folytatott, az bőkezűbb támogatásra számíthatott a Harmadik Birodalomban, mint valaha, ráadásul a maga oldalán tudhatta az etnonacionalista (völkisch), expanziót követelő közhangulatot is. Egyes történészek például azzal igyekeztek legitimálni a németek vágyott európai hegemoniáját, hogy

felhívták a figyelmet a holland vagy lengyel területen fekvő német településekre, illetve az ott létrehozott német vívmányokra.

A Rajna-vidék történetének vezető szakértője Franz Petri volt. Petri 1937-ben arról értekezett, hogy hogyan különült el egymástól az etnikai rokonság ellenére a német és a holland nép („Volkstum”), miközben – nyilvánvalóan a mielőbbi újraegyesülés előmozdítása érdekében – „a néppé válás végső kérdései”-vel hozta kapcsolatba az említett folyamatot. Egy évvel később azokat a Balti-tenger partján fekvő területeket követelte vissza Werner Conze, amelyeket a versailles-i békeszerződésben Lengyelországnak engedett át Németországnak: „Pomerániának, a Visztula torkolatvidékének (Pommerellen) rendjét és életterét a német munka, mindenekelőtt a Német Lovagrend munkája alakította ki és szilárdította meg. A lengyel uralom legfőbb romlást és hanyatlást okozott ebben a rendben.”²⁶ Csakis azért nem fogalmazott meg Conze konkrét határrevíziós követeléseket, mert kénytelen volt tekintettel lenni a Lengyelországhoz való időleges külpolitikai közeledésre. A nyugat-németországi társadalomtörténet későbbi doyenje mindazonáltal ugyanúgy kivette a részét a kelet-közép-európai német hegemonia etnonacionalista (völkisch) megalapozásából, mint a többi „Kelet-kutató”.

Miközben egyes földrajztudósok és történészek a Harmadik Birodalom imperiális igényeinek legitimálásán fáradoztak, mások a majdani háború intellektuális előkészítésének szentelték erőfeszítéseiket. Az utóbbiak már a Weimari Köztársaság idején a „védelemtudomány” képviselőiként határozták meg magukat, és tudományágaik tematikus kiszélesítése mellett a katonai kérdések előtérbe állítását tűzték ki célul. Az említett tudósok olyan átfogó projektnek tekintették a majdani háborút, amelybe a lakosság egészét bele kell vonni – még következetesebben, mint ahogyan az I. világháborúban történt. De csak a nemzetiszocialista rezsim biztosított nekik lehetőséget arra, hogy külön erre a célra alapított intézetekben, a politikával szoros kapcsolatokat ápolva dolgozzák ki víziójuk egyes részleteit. „Ha ugyanis az élet minden egyes területére kiterjed a totális háború – fogalmazta meg küldetését a Heidelbergi Egyetem hadtörténeti intézete –, akkor eleve számolnunk is kell vele az élet minden egyes területén, hogy sikerrel megvívhassuk. Ez azonban csakis akkor lehetséges, ha valamennyi hivatásban jelen

vannak a hadtörténeti és védelempolitikai ismeretekkel felvértezett emberek.”²⁷

Jóllehet nem váltak a szó szorosabb értelmében vett védelemtudósokká, a vegyészek és az orvosok is csatlakoztak a fent vázolt fejlődéshez, például úgy, hogy a harci gázokról és az emberi testre gyakorolt hatásaikról tartottak egyetemi előadásokat. Hogy a témába vágó kísérletek és technológiai gyakorlatok immár a katonai konfliktus közvetlen előkészítéséhez tartoztak, az semmiféle problémát nem okozott a nemzeti érzülettől fűtött kutatóknak, annál is kevésbé, mivel anyagi eszközeik gyarapodását remélhették a politikai kapcsolatoktól, ez pedig lehetővé tette számukra a természet- és műszaki tudományok legkorszerűbb színvonalon való művelését. A Harmadik Birodalom fennállásának első éveiben még sor került a „német fizika” érdekében folytatott kampányokra: a Nobel-díjas Philipp Lenard és Johannes Stark például – a fizika tudományának a kísérleti alapokhoz való visszatérését követelve – zsidó befolyásra vezette vissza a kvantummechanikát és a relativitáselméletet. A megújulás érdekében tett efféle etnonacionalista (völkisch) erőfeszítések azonban idővel okafogyottakká váltak, hiszen a háborús előkészületekre való tekintettel nem tűnt többé célszerűnek bizonyos tudományos ismeretek ideológiai alapú elvetése. Az elméleti fizikának biztos pozíciója volt tehát a Harmadik Birodalomban, mivel bebizonyosodott, hogy érdemi hozzájárulás várható tőle a fegyverkezéshez.

Ügyes lobbipolitikát folytatott az adott körülmények között a tudományok előmozdítását céljával kitűző Vilmos Császár Társaság (Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften), amelynek tisztségviselői a magas rangú párt-, állami és katonai vezetőkkel ápolt személyes kapcsolataikat is latba vetették, és hálózatokat építettek ki az I. világháborút követően alapított, immár saját kutatási részleggel is rendelkező Katonai Fegyverzeti Hivatallal (Heereswaffenamt), valamint az 1937-ben létrehívott Birodalmi Kutatási Tanáccsal (Reichsforschungsrat). Sikeresen kihasználta a Társaság vezetői továbbá azt is, hogy jelentős üzleti érdek fűződött a katonai szempontból releváns, és éppen ezért magas szubvenciókkal támogatott kutatásokhoz – például a harci gázokkal kapcsolatos kutatásokhoz a vegyiparban. Kölcsönös előnyöket biztosító együttműködést folytattak tehát a tudósok a hadsereggel, a politikával és a gazdasági élet szereplőivel – reprezentatív berlini

épületekben, számos kutatóintézet laboratóriumaiban, sőt a hadseregnek a brandenburgi Gottow közelében fekvő, féltitkos kísérleti bázisán is. A Harmadik Birodalom imperiális kultúrájából pedig ilyen formán – a monumentális víziók mellett – nem hiányoztak a technikai-funkcionalista vonatkozások sem.²⁸

Akárcsak a faji politika, új kutatási lehetőségeket biztosított a különböző tudományágak művelői számára az is, hogy a nemzetiszocialista rezsim a '30-as évek vége felé egyre nyíltabb háborús előkészületekbe kezdett. De profitáltak az új politikai prioritásokból a munkások is: nemcsak jól fizetett munkahelyeket kínált számukra a hadiipar, hanem meg is becsülték a kezűgyességüket és a technikai ismereteiket, például a Junkers Műveknél, ahol „Junkers-munka – Minőségi munka” mottóval készültek a repülőgépek.²⁹ Ennek ellenére nem volt könnyű a német lakosság többségében felszítani a lelkesedést egy majdani fegyveres konfliktus iránt. Aki máris kihasználta az új szabadidős és fogyasztási lehetőségeket, vagy legalábbis abban reménykedett, hogy hamarosan kihasználhatja őket, az nem szívesen tette kockára egy bizonytalan kimenetelű katonai kaland kedvéért azt, amihez épphogy csak hozzájutott. Pedig 1938/39-ben már a politika iránt máskülönben közömbös emberek is kénytelenek voltak belátni, hogy csakugyan komolyra fordult a helyzet. Ekkor ugyanis immár konkrét célokra irányult a mindaddig csupán hadgyakorlatokat és csatahajókat bemutató háborús propaganda, az egyre-másra épülő bunkerek, illetve a Birodalom határain létesített erődtímenyek pedig félreérthetetlen módon a küszöbönálló fegyveres konfliktus előkészítését szolgálták.

A Birodalom legkülönbözőbb szegleteiből egyöntetűen arról számoltak be a szociáldemokrata emigráns szervezetek informátorai, hogy a lakosság körében csak mérsékelt lelkesedést keltenek a meghódítandó, távoli területek. Bajorország és Szászország határain túl még Ausztria és a Szudéta-vidék sem keltett túl nagy érdeklődést. A lelkes fiatalok és a nemzetiszocialista aktivisták azonban fáradhatatlan propagandatevékenységet folytattak, szüntelenül napirenden tartva és mindenki számára megkerülhetetlenné téve a háborús tematikát. Még az sem úszta meg, hogy értesüljön például egy esetleges balkáni szövetségkötésről, akit a legkevésbé sem izgatott ez a kérdés: „Az üzemi gyűléseken éppúgy napirendre kerülnek ezek a külpolitikai kérdések, mint a gyarmatok

problémája.” A Németország északnyugati vidékéről küldött jelentések beszámoltak továbbá arról is, hogy a munkások egyrészt aggodalommal, másrészt fatalizmussal tekintettek az eljövendő háború elé. A zárt népközösség nyilvános képe hamis volt tehát, de semmi esetre sem volt hatástalan: „A felületes szemlélő a magasba lendülő karokat látja csupán, és a mozdulat egyformaságából az emberek azonos belső elkötelezettségére következtet.” Az éveken át folytatott légvédelmi gyakorlatok ráadásul megerősítették azt a hitet, „hogy a majdani háború során Németország sikerrel védekezhet a légi háború borzalmai ellen”. A párt és a kormány által folytatott fáradhatatlan expanziós propaganda pedig idővel hatása alá vonta még a nemzetiszocializmussal szemben alapvetően távolságtartással viseltető embereket is: „Jóformán képtelenség ellenállni a kizárólagos és egyoldalú befolyásolásból fakadó hihetetlen nyomásnak.”³⁰

1938 márciusában, amikor Németország annektálta előbb Ausztriát, majd pedig még ugyanazon esztendő októberében a Szudéta-vidéket, általános aggodalom volt tapasztalható azt illetően, hogy Franciaország és Nagy-Britannia esetleges intervenciója újabb nagy európai háború kítöréséhez vezethet. A nemzetiszocialista vezetés tehát népszavazással erősítette meg Ausztria „csatlakozását”, hogy elfojtsa az efféle aggodalmakat. Példátlan propagandakampány előzte meg az említett népszavazást: „Három nappal a szavazás előtt – olvasható az egyik badeni beszámolóban – járművére erősítendő plakátot kapott az összes autó- és motorkerékpár-tulajdonos. Egyes községekben pedig még az utcaseprők kocsiján is ott díszelgett a tábla: »Mondj igent a Führernek!«” Ugyanez az informátor azt is megjegyezte ugyan, hogy „mindenkinek az idegeire megy már” a túlfűtött propagandakampány, ugyanakkor azonban elismerte, hogy erős meggyőző hatást gyakorol a lakosságra. Beszámoltak továbbá a szociáldemokrata megfigyelők a széles körben tapasztalható megkönnyebbülésről is, hogy mégsem tört ki a háború – és valamenynyien egyetértettek abban a döntő kérdésben, hogy: „Hitler hatalma ismét nagy mértékben megerősödött.” Karlsruheban minden korábbinál erősebb propagandatevékenység volt tapasztalható a rezsim elkötelezett hívei részéről egy majdani nagy-birodalmi háború érdekében: „Valóságos bódulat kerítette hatalmába a nép nemzetiszocialista elkötelezettségű részét: azt hiszik ezek az emberek, hogy bármit megenged-

hetnek maguknak, és tőlük retteg az egész világ.” Egy sziléziai informátor szerint pedig minden kezdeti habozás ellenére immár kétségtelenné vált a lakosságnak a rezsim iránti lojalitása: „Az egész nép hadisorba állna, ha Németország ma háborúba bonyolódna. És alighanem hosszú időbe telne, mire a népnek kétségei támadnának a háborút illetően.”³¹

A német ellenőrzés alá került Ausztria a nemzetiszocialista kultúrpolitika valóságos laboratóriumává vált. Egyaránt része volt ebben Hitler személyes érdeklődésének, az „óbirodalmi” politikusok karriervágyának és a helyi pártaktivisták radikalizmusának. A katolikus egyház befolyását még nyíltabban korlátozták, mint azelőtt, a zsidó kisebbség kirekesztése pedig még brutálisabbá vált. Ausztriában már a későbbi novemberi pogromokat megelőzően történtek hasonló atrocitások. Kulturális tekintetben keringős filmek forgatására kárhoztatták Bécsset a nemzetiszocialisták, a gyűlölt Habsburg Birodalomra vonatkozó pozitív utalásokat pedig betiltották – mígnem Baldur von Schirach birodalmi helytartó (Reichsstatthalter) 1940-től kezdve igyekezett újra felértékelni az operát, és ünnepi hetek rendezését kezdeményezte. Bécs helyett Linzre összpontosította figyelmét a „Führer”, ahol gyermekévei egy részét töltötte, és az volt a szándéka, hogy Budapestnél is szebb Dunaparti várossá alakítsa Linzet. Éppen ezért új színpaddal bővítették és bőkezű dotációban részesítették a helyi színházat. Jóllehet a Hitler által kezdeményezett és részben a „Führer” személyes ellenőrzése alatt megkezdett linzi építkezések nagyrészt félbe maradtak, mégis konkrét és átfogó módon megváltoztatták a város arculatát.

Linz vonatkozásában ugyanis a városra és az egész környékre kiterjedő tervek készültek, amelyek magukban foglalták a kisajátított cisztercita kolostorokat, a közelben fekvő mauthauseni koncentrációs tábor, a „Hermann Göring Birodalmi Műveket”, a külvárosi munkásnegyedeket, valamint a belváros teljes átalakítását is. A városközpontban megépítették a „Nibelung-hid”-at, és megbízást adtak Siegfried, Kriemhilda, Gunther és Brünnhilde lovas szobrának elkészítésére. A felvonulóteret és harangtornyot is magában foglaló „körzeti park”-nak, illetve az új pályaudvarhoz vezető, „In den Lauben” nevű, pompás főútnak nem akadt párja az egész birodalomban. A város kulturális központjába könyvtárat, operaházat, hangversenytermet és képzőművészeti galériát szántak. A „különleges Linz-akció” („Sonderaktion Linz”) keretében előbb zsidó

tulajdonból, illetve az ausztriai kolostorokból származó alkotásokat szállítottak a hatalmas „Führer-múzeum”-ba, később, a háború kitörése után pedig az egész megszállt Európából kerültek ide rablott műkincsek. Sehol sem nyilvánult meg Hitler kultúrafelfogása világosabban, mint éppen itt. A „Führer” 19. századi hagyományokkal és az ókor iránt táplált, monumentalitásig felfokozott rajongással kapcsolta össze az etnonacionalista (völkisch) eszmevilágot. És bármilyen zavaros volt is az így előállt elegy, mégis elégséges alapot szolgáltatott az újabb és újabb nagyszabású projektekhez, amelyeket Linzben még kevésbé korlátoztak a már meglévő épületek, illetve a fennálló társadalmi struktúrák, mint más városokban.

Kultúrpolitikai szempontból tekintve is egy általánosabb tendencia részét képezte Ausztria „csatlakozása”: a háborút közvetlenül megelőző években ugyanis egyre jobban imperialista jelleget öltött a nemzeti-szocialista kultúrpolitika. Bőkezű állami támogatással szervezték meg az etnonacionalista (völkisch) írók hollandiai, skandináviai vagy balkáni felolvasóköreit. Nyomott áron értékesítették külföldön a német könyveket, ez pedig csakugyan fellendítette kiváltképp a tudományos munkák forgalmát – az ehhez biztosított állami szubvenciók összegét azonban nem firtatta senki. Kulturális egyezményeket kötött a Harmadik Birodalom Magyarországgal, Spanyolországgal és Japánnal, a háború kitörése után pedig Bulgáriával, Szlovákiával és Romániával is. Ezek az egyezmények elősegítették a kulturális értékek cseréjét, illetve a politika elvárásaihoz igazodó művek fordítását, ilyenformán pedig hozzájárultak a német emigráns írók műveinek háttérbe szorításához. Az említett egyezmények főleg Délkelet-Európában hoztak jelentős imázsnyerést, ahol gazdasági szempontból a Harmadik Birodalomtól függő, autoritárius rendszerek voltak hatalmon, és német kisebbségek éltek. A több helyütt megrendezett könyvkiállítások – 2000 német könyvet mutatott be például a szófiai egyetemi könyvtárban 1937 tavaszán megrendezett kiállítás, amely később Belgrádba, Budapestre és Bukarestbe is eljutott – ugyancsak jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a hagyományosan erős francia jelenlét rovására egyre inkább megerősödött a német befolyás a Balkánon.

Keményebb diónak bizonyultak azonban a formálódó „tengely” hatalmaihoz fűződő kultúrpolitikai kapcsolatok, ugyanis mind Olaszország,

mind pedig Japán nagy súlyt helyezett a maga politikai és kulturális önállóságára. Japánt fajilag alacsonyabb rendűnek tekintették ugyan az ortodox nemzetiszocialisták, ráadásul a Harmadik Birodalom azon követelésének sem tett eleget az ország, hogy zárja ki a német emigránsokat a maga tudományos életéből, a jelentős földrajzi távolság miatt azonban egyik probléma sem bizonyult alapvető jelentőségűnek. Annál is kevésbé, mert Németország saját nagy-birodalmi törekvéseinek előképét láthatta az 1937 óta Kína felé terjeszkedő császárságban. Még Victor Klemperernek is feltűnt, hogy milyen elismerően – Sanghajba menekült kínai gyerekek ellátását bemutató képek kíséretében – emlékeztek meg a friss japán hódításokról a heti filmhíradók: „A lovagregények mintáját követi tehát a propaganda. A japánok mint hősök, mint jóságos segítők és a béke hírnökei.”³²

Hosszú ideig tartó kül- és kultúrpolitikai rivalizálás kezdődött viszont Mussolini Itáliája és a Harmadik Birodalom között. Saját fölényük biztos tudatában a nemzetiszocialisták kiforratlan kompromisszumnak tekintették az olasz fasizmust: a rasszista irányultság hiánya mellett főképp azt kifogásolták, hogy továbbra is jelentős szerepet játszottak az olasz kulturális életben a modernista festők, építészek és írók. Szálka volt a nemzetiszocialisták szemében az is, hogy a fasizmus számottevő befolyást biztosított a katolikus egyháznak, mi több: a Harmadik Birodalom ottani képviselőinek legnagyobb felháborodására még aktív és befolyásos német emigránsok is akadtak Olaszországban. A fasisztáknak ezzel szemben a maguk részéről a legkevésbé sem tetszett a német fölény hangsúlyozása. Tovább rontották a viszonyt 1935-ben az Olaszország által megtámadott abesszin császárságról pozitív képet festő dokumentumfilm és számos sajtókommentár.

Jóllehet soha nem sikerült teljesen megszüntetni a rivalizálást, a '30-as évek végéhez közeledve mind a külpolitikában, mind pedig a kultúrpolitikában egyre közelebb került egymáshoz a két rezsim: közösen avatkoztak be a spanyol polgárháborúba, és ez minden hivatalos cáfolat ellenére a fasiszta kooperáció főpróbáját jelentette. Ugyanez idő tájt fordult el Mussolini a modernista művészettől, és a későbbiekben a monumentális építészeti stílust részesítette előnyben. 1938-ban pedig átfogó faji törvényeket hozott a „Duce” az állítólagos itáliai zsidó befolyás viszszaszorítása céljából: megvonták például a zsidóktól az egyetemi tanul-

mányok lehetőségét, és kizárták őket a Fasiszta Pártból. A két ország kulturális kapcsolatainak ápolása a gleichschaltolt Német–Olasz Társaság feladata volt a Harmadik Birodalomban: a társaság előadásokat szervezett, és saját ösztöndíjprogramot indított. Rendszeresen eljutottak a német mozikba és színházakba különböző fasiszta filmek, illetve olasz operaelőadások. Nagyszabású propagandakampány előzte meg az olasz–német kulturális egyezmény megkötését, amely a továbbiakban alapul szolgált a könyvcserére és a fordítások támogatására, illetve a német emigránsok műveinek az itáliai könyvpiacról való eltávolítására – jól lehet ez utóbbit soha nem hajtották végre következetesen az olaszok. Mindezekon felül könyvkiállítást rendezett a nemzetiszocialista rezsim Rómában, amelyhez német írók fényképei és igényes plakátok biztosították a megfelelő vizuális környezetet. Goebbelsnek pedig még azt is sikerült elérnie, hogy a „kulturális tengely” szolgálatába állított velencei filmbiennálé kiemelt figyelmet szenteljen a német alkotásoknak, és Leni Riefenstahl „Olympia” című filmje, a berlini olimpiai játékok heroizáló ábrázolása nyerje a legjobb külföldi játékfilmnek járó díjat.

Riefenstahl filmjének díjazása olyannyira groteszk döntés volt, hogy a zsűri brit és amerikai tagjai kivonultak az ülésről, a nyugati sajtóban pedig felháborodott kommentárok jelentek meg. Ez azonban egy volt csak a Harmadik Birodalom imperiális törekvéseire adott számos elutasító reakció közül. A háború kitörését közvetlenül megelőző években ugyanis senkinek nem lehetett immár kétsége afelől, hogy Hitler ambíciói messze túlmutatnak Németország belső átalakításán. Igaz, hogy léteztek szélsőjobb oldali áramlatok jó néhány más európai országban is, és ez részben csökkentette az ideológiai távolságot, úgyhogy számos külföldi megfigyelő érdeklődéssel szemlélte a németországi kultúr- és szociálpolitika alakulását. Ez azonban a '30-as évek végére megváltozott: a szomszédos országok mind katonai, mind pedig kulturális téren egyre közvetlenebbnek érezték a német fenyegetést, éppen ezért egyre inkább távolságtartásra törekedtek. Svájc például „fajoktól és nyelvektől független kulturális közösség” gyanánt határozta meg önmagát a „szellemi honvédelem” keretében, és erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy külön írott nyelvváltozatot hozzon létre a svájci német dialektusokból – ezzel is elhatárolódva a nagy szomszédától.³³ De egyre inkább veszélyforrásnak tekintették a Harmadik Birodalmat Európán

kívül is – még olyan régiókban is, ahol önmagában véve nem számított problémát a rasszizmus, például az amerikai déli államokban, pedig ott különösen intenzív propagandát folytatott a német nemzeti-szocialista rezsim.³⁴

A háború kitörését közvetlenül megelőző években azonban immár eleve és tudatosan számításba vette az efféle nemzetközi tiltakozásokat a Harmadik Birodalom vezetése. Ekkor ugyanis többé már nem a meggyőzés, hanem a lehengerlés volt a cél. Ehhez pedig Németország hatalmi igényeinek demonstrálására volt szükség, mégpedig befelé és kifelé egyaránt: pontosan erre szolgált a Speer tervezte Új Birodalmi Kancellária, az újonnan megépített linzi „Nibelung-híd”, és erre szolgáltak a Rómában vagy Szófiában megrendezett német könyvkiállítások. Ugyanerre a konstellációra vezethető vissza továbbá az is, hogy – az 1936-os berlini olimpia időszakától eltérően – semmiféle imázsszempontra nem korlátozta többé az antiszemita kirekesztő politikát. A nemzetközi tiltakozásból fakadó kockázatokat eleve bekalkulálta számításaiba a nemzetiszocialista vezetés, mivel a belső „tisztaság” és a kifelé mutatott „erő” szempontja felülírt immár minden egyéb megfontolást. Mindez azonban komoly következményekkel járt az immár évek óta kirekesztett és üldözött németországi kisebbségekre, kiváltképp a német zsidókra nézve, akik egyre nehezebb, sőt egyenesen kétségbeesztő körülmények között küzdöttek megmaradásukért.

A ZSIDÓK KÜZDELME A MEGMARADÁSÉRT

Néhány hónapra volt csak szüksége Martin Bubernek, hogy hozzászokjon a jeruzsálemi élethez.³⁵ Több levelében is beszámolt Buber arról 1938 nyarán, hogy feleségével együtt többé-kevésbé sikerült már berendezkedniük a lakásukban, és – már amennyire hajlott koruk egyáltalán lehetővé tette – kezdték megszokni a forró éghajlatot. Héberül addigra olyan jól tudott már a vallástudós, hogy bármiféle nehézség nélkül képes volt megtartani az előadásait. Sőt elhatározta, hogy hamarosan szabadban fog már beszélni. „De azt kérdezed – írta egyik barátjának, aki az arab terrorizmus hatásai felől érdeklődött –, hogy vajon »biztonságban« vagyunk-e. A helyzet mármint a következő: tulajdonképpen nem

mondhatnám, hogy biztonságban vagyunk, időről időre bombák robbannak valahol a városban (tegnap este pl. kettő is robbant alig pár percnnyire tőlünk), de furcsa mód igen jól lehet élni ebben a bizonytalanságban. Nyilván érted, miről beszélek.”³⁶ Még emigrációját követően is problémákat okozott Bubernek a nemzetiszocialista Németországban kibontakozott, egyre nyomasztóbban zsidóellenes hangulat. A hesseni Heppenheimben álló házának berendezését tönkretették a novemberi pogrom során, és odaveszett mind a 3000 otthon maradt könyve is. Ráadásul azt követelték tőle a hatóságok, hogy fizesse meg a birodalomból való elmenekülés miatt kivetett adót (Reichsfluchtsteuer). Az adó behajtása céljából az illetékes adóhivatal lefoglalta Buber házát, és zárta a tudós bankszámláját, valamint befagyasztotta a felszámolás alatt álló Schocken Kiadóval szemben még fennálló követeléseit. Buber Németországban maradt zsidó ismerősei ugyanakkor fokozódó egzisztenciális fenyegetettségéről számoltak be a leveleikben.

A nemzetiszocialista antiszemitizmus radikalizálódásának hatására Buber „a zsidó–német szimbiózis végé”-ről értekezett egyik sokat idézett, a kései ’30-as években keletkezett írásában, és a zsidók alapvető történelmi tapasztalatának nevezte azt, hogy végső soron sem a jogi garanciákban, sem pedig a mindenkori többségi társadalomhoz fűződő szoros kapcsolataikban nem bízhatnak. Hiszen amint a legújabb fejlemények is bizonyítják, mindennek ellenére „egyik napról a másikra nélkülözhetőnek, sőt feleslegesnek és terhesnek” nyilváníthatják őket. A hosszú időn át rendkívül produktív német–zsidó kapcsolat – folytatta Buber – nem mond ellent a fenti megállapításnak, hanem inkább csak időlegesen elleplezte a tényeket. Az újonnan Palesztinába érkezetteket viszont olyan „erőkkel és értékekkel” vértette fel német hátterük, amelyeket immár egy új közösség felvirágoztatása során kamatoztathatnak. „Kiváltképp nagyra kell értékelnünk – zárta írását Buber – a német zsidók hozzájárulását. Ők ugyanis azt a nemes német lelki elemet hozzák magukkal zsidó szubsztanciába oltva, amelyet kínzóik megtagadnak, és erőnek erejével elfojtanak.”³⁷ A fent idézett vélekedés határozta meg Buber életét új hazájában. Egyetemi oktatói tevékenysége mellett a tudós a zsidóság intellektuális kiteljesítésének szentelte nyilvános előadásait, cikkeket és könyveit – gyakran visszautalva Goethe műveinek összkiadására, amelyet mindig íróasztala közvetlen közelében tartott.

Amit Buber a kései ’30-as években megtapasztalt és intellektuálisan feldolgozott, közvetlenül a nemzetiszocialista fordulat után még nem láthatta előre, pedig nemzetközi hírű hitoktató és cionista gondolkodó lévén már akkor is emigrálhatott volna. És minden oka meg is lett volna az emigrációra, hiszen házkutatást tartottak nála, a Frankfurti Egyetem illetékes dékánja pedig 1933 tavaszán levélben szólította fel, hogy mondjon le az egyetemi oktatásban való további részvételről. Buber azonban rövid habozás után úgy döntött, hogy a német zsidóság összetartásán fog munkálkodni a drasztikusan megromlott körülmények között. Hitlert számos más kortársához hasonlóan eleinte ő is végzetesen alábecsülte ugyan, azt azonban egykettőre átlátta, hogy a nemzetiszocialista fordulat létében fenyegeti a rohamos tempóban marginalizált zsidó kisebbséget. „A gyerekek megélik, ami történik, és hallgatnak – írta 1933 májusában –, de éjszakánként felnyögnek álmukban, felriadnak, aztán csak bámulnak a sötétbe: bizonytalanná vált a világ.” Hiányoznak az iskolatársak, a megértést tanúsító tanárok, elfordul a gyerekektől egész társadalmi környezetük, és szüleik sem szolgálhatnak nekik többé útmutatással. Az új helyzet kezelésének egyetlen értelmes módja az – állítja Buber – „hogy láthatóvá teszünk valami rendíthetetlenlont a gyerekek életében”. Ez a rendíthetetlen stabilitás pedig Buber szerint csakis a zsidóság újfajta értelmezéséből fakadhatott, ami nem valamiféle alternatív „etnonacionalista (völkisch) emberkép” közvetítését jelentette, hanem Izrael sajátos mibenlétén, összetartozásán és közvetlenségén alapult: „Tanítsatok zsidó tartalmakat a gyermekeiteknek, igyekezzetek zsidó formát adni az életüknek – de ez még nem elég. Kezdjétek önmagatokon! Izrael több, mint forma és tartalom: személyes, embertársi, közösségi valóságunk egészében valóra kell váltanunk.”³⁸

Nemcsak másokat szólított fel Buber arra, hogy tegyenek erőfeszítéseket a nevelés területén, hanem saját tevékenységére nézve is levonta a megfelelő következtetéseket: a zsidó nevelésügy egyik legfontosabb képviselőjévé vált, pedig eredetileg inkább a világ zajától idegenkedő tudós volt. Elvállalta az oktatók és a tanítványok intenzív dialógusának elvén alapuló frankfurti Zsidó Szabadiskola (Freies Jüdisches Lehrhaus) igazgatását, és további pedagógiai intézmények alapítását kezdeményezte a Birodalom egész területén, felnőttek és fiatalok számára egyaránt. Buber célja az volt, hogy spirituálisan, intellektuálisan és társa-

dalmi vonatkozásban egyaránt megerősítse a német zsidókat, akár továbbra is a nemzetiszocialista Németországban szándékoznak élni, akár a Palesztinába való kivándorlást fontolgatják, éppen ezért szociológiai témájú, illetve a zsidóság történetét tárgyaló előadásokkal egészítette ki a héber nyelv oktatását és a Biblia-magyarázatot.

Buber síkra szállt azért, „hogya az élő zsidó érzület, a zsidó lét és zsidó célok jegyében” folyjon az oktatás,³⁹ és ebből – nem csak saját, hamarosan messzi földön híressé vált előadásaival – maga is kivette a részét: igyekezett megszólítani írásaival a szélesebb közönséget is, és az újabb és újabb tilalmak ellenére nyilvános előadásokat tartott. Ilyen alkalmakkor Buber nemcsak a vallás és a nevelés kérdéseivel foglalkozott, hanem kora általánosabb feszültségeiből fakadó, szélsőséges példaként igyekezett bemutatni a zsidóság sorsát, miközben a személyes felelősséget, valamint a párbeszéd szükségességét hangsúlyozó filozófiája alternatívát kínált a tömegben vagy csoportban való kritikátlan feloldódással szemben. „Nem tartom az egyént az emberi világ kiindulópontjának – fogalmazta meg 1936-ban –, még kevésbé a céljának. Ámde úgy vélem, hogy igenis az egyén a nélkülözhetetlen, központi helye annak a harcnak, amely az Istentől távolodó és az Istenhez közeledő világ között zajlik.”⁴⁰

Martin Buber intellektuális fejlődése, személyes kiállása és tömeghatalma kiemelkedő példája annak a küzdelemnek, amelyet megmaradásukért vívtak a német zsidók 1933 után, hiszen kezdettől fogva a zsidók németországi kulturális jelenléte ellen is irányultak az egymást kiegészítő, időről időre egyre radikálisabbá váló kirekesztő intézkedések. A kirekesztés végső, legradikálisabb formája azonban egészen 1938/39-ig nem volt előre látható, vagyis a zsidók németországi jelenlétének kíváncsús, illetve lehetséges voltát illetően egészen addig megoszlottak a vélemények. Néhány évig megmaradt még a remény, hogy a zsidók helyzete – mint diszkriminált kisebbség – legalábbis stabilizálódhat. Azt pedig még a vallási vagy nacionalista megfontolásokból a kivándorlás mellett érvelő cionisták sem tudhatták, hogy valójában mennyi idő áll még rendelkezésre a távozás előkészítéséhez. Tovább rontotta a helyzetet, hogy keveseknek volt csak valós esélyük arra, hogy befogadó országot találjanak maguknak, illetve előteremtsék az emigrációhoz szükséges anyagi eszközöket. A zsidók többsége ráadásul olyannyira a német nyelvhez, a német kultúrához kötődött, hogy nehezebbé esett idegenben

elképzelnie az életét. Victor Klemperer újabb és újabb leveleket írt ugyan különféle külföldi segélyszervezeteknek, illetve személyes ismerőseinek, de mindvégig aggódott aktív idegennyelv-ismeretének hiánya miatt, és újra meg újra feltette a kérdést: „De hát mire jó ez a sok-sok serénykedés? Egyrészt alig van esélyem arra, hogy álláshoz jussak, hiszen jó két éve zajlik már ez a mindenütt gyűlöletes német téboly. Másrészt és kiváltképp: Ugyan miféle állást vállalhatnék?”⁴¹

Mélységes sokkhatást váltottak ki a német zsidóság körében az 1933-as esztendő tavaszának eseményei. A zsidósághoz tartozó baloldaliaknak és modernistáknak jó esetben sikerült külföldre menekülniük a koncentrációs tábor elől, ez azonban a német nyilvánosságból való teljes kizárásukat vonta maga után. Nem egy közismert művészt – többek között a karmester Otto Klemperert és Bruno Waltert, illetve Max Reinhardt színházi rendezőt – már a Harmadik Birodalom első hónapjaiban Németország elhagyására készítették az erőszakos fenyegetések. Az egyetemi oktatókat éppúgy kivetette magából a felsőoktatás, mint a zsidó származású lelkipászorokat a protestáns egyház. A hamarosan létrehozott Birodalmi Kulturális Kamara pedig módszeresen kizárta tagjai sorából a zsidó zenészeket, színészeket és írókat. Tovább rontotta a helyzetet a zsidók egyre erőteljesebb kiszorítása a szabadidős kultúrából: a helyi nemzetiszocialisták nyomására kitiltották őket az uszodákból és egyéb nyilvános sportlétesítményekből. A zsidók körében azelőtt közkedvelt Norderney-sziget immár ugyanolyan antiszemita húrokat pengetett, mint az Északi-tenger partján fekvő többi fürdőváros. A frankföldi Rothenburg ob der Tauber kapujában kifüggesztett tábla büszkén hirdette, hogy a városkában egészen a középkorig visszanyúlnak az anti-judaizmus hagyományai.

A német kultúrából való messzemenő kirekesztésük után a zsidók egyéb lehetőség híján visszahúzódtak azokra a területekre, amelyeket egyáltalán meghagyott még nekik a rezsim, a párt és a többségi lakosság. „Nyaralás Olaszországban!” – jegyezte fel naplójába Hertha Nahthorff berlini orvosnő 1936 augusztusában. „Milyen jó volt, hogy 4 héten keresztül nem kellett »Zsidóknak belépni tilos!« vagy »Zsidóknak fürödni tilos!« feliratú táblákat látnom. Megint szabad embernek érezhettem magam!”⁴² Mások számára lehetővé tette a nagyvárosi anonimitás, hogy legalább részben megszabaduljanak az antiszemita nyomástól,

és a maguk javára fordítsák azt, ami az egykori liberális légkörből még megmaradt. Kiváltképp Berlin vonatkozásában igaz ez, ahol még nőtt is a zsidók lélekszáma, mivel sokan a fővárosba költöztek a Birodalom egyéb vidékeiről. Itt továbbra is zavartalanul látogathatták a zsidók a futballmérkőzéseket és a színházi előadásokat, illetve a dzsessz- vagy szimfonikus koncerteket. Marcel Reich-Ranicki például ifjúkorában színház- és operajegyekre költötte minden pénzét. A későbbi irodalomkritikus így részt vehetett Berlin kulturális életében, amely minden korlátozás ellenére még mindig a Weimari Köztársaság hagyományaira épült: „Eleven érdeklődéssel fordultam a legkülönbözőbb dolgok felé, magamba szívtam mindent, mint a szivacs. A színházi előadásokhoz igazodott az életem, ezek határozták meg a mindennapjaimat.”⁴³

Berlinben alakult meg a Német Zsidók Kulturális Szövetsége (Kulturbund Deutscher Juden) is 1933 júliusában. Az alapítók célja az volt, hogy fellépési lehetőséget biztosítsanak az immár munkanélkülivé vált zenészek, illetve színészek számára, és a humanista értékeket előtérbe állítva bizonyosságot tegyenek saját zenei és színházi életük magas színvonaláról. Már röviddel megalapítása után 20 ezer tagot számlált a szövetség, amelynek vezetője Kurt Singer orvos, a Városi Opera (Städtische Oper) korábbi igazgatóhelyettese volt. Jóllehet Singer fájdalmas veszteségként élte meg a német kultúrából való kirekesztést, mégis igyekezett esélynek tekinteni az újonnan kialakult helyzetet. Éppen ezért nem utasította el az újdonsült autoritásokkal való együttműködést – amiért később nem egyszer naivnak és megalázkodónak bélyegezték. A berlini szövetség mintájára hamarosan helyi és regionális zsidó kulturális szövetségek alakultak szerte a Birodalomban, amelyek 1935-ben azután a Zsidó Kulturális Szövetségek Birodalmi Egyesületében (Reichsverband Jüdischer Kulturbünde) tömörültek. Ezzel pedig véglegesen eldőlt, hogy a továbbiakban a propagandaminisztérium gyakorolja az ellenőrzést a zsidó kulturális szövetségek munkája felett, és mindent megtesz annak érdekében, hogy megszüntesse a „német” és a „zsidó” kultúra állítólag romboló hatású keveredését. A Zsidó Kulturális Szövetségek Birodalmi Egyesületének ellenőrzése kezdettől fogva Hans Hinkel SS-tiszt, a Harci Szövetség a Német Kultúráért korábbi aktivistája hatáskörébe tartozott. Hinkel előbb a Porosz Belügyminisztériumban, később a Birodalmi Kulturális Kamarában és a propagandaminisztériumban töltött be

különféle funkciókat. A nemzetiszocialisták részéről gyakori és heves támadásoknak kitett zsidó kulturális szövetségek fenntartásának szükségességét Hinkel azzal indokolta, hogy könnyebben ellenőrizhetővé teszik a zsidók aktivitását. A gyakorlatban ez persze azt jelentette, hogy az „árja” lapok ignorálták a zsidó kulturális szövetségek rendezvényeit, amelyeket eleve csakis maguk a tagok, illetve külön engedéllyel rendelkező személyek látogathattak. Német drámaírók és zeneszerzők műveinek előadására egyre ritkábban kaptak engedélyt a zsidó kulturális szövetségek, és ez a folyamat végül abban csúcsosodott ki, hogy Goethe és Beethoven darabjainak bemutatását is megtiltották nekik. Másfelől erős korlátozás alá estek a jellegzetesen zsidó témák is: a bemutatott színdarabok például még csak közvetett vonatkozásban sem állhattak az üldöztetés aktuális tapasztalatával, és nem erősíthették a kíváncsnál nagyobb mértékben a közönség öntudatát.

A kulturális szövetségek tevékenységének célja – egy Ruhr-vidéki színgazgató 1933-as megfogalmazása szerint – az volt tehát, hogy fenntartsák „a német hazához fűződő kapcsolatot”, és egyszersmind összeköttetést teremtsenek „a nagyszerű zsidó múlttal, valamint az élhető jövővel”.⁴⁴ A fent említett törekvés kereteit azonban a nemzetiszocialista rezsim szabta meg és alakította ki, így tehát szó sem lehetett valódi autonómiáról. A kulturális szövetségek vezetői újra meg újra kénytelenek voltak megtapasztalni a cenzúra intézkedéseinek, illetve az említett intézkedések konkrét értelmezésének az önkényességét. Ráadásul kénytelenek voltak beletörődni abba is, hogy a nemzetiszocialista funkcionárius Hinkel feleségestül, sofőröstül és barátai társaságában rendszeresen ellátogasson a berlini Kommandantenstrassén álló színházba, ekképpen is demonstrálva a zsidók felett gyakorolt személyes hatalmát. A birodalomszerte 180 ezer, anyagi áldozatokra is hajlandó tagot számláló kulturális szövetségek színházi és operaelőadásai, illetve koncertjei mindennek ellenére jelentős mértékben hozzájárultak a zsidók öntudatának erősítéséhez, mivel lehetőséget biztosítottak tagjaik számára nemcsak a polgári kultúrában való részvételre, hanem arra is, hogy megéljék összetartozásukat. Igaz, hogy az engedélyezett német írók és zeneszerzők választéka egyre szűkült, és nem volt könnyű előadásra alkalmas zsidó színdarabokat, illetve zenei kompozíciókat fellelni sem (nem is szólva arról, hogy a közönség sem feltétlenül igényelte ez utób-

biakat). Mégis maradt jó néhány olyan alkotás – többek között Verdi, Csajkovszkij és Shakespeare művei –, amelyekből színvonalas programot lehetett összeállítani.

Olyan hálózat jött végül létre ezen az alapon, amely Berlinből kiindulva még a viszonylag kisebb városokra is kiterjedt. A helyi kulturális szövetségek rendezvényei pedig érdeklődést keltettek még a szerényebb körülmények között élő zsidók körében is, akik azelőtt jóformán soha nem jártak színházba vagy hangversenyre. „Szerveztünk esteket Kölnben, Recklinghausenben, Duisburgban és az egész Rajna-vidéken” – mondta egyik visszaemlékezésében Ruth Anselm-Herzog színésznő. „Mindenütt magánszállásokon kellett éjszakáznunk, mert szállodába nem mehettünk. Az előadásokra pedig zsidó egyesületi helyiségekben került sor.” Hannah Kroner-Segal balett-táncosnő számára a kulturális szövetség rendezvényei jelentették az egyetlen fellépési lehetőséget, és a művésznő ezeken az esteken alapozta meg az Egyesült Államokban folytatott későbbi tevékenységét. Hannah Kroner-Segal még nem zsidó táncosokkal együtt folytatta tanulmányait, de velük ellentétben esélye sem lehetett arra, hogy bármelyik színház szerződtesse. Annál hálásabban emlékezett vissza a fellépési lehetőségekre: „Nem éreztem riasztónak vagy nyomasztónak a helyzetet annak idején. Egyszerűen boldog voltam, hogy színpadra léphetek.” Paula Lindberg-Salomon énekesnő ezzel szemben azt emelte ki visszaemlékezéseiben, hogy a kulturális rendezvények vigaszt nyújtottak a közönség számára „a közös megpróbáltatások” idején. „Eljött az az idő, amikor nem léphettünk be többé se egy színházba, se egy múzeumba. Pedig szükségük volt valamiféle szellemi táplálékra azoknak az embereknek is, akik kénytelen-kelletlen ott maradtak.”⁴⁵

Ákárcsak a színházi és a zenei életben, a könyvkiadónál és a könyvkereskedelemben is egyre következetesebben érvényesültek az antiszemita elvek, habár az iparág átalakítását időlegesen hátráltatták a gazdasági megfontolások és a politikai kompetenciáról folytatott viták. Ennek következtében fokozatosan kerültek csak „árja” kézbe a könyvkiadók, és jó néhány zsidó idővel újra részt vehetett a könyvkereskedelemben, jóllehet eleinte kivétel nélkül eltiltották őket ettől a tevékenységtől. Több tisztázatlanságot tartalmazott, ezért a gyakorlatban megvalósíthatatlannak bizonyult az az intézkedés, amely megtiltotta

zsidó szerzők könyveinek terjesztését a nem zsidó kereskedők számára. 1937-re mindazonáltal egyre világosabban körvonalazódott az az elképzelés, hogy csakis egy elkülönített zsidó könyvkiadás és könyvkereskedelem közvetíthet zsidó tartalmakat a zsidó olvasóközönség számára, az ebbe a körbe tartozó vállalatok felett pedig a propagandaminisztérium gyakorolta a tartalmi ellenőrzést. Így végső soron itt is érvényre jutott tehát a német és a zsidó kultúra „világos elkülönítése”-nek elve.

A könyvkiadás világában is történtek kísérletek az egyre fokozódó kulturális gettósítás produktív fellazítására. Nem egy kiadóvállalat komoly erőfeszítéseket tett a zsidó kultúra megújítása érdekében – a leglátványosabban Salman Schocken. Schocken asszimilált zsidó, áruház-tulajdonos és filantróp volt. Autodidakta olvasóként már az I. világháború előtt a zsidóság, mindenekelőtt a héber költészet és a jiddis népköltészet felé fordult. Mecénásként eleinte zsidó olvasókönyveket és kéziratgyűjteményeket finanszírozott, később pedig – Martin Buber tanácsadói közreműködésével – önálló kiadót alapított. A nemzetiszocialista áttörés után a zsidó kultúra iránti érdeklődés általános növekedése volt tapasztalható a német zsidóság körében, ez pedig egyre több népszerű, intellektuális és morális támaszt nyújtó könyv kiadására készítette Schockent. Jóllehet maga Schocken már 1934-ben kivándorolt Palesztinába, Németországban maradt munkatársai egészen a Schocken Kiadó kikényszerített bezárásáig folytatták a munkát. Mivel a kiadó profilja kezdettől fogva zsidó kiadványokra korlátozódott, nem volt szükség a cenzúra követelményeihez való utólagos alkalmazkodásra. Almanachok és oktatási célra összeállított olvasókönyvek jelentek meg itt, továbbá a „Schocken-könyvtár” mérsékelt áron kínált darabjai. Ezen túlmenően irodalmi és tudományos igényű műveket – Buber munkáinak új kiadásai mellett egyéb teológiai, filozófiai és történelmi témájú írásokat, illetve szépirodalmi szövegeket – is megjelentetett a kiadó. Jelentkeztek ezenkívül egy Kafka-kiadással is, ezt azonban Németországban hamarosan betiltották, így csak külföldön maradhatott forgalomban.

Nemcsak jelentős értékteremtő teljesítményként, hanem egyszersmind már-már a lehetetlennel határos kötéltáncos-mutatványként is értékelhetők a Schocken Kiadónál megjelent könyvek, illetve a kulturális szövetségek szervezésében megtartott színházi és operaelőadások, valamint hangversenyek. Az említett kulturális termékeknek, illetve ren-

dezvényeknek ugyanis egyrészt el kellett nyerniük a teljhatalmú cenzúra jóváhagyását – akár azon az áron is, hogy létrehozóik szoros kapcsolatot tartottak fenn a Hinkel-féle hataloméhes nemzetiszocialistákkal –, másrészt ki kellett elégíteniük annak a zsidó közönségnek az igényeit és elvárásait, amelynek többségét érzékenyen érintette a német kultúrából való kirekesztés. Pedig akadtak mindeközben olyan cionista hangok is, amelyek a zsidó identitás erősítésével igyekeztek csökkenteni a veszteségérzetet, különös hangsúlyt fektetve a gyermekek és a fiatalok nevelésére, akik – így szóltak az érvek – nem foglyai többé a régi gondolkodásmódnak, és nem lealacsonyításnak, hanem esélynek tekintik a később esetleg lehetségessé váló palesztinai építő munkát. A felnőttek polgári műveltsége ebből a szempontból végső soron olyan tehertételnek tűnt tehát, amely megakadályozza őket az emigráció életkörülményeihez való alkalmazkodásban – még akkor is, ha ezek a felnőttek immár a Schocken Kiadó almanachjainak szorgos olvasói voltak.

Ugyan mi értelme volt még egyáltalán a Harmadik Birodalomban kialakult körülmények között annak, hogy a polgári rétegekhez tartozó zsidók mélységesen kötődtek a német kultúrához? A vallásos cionista Oskar Wolfsberg szerint a „személyiség”-ben rejtett a válasz a fent megfogalmazott kérdésre, mivel a személyiség értéke – úgymond – a drasztikusan megváltozott életkörülmények között is változatlan marad. Wolfsberg felfogása szerint a „személyiség” közvetít az individualitás és a közösség között, a zsidó hagyományokkal egyesítve a goethei impulzusokat: „Megváltozott korunk fiziognómiája, és vele együtt megváltozott népünk arculata is, így hát a régi értékek – különös tekintettel az emancipáció korának értékeire – ugyancsak nem menthetők át változtatás nélkül a jelenbe. Ezek közé az értékek közé tartozik a személyiség fogalma.”⁴⁶ A Wolfsberg álláspontját valló cionistákkal ellentétben a liberális zsidók sokáig nem adták fel azt a reményt, hogy van jövőjük Németországban – végül azonban ők is kénytelenek voltak beletörődni a kivándorlásba. És jöllehet ilyenformán egyaránt nélkülözhetetlennek bizonyult mind a zsidó történelmi és vallási témák iránti fogékonyság, mind pedig a távoli emigrációs célpontok – Dél-Afrika, Brazília, az Egyesült Államok – kulturális körülményeihez való alkalmazkodás képessége, a liberális zsidók továbbra is ragaszkodtak a „műveltség”-nek mint „a személyiség előfeltételé”-nek a polgári eszményéhez. Úgy tartották ugyanis,

hogy a műveltség iránymutatással szolgálhat a válság egyéni leküzdéséhez, éppen ezért „nem cserélhető fel a hivatásra való felkészüléssel”, ami nem más, mint „kilépőjegy a nyugat-európai kultúrából”.⁴⁷

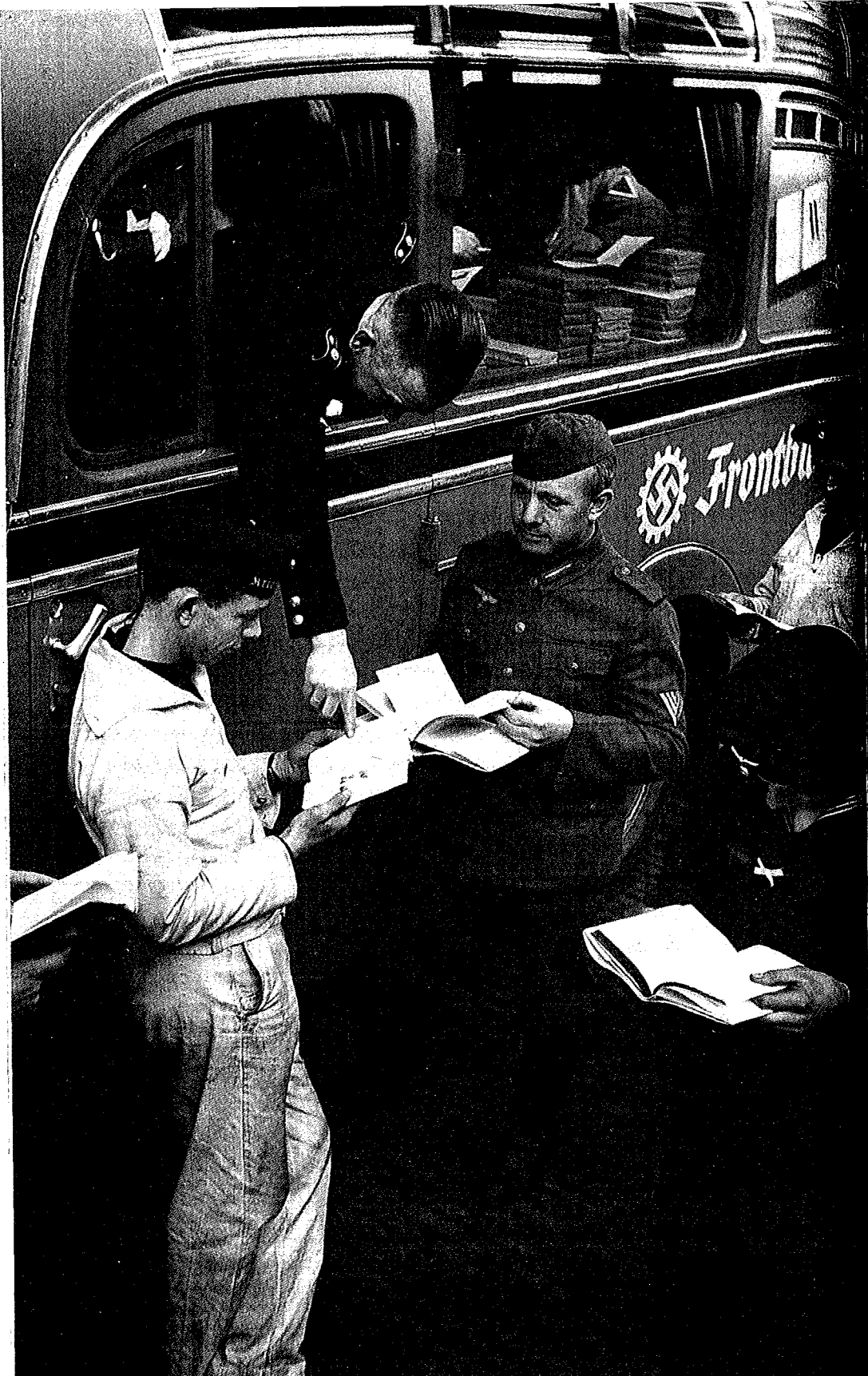
Két lehetséges alternatíva körül forogtak a fent említett viták: a zsidóság megújítása állt az egyik, és a bevett műveltségi hagyomány alapvető fontosságú elemeinek megőrzése a másik oldalon. Csakhogy hamarosan az egész vita merőben elméletinek bizonyult, hiszen az 1938. november 9-éről 10-ére virradó éjszakán lezajlott pogromokat követően – a kirekesztés és az elszegényedés korábbi tapasztalata után – immár pusztán a léteben is fenyegetve érezte magát a német zsidóság. A fizikai erőszak és sokak koncentrációs táborokba hurcolása ajánlatos színben tüntette fel a mielőbbi emigrációt, mégpedig bármi áron, jöllehet befogadó országot találni kilátástalanabb vállalkozás volt, mint valaha. A zsinagógák szervezett, nyilvános felgyújtása mindenki számára látható módon véget vetett a zsidó vallásosság legitim németországi jelenlétének. A zsidókat pedig immár jogi intézkedésekkel is eltiltották a színházak, a hangversenyek, a táncműsorok, a nyilvános előadások, a mozik és a kiállítások látogatásától, ráadásul a Kulturális Szövetség rendezvényeit is csak Berlinben engedélyezték a továbbiakban, a Birodalom egyéb városaiban nem. A Kommandantenstrassén álló színházépület egyelőre sértetlen maradt ugyan, Singer igazgató azonban nem tért vissza hollandiai utazásáról. Hinkel pedig még az addiginál is szigorúbb ellenőrzést gyakorolt a műsorra tűzött művek felett, miközben egyre gyorsabb ütemben fogyatkozni kezdtek nemcsak a zsidó zenészek és színészek, hanem a szövetség tagjai is. Salman Schocken kiadója kilátástalan helyzetbe került, mivel a vele való mindenféle együttműködést megtagadták a nyomdák, így a propagandaminisztérium az 1938-as esztendő végén elrendelte a vállalat felszámolását. Hosszas tárgyalások során annyit sikerült mindössze elérniük a kiadó képviselőinek, hogy Palesztinába szállíttathatták a 200 ezer kötetre rúgó raktárkészletet.

A németországi kulturális életből való végleges kirekesztésük éppen a művelt zsidókat érintette a legfájdalmasabban. Victor Klemperer „teljes matt”-ként élte meg azt, hogy eltiltották a közkönyvtárak használatától, és szenvedett „a céltalan, mégis lázas tevékenységtől, a teljes bizonytalanságtól”. Az 1938-as esztendő végén Klemperer szomorúan idézte fel azokat az időket, amikor feleségével együtt elmehettek még egy-egy

autós kirándulásra, vagy eljutottak olykor moziba: „Mégiscsak egy darabka szabadság és élet volt az, még ha nyomorúságos is, még akkor is, ha fogságként éltük meg.”⁴⁸ Az a kevés kulturális aktivitás, amire az adott körülmények között egyáltalán lehetőség nyílt még, elsősorban a fenyegetettség és a veszteség tapasztalatának kifejezésére szolgált. Maga Klemperer a császárság koráról és az I. világháború időszakáról szóló memoárjainak megírására összpontosította figyelmét a körülmények nyomása alatt. Hertha Nathorff viszont, akinek sikerült emigrálnia, a következőket jegyezte fel naplójába útban Bremerhaven felé, ahol a New Yorkba induló hajó várt rá és férjére: „Éjfél van, amikor utoljára végigmegyek a régóta ismerős utcákon, égnek a lámpák. Ujjongva imádja Führerét ez a nép, miközben mi, hazátlanok nekiindulunk a vakvilágnak.”⁴⁹

A novemberi pogromokat követő, zavarba ejtő tapasztalatok világosan megmutatják, hogy milyen szűk határok közé szorította a német zsidók kulturális önkifejezését a nemzetiszocialista antiszemitizmus. Néhány esztendő leforgása alatt teljesen kirekesztették a zsidókat a többségi társadalomból, és beszorították őket egy sajátos zsidó kultúra keretei közé, amelyből még a nagyvárosokban is egyre kevésbé sikerült kitörniük. És idővel sokan bele is törődtek a kirekesztettségbe: a Kulturális Szövetség rendezvényein érintkeztek egymással, sőt olykor egyenesen esélynek tekintették a zsidósághoz való odafordulást. 1938 őszén azonban egykettőre felszámolta a rezsim ezt az utolsó, már korábban látens fenyegetéseknek kitett kulturális rezervátumot is. A német zsidók pedig ettől fogva már csakis az emigrációban reménykedhettek, vagy abban, hogy mégiscsak sikerül túlélniük valahogyan a Birodalom területén, a drasztikus elnyomás körülményei között. Már a háború kitörése előtt komoly kétségek merültek fel azonban reményeik megalapozottságát illetően.

IV. KULTÚRÁK HÁBORÚJA

1941, valahol Franciaországban: különböző rendfokozatú, különböző fegyvernemeknél szolgáló katonák álldogálnak egy mozgó „frontkönyvkereskedés” előtt egy-egy könyvet lapozgatva. Úgy tűnik, mindannyian belemerültek az olvasásba, és szinte tudomást sem vesznek a teherautó ablakából kinyújtott mutatóujjról. A fénykép beállítása azt a benyomást kelti, hogy van idejük a katonáknak nyugodtan kiválasztani azt a könyvet, amelyet végül valóban megvásárolnak majd, hogy legalább rövid időre felfüggeszthetik a többiekkel folytatott kommunikációt, és kiléphetnek megszállóként élt mindennapjaikból. Nem tudjuk megállapítani, hogy melyikük mit olvas, mert a könyvek borítóját és címlapját nem mutatja a fénykép. Annyit azonban legalábbis sejthetünk, hogy szórakoztató irodalomról, alkalmasint krimikről vagy útleírásokról van szó. De akadhat azért a szerzők között egy-egy német klasszikus vagy ismertebb külföldi író is – a frontkönyvesboltok prioritásainak megfelelően, ezek ugyanis ekkor már jóval kevesebb háborús irodalmat forgalmaznak, mint közvetlenül a konfliktus kitörése után, és inkább a népszerű, illetve – kisebb részben – a polgári irodalmat részesítik előnyben.

Pontosan úgy viselkednek a fényképen látható, könyvekben lapozgató, vásárlást fontolgató katonák, mint bármelyik pályaudvari könyvkereskedés vendégei békeidőben, csak hogy látszólag triviális viselkedésüket merőben másféle jelentőséggel ruházza fel a háború, illetve a megszállás: a könyveket böngésző katonák ugyanis egy terjeszkedő kultúra részeivé válnak az adott összefüggésben, amely kultúra arra hivatott, hogy fenntartsa a front és az otthon kapcsolatát, és biztosítsa Németország európai hegemoniáját. Ráadásul nemcsak propagandakampányok, hanem minden alternatíva ellehetetlenítése, továbbá a németek számára roppant kedvező valutaárfolyamok is támogatják ezt a kultúrát. Jóformán elképzelhetetlen tehát, hogy francia könyveket is vásárolnának a képen látható olvasók. Ennek legfőbb oka pedig nem is az idegen nyelv ismeretének hiánya, hanem a kulturális arrogancia. A katonák és tisztjeik

többségét még akkor is áthatja saját felsőbbrendűségük biztos tudata, ha nem elkötelezett nemzetiszocialisták. A Harmadik Birodalom katonai sikerei után úgy vélik, hogy most már más népeknek kell érdeklődést tanúsítaniuk a német irodalom, zene és művészet iránt – nem pedig fordítva. „Az itteni francia könyvesboltokkal összevetve különösen feltűnő a berendezés tiszta, egyszerű vonalvezetése, amely ugyanakkor bizonyos mértékű otthonosságérzetet kelt – írta egy megszálló csapatok számára Le Mans-ban berendezett könyvkereskedésről egy örvezető –, annál is inkább, mert nyilvánvaló kultúrpolitikai jelentőséggel bír számunkra a Wehrmacht szellemi frissességének biztosítása mellett az az átfogó propaganda is, amelyet a franciák felé saját irodalmunk érdekében folytatunk.”¹

A képen látható, olvasmányaikba merülő katonák aligha példázzák megfelelően a fennen hangoztatott fölényt, ők ugyanis szórakoztató irodalmat fogyasztanak – de ez is nagyon jellemző. Hiszen miközben a propaganda szélteben-hosszában a németek páratlan kulturális színvonalát hangoztatja, valójában a szórakoztatás bőséges kínálata várja a németeket – a fronton és odahaza egyaránt. A Csapatellátó (Truppenbetreuung) például kabaréesteket és filmvetítéseket szervez, és ha támogatja is a klasszikus zenei koncertek látogatását, semmi esetre sem akarja túlterhelni a közönséget: éppen ezért lehetőleg rövid, fülbemászó dallamú számokból állítja össze a programot – Mozarttól egészen az operettig. Egy Hollandiában állomásozó katona a következőképpen adott lírai kifejezést az uralkodó preferenciáknak: „Az Atlanti fal mögött és messze Keleten őrségben áll a honvéd, soha nem pihen. Arcára mosoly ül ki, ha művészek jönnek, és felragyog az ég is: Vannak köztük hölgyek?”² Goebbels propagandaminiszter pedig berlini székhelyéről elrendelte, hogy haladéktalanul fel kell hagyni mindenféle – akár polgári, akár etnonacionalista (völkisch) – nevelési próbálkozással: „Alapvető háborús érdek, hogy megőrizzük népünk jó hangulatát” – írta 1942 februárjában. „A világháború idején nem törődünk ezzel, és iszonyatos katasztrófa lett a vége. Semmi esetre sem ismétlődhet meg ez a példa.”³

Goebbels idézett megjegyzése pontosan rávilágít a nemzetiszocialisták kulturális erőfeszítéseinek alapproblémájára az 1939 utáni időszakban, nevezetesen arra, hogy egyszerre kellett legitimálniuk és kompenzálniuk a háborút, vagyis fokozniuk a németek harckésztségét és kielégíteniük

a szórakozás iránti igényüket. És bizonyos ideig nem is került ellentmondásba egymással a két említett feladat: Lengyelország meghódítása után a Harmadik Birodalom az 1940-es esztendő első felében legyőzte Dániát és Norvégiát, a Benelux államokat és Franciaországot, egy évvel később pedig megszállta Jugoszlávia és Görögország egy részét. Amikor pedig a Birodalom 1941 nyarán meglepetésszerűen megtámadta a Szovjetuniót, úgy tűnt, hogy maga a Vörös Hadsereg is tehetetlen a német hadigépezettel szemben. Márpedig ilyen körülmények között a nemzetiszocialista rezsimnek lehetősége nyílt arra, hogy saját veszteségeit korlátozottakként, a Nyugat- és Kelet-Európában folytatott hadjáratokat pedig „villámháború”-ként állítsa be. A katonák és a megszálló hatóságok tisztségviselői joggal érezhették tehát magukat egy nagy-birodalom képviselőinek, miközben szórakozás iránti igényüket zenekari hangversenyek, slágerénekesnők és könyvkereskedések elégítették ki.

Nagyjából két esztendeig úgy tűnt, hogy csakugyan tartósan fennmaradhat a német kultúra kikényszerített hegemoniája, és sikerre vezethet Európa nemzetiszocialista szellemű „megújítása”. Csakhogy 1941 ősztől fogva egyre nyilvánvalóbb jelei mutatkoztak annak, hogy valójában módfelett ingatag a Harmadik Birodalom frissen kivívott fölénye. A Wehrmacht előrenyomulását megállította a Vörös Hadsereg, egyre nőttek a veszteségek, egyre több katonát irányítottak át Nyugat-Európából a keleti frontra. A britek megkezdték az észak-németországi városok ellen irányuló légi háborút, és sikereket könyvelhettek el Észak-Afrikában. Az Amerikai Egyesült Államokhoz intézett hadüzenettel pedig egy olyan hatalmat tett végleg ellenségévé Hitler, amelynek gazdasági ereje kisvártatva már a harctereken is megmutatkozott. Jóllehet 1942-ben még mindig Németország uralta Európát, a propaganda mégis elkezdte lét vagy nemlét kérdésévé stílizálni a háborút, miközben másrészt arra törekedett, hogy a szórakoztatás bőséges kínálatával terelje el a németek figyelmét az egyre súlyosabbra forduló helyzetről.

1940 tavaszától 1942 tavaszáig jelentősen megromlott tehát Németország katonai helyzete – a Harmadik Birodalom azonban kezdettől fogva a kultúrák háborúját vívta. Ebből a háborúból pedig egyetlen „néptárs” sem maradhatott ki, teljesen függetlenül attól, hogy szórakoztató regényeket olvasott-e Franciaországban, vagy éppen filmvígjátékokat nézett odahaza. A német kultúra önkényes felértékelése ugyanis

más kultúrák leértékelésén alapult, még akkor is, ha némelyiket időlegesen és taktikai okokból inkább bekebelezni igyekeztek a németek. Sok szó esett az egyesített Európáról, de ez a retorika arra szolgált csupán, hogy elleplezze a voltaképpeni célt, nevezetesen Németország hegemóniájának demonstrálását és érvényre juttatását. Nemcsak a lengyel és az orosz kulturális örökség szándékos elpusztítását hatotta át az erőszak, hanem erőszak lappangott a holland művészekkel vagy francia értelmiségiekkel szemben tanúsított látszólagos engedékenységek mögött is.

HARCI SZELLEM ÉS SZÓRAKOZÁSVÁGY

Népszerű énekesnőt alakít Zarah Leander *Die große Liebe* („A nagy szerelem”) című filmben. Sok-sok rajongóját kikoszarozta már ez az énekesnő, mígnem végül mégiscsak meghódítja a legöntudatosabb és leghumorosabb férfit. A férfi azonban váratlanul eltűnik egy időre, a nő pedig felháborodottan reagál – egészen addig, amíg partnere el nem árulja neki, hogy vadászpilóta. Az énekesnőt azonban nem tántorítja el ez a veszélyes hivatás: egyre szorosabbá válik a pár kapcsolata, és úgy döntenek, hogy összeházasodnak, ha a férfit újra hazaengedik szabadságra. Össze is gyűlt már a nácsnép, amikor megérkezik az újabb, váratlan behívóparancs. Az esküvőt így bizonytalan időre kénytelen-kelletlen elhalasztják a szerelmesek, és egyelőre vágyakozó levelekben, illetve kívülállókkal folytatott beszélgetésekben folytatódhat csupán a kapcsolat. A mindeddig nőcsábász férfi immár a boldog házasságot részesíti előnyben: „Tudni akarom, kihez jövök haza. Hogy vár rám, csakis rám vár itthon valaki.” De alig várja már az együttélést az énekesnő is, pedig mindeddig féltve őrizte függetlenségét: „Veszünk egy kis házat valahol Berlin közelében, hogy legyen igazi otthonunk. Nem akarok többé átmeneti szállásokon élni, mint eddig.”

A férfi következő szabadsága alatt Rómában találkozik a pár, de ekkor sincs elegendő idejük arra, hogy megtartsák az esküvőt. Tudja a pilóta, hogy szükség van rá, ezért visszatér a frontra – mégpedig ezúttal önként, behívóparancs nélkül. Az énekesnő eleinte tombol, de hamarosan jobb belátásra tér, amikor világossá válik számára a férfi elutazása és a Szovjetunióknak küldött hadüzenet között fennálló összefüggés. „Úgy

szégyellem magam – írja a következő levelében –, miközben Te minden pillanatban az életedet kockáztatod, én még arra sem vagyok képes, hogy néhány hetet, néhány hónapot várjak Rád.” A Szovjetunió ellen készülődő katonáknak azonban nem kézbesítenek már leveleket, így a pilóta lezárja a kapcsolatot, hogy bármiféle tehermentesség nélkül indulhasson a harcra. Amikor azonban egy hegyi szanatóriumban lábadozik a sebesülése után, a nő felkeresi, és újra egymásra talál: „Három golyót lőttek belém – mondja az optimizmusát visszanyert férfi –, hogy végre együtt tölthessünk három hetet.” Ekkor mélyen egymás szemébe néznek, de aztán az égre téved a tekintetük, ahol kötelékben elhúzó vadászgépeket látnak. A pilóta felgyógyul, azt azonban nem tudni, hogy meddig tarthat majd a közös életük.

Az egyre harciasabb népközösség szolgáltatja az énekesnő és a pilóta kapcsolatának keretét. Megismerkedésük estéjén kénytelen az óvóhelyre menekülni a pár, ott azonban nyugodt, sőt már-már derűs hangulat uralkodik: a férfi és a nő „Ki nevet a végén”-t játszik egy fiúval, miközben a ház összes lakóját „valódi babkává”-val kínálják. De ahogy egyre komolyabbra fordul Németország helyzete, ugyanúgy mélyül el a pár szerelme is. Párizsi vendégszereplésre utazik az énekesnő, és közben szakadatlanul vágyakozik a férfi után. Párizsban eleinte borús hangulatú német katonák előtt kell fellépnie, végül azonban közönsége is vele együtt éneklő a dalt: „Ettől még nem dől össze a világ, habár szürkébbnek látja, aki rátekint. De színes lesz egyszer majd újra, kék lesz, égszínkék lesz megint.” Amikor pedig a pilóta megszakítja a kapcsolatot, hogy teljesen a harcnak szentelhesse magát, így énekel a nő: „Értelmetlen lenne az életem, ha nem tudnám a szívem mélyén, hogy egyszer majd azt mondom: szeretlek. De tudom, hogy megtörténik majd a csoda, és valóra válik minden mese. Tudom, hogy nem múlhat el soha egyetlen igaz szív szerelme se.” A pár szerelmének minden akadályon győzedelmeskedő ereje megfellelhető a nép minden akadályon győzedelmeskedő erejével; és minél nagyobb megpróbáltatásokkal jár a háború, annál komolyabbá válik a kapcsolatuk. Egzisztenciális jelentőségre tesz szert ez a szerelem, mivel beteljesülése bizonytalan: lehet, hogy egyszer összeházasodhat még az énekesnő és a pilóta, a férfi repülőgépének esetleges lelövése azonban bármikor egyszer és mindenkorra véget is vethet a kapcsolatnak.

Ez az üzenete a Harmadik Birodalom legnagyobb kasszasikert aratott filmjének, amelyet csaknem 28 millió néző tekintett meg. Zarah Leander pályafutásának egyik csúcspontja a *Die große Liebe* („A nagy szerelem”).⁴ A svéd színésznő és énekesnő előbb Bécsben keltett feltűnést 1936-ban, és csak azután avanszált Greta Garbo immár régóta keresett német megfelelőjévé, illetve az immár Hollywoodban forgató Marlene Dietrich helyettesítőjévé. Zarah Leander azért válhatott a nemzetiszocialista nemi sztereotípiák megtestesítőjévé, mert látszólag egymásnak ellentmondó tulajdonságokat egyesített magában: a csillogást és az autenticitást, az érzékiséget és a tisztaságot, az autonómiát és az áldozatkészséget. „Mindig ugyanazt az egy szerepet játszottam a filmekben és a színpadon is – írta később –, teljesen függetlenül a jelmezektől és a díszletektől: Zarah Leander szerepét.” Arról azonban nem vett tudomást a színésznő, hogy milyen nagyszerűen illett ez a szerep a Harmadik Birodalom kultúrájába. Különleges státuszt élvezett Németországban Zarah Leander: mesés gázsikért lépett fel, és külön villában lakott Berlin közelében. Ellenszolgáltatásképpen pedig köteles volt részt venni „különféle reprezentációs célú estélyek”-en, például az évente megrendezett sajtóbálon és Göring bankettjein, továbbá adományokat gyűjtött a nemzetiszocialista Téli Segély számára. A mentoráról úgy nyilatkozott visszatekintve a művésznő, hogy Goebbels „nem volt híján az intellektuális vonzerőnek”, és „intelligens véleményeket nyilvánított film-ügyekben”.⁵ A háború idején a Wehrmacht rádiós kívánság-műsorában énekelt Zarah Leander, és fellépett a megszállt Párizsban, a Német Kultúra Hetén. Legjelentősebb haditette mégis az volt, hogy eljátszotta a fent említett szerepet azon ritka filmek egyikében, amelyek jól felismerhetően a nemzetiszocialista jelenben játszódtak. A film tömegesen megélt tapasztalatokon és félelmeken alapult, de az érzelmi mélységről, illetve a népközösség iránti kötelesség teljesítéséről szóló elbeszélés révén felülemelkedett rajtuk, mondván: csak a háború teszi lehetővé a nagy szerelmet.

A *Die große Liebe* („A nagy szerelem”) a nemzetiszocialista háborús kultúra két alapvető jelentőségű aspektusát kapcsolta össze: a harci szellemet és a szórakozásvágyat, mégpedig az otthon és a front ábrázolásában egyaránt. Eleinte még kalandos, már-már játékos vállalkozásként mutatja be a film a légi háborút: mosolyogva száll ki a pilóta találatot

kapott repülőgépből, amelyet fölényesen kivitelezett manőverrel hozott le a földre. Később azonban egyre fenyegetőbb benyomást keltenek már a kötelékben szálló repülőgépek, és világossá válik, hogy az egyén – minden vakmerősége és technikai tudása ellenére – csak részben lehet ura a sorsának. És éppen ez a feszültség képezte a háború nemzetiszocialista reprezentációjának súlypontját: egyfelől egzisztenciális komolyságot sugárzott a propaganda, hiszen az egyén kockára tette az életét; másfelől viszont minden lehető eszközzel igyekezett fenntartani azt a látszatot, hogy a Hitler vezette népközösség ura a konfliktusnak. Saját propagandájának állítása szerint sokkal többet ért el a Harmadik Birodalom pusztai katonai sikereknél, mivel sikerült feloldania a 20. század korábbi háborúit meghatározó ellentmondásokat: se a hagyományos értelemben vett hősiességre nem épített egyoldalúan, hiszen ennek idejétmúlt volta bebizonyosodott már a verduni lövészárkokban; se a technizált tömegháború eszközeiben nem bízott meg annyira, hogy háttérbe szorította volna a hagyományos férfierényeket. Éppen ezért volt égető szükség egyéni példaképekre – például a pilótáéra a *Die große Liebe* („A nagy szerelem”) című filmben.

Nemcsak a játékfilmekben, hanem más területeken is a technika és a hősiesség feszültségének feloldása határozta meg a mozgóháború mediális ábrázolását. Magát a háborút pedig olyan összművészeti alkotás gyanánt mutatták be az újságok, a rádióadások és a mozikban vetített heti filmhíradók, amelyben tökéletesen kiegészíti egymást az egyéni áldozatvállalás és a közös helytállás, az emberi aktivitás és a technológiai eszközök alkalmazása, az előrelátó tervezés és a dinamikus végrehajtás. A rádióban a Wehrmacht tisztjeinek előadásai mellett drámái „frontjelentések” és a harctéri zajokból összevágott montázsok szuggerálták a német hadigépezet feltartóztathatatlan előretörését. A filmhíradók már-már megfogható közelségbe hozták a közönséghez a háborút, becsábítva a mozikba a filmek iránt addig kevésbé érdeklődő vidéki lakosságot is. A mozgó kamerákkal készített felvételek a szemtanú pozíciójába helyezték a megfelelő zenei aláfestéssel is befolyásolt nézőt, miközben a Wehrmacht jelentéseiből vett idézetek a katonai információk objektivitásának látszatát keltették.

Az olyan dokumentumfilmekben, mint például a *Der Feldzug in Polen* („A lengyelországi hadjárat”, 1940) és a *Sieg im Westen* („Győzelem

Nyugaton”, 1941), hatásosan vágta össze a harci cselekmények egyes részleteit, miközben újra meg újra animált térképek szemléltették a versailles-i békeszerződés igazságtalanságát, továbbá azt, hogy milyen fenyegetően bekerítették Németországot a nyugati hatalmak és kelet-közép-európai szövetségeik. Külön képsorok demonstrálták továbbá a „népi németek” állítólag szorongatott lengyelországi helyzetét, illetve azt, hogy Franciaország – a fehér faj fennsőbbrendűségét kétségbe vonva – szenegáli katonák bevetésétől sem riad vissza. Mindez pedig utólag – a német nép fennmaradásának egyetlen lehetséges biztosítékaként – csakugyan legitimálni látszott a háborús előkészületeket. Magukat a harci cselekményeket a különböző fegyvernemek harmonikus és egyben hathatós együttműködéseként ábrázolta a film: feltartóztathatatlannul törtek előre a páncélosok, miközben az ellenség állásait bombázó repülőgépek tisztították meg előttük az utat.

Soha nem keltették azonban a dokumentumfilmek azt a benyomást, hogy a gépek játsszák a főszerepet a háborúban: mindig is nagy hangsúlyt fektettek a katonák cselekedeteinek döntő jelentőségére, az ünnepektől pilótákéra és ejtőernyős vadászokéra éppúgy, mint a lerombolt hidak újjáépítése során „halálmegvető bátorság”-ot tanúsító utászokéra, vagy az egyszerű lövészekére, akik „fenomenális menetteljesítmények”-et produkáltak a nehéz terepen. És mind a filmfelvételek, mind pedig a képes beszámolókat kísérő kommentárok újra meg újra kis csoportokra fókuszáltak a figyelmet – olyan csoportokra, amelyeknek látszólag legyőzhetetlen akadályokat sikerült leküzdeniük: „Maroknyi, halálmegvető bátorságot tanúsító német katona rést ütött a vasbetonból épített falon.” A filmek azonban mindig Hitlernek tulajdonították a legkiemelkedőbb egyéni teljesítményt: nem csak térképek fölé hajolt a híveivel körülvett „Führer”, ez a zseniális tervező, hanem mobil főhadiszállását igénybe véve maga is részt vett a mozgóháborúban, váratlan megjelenésével újra meg újra kellemes „meglepetés”-ben részesítve a német katonákat, akik bármikor készen álltak persze egy-egy díszszemlére.

Olyan háborút konstruáltak tehát az efféle beszámolók, amelyek sikere – habár szükség volt persze hozzá jó adag vakmerőségre – soha, egyetlen pillanatra sem lehetett kérdéses. Azt viszont gondosan elhallgatták, hogy előbb vagy utóbb óhatatlanul komoly problémákkal

szembesül majd a Hitler megérzéseihez igazodó katonai vezetés, amely ráadásul hajlandónak mutatkozott a szűkös erőtartalek gyors felélésére. Ez azonban mit sem változtatott a képek kulturális hatóerején: úgy jelent meg a „villámháború”, mint a fenyegető ellenséges inváziót megelőző védekező csapás, amelyet egy művészi ihletettséggű zseni tervezett, és hathatósan együttműködő, acélos akaratú férfiakból álló egységek hajtanak végre. A *Der Feldzug in Polen* („A lengyelországi hadjárat”) – akárcsak a többi hasonló dokumentumfilm – így olyan helyeken váltotta ki a legnagyobb hatást, ahol egyaránt újdonságnak számított a modern film- és a modern haditechnika: nevezetesen „vidéken, ahová hangosfilmek vetítésére alkalmas kocsikra jutott el”. Amint az SS Biztonsági Szolgálatának jelentésében olvasható: „Ott valósággal megröhamozták a vetítéseket, kiváltképp a fiatalok számára rendszeresített délutáni előadásokat.”⁶

Olyan jól sikerült ennek az idealizált háborúképnek a mediális prezentációja, és olyan alaposan beszűkítette a közönség tudatába a szakadatlan ismétlés, hogy a kortársak nagy része még akkor is hitelesnek fogadta el, ha nem egyszer ellentmondott az egyes katonák fronton szerzett tapasztalatának. Utólagos megerősítést nyertek ilyenformán a vezérkultusz (Führerkult) és a népközösségi szolidaritás alapelvei, hiszen – úgymond – megóvták a németeket egy egzisztenciális fenyegetéstől, és mindaddig elképzelhetetlen haditeljesítményekre sarkallták őket. Egyszerre tűnt tehát elkerülhetetlennek és már-már tetszés szerint irányíthatónak a háború. „A nemzetiszocialista propaganda – írta Berlinből egy szociáldemokrata informátor 1940 februárjában – elhitette a néppel, hogy Németországnak minden körülmények között meg kell nyernie ezt a háborút.” Egy két hónappal később kelt beszámoló szerint pedig „meglehetősen optimista hangulat alakult ki” a fővárosban a háború kimenetelét illetően: „Az emberek többségében egyáltalán fel sem vetődik az a gondolat, hogy Németország esetleg elveszítheti ezt a háborút.”⁷

Amint a *Völkischer Beobachter* újra meg újra hangsúlyozta, végső soron a kulturális fölénynek volt köszönhető az 1939-es és 1940-es hadjáratok sikere. A Harmadik Birodalom politikájának következtében ugyanis a németek – úgymond – felidéztek magukban ősi gyökereiket és értékeiket. Mostanra pedig már „nemcsak ellenállhatatlan katonai erejük”-et

szegezhetik szembe „a Nyugat kalmáraival és seftelői”-vel, „hanem új érzületüket is, amely maradéktalanul tudatában van forradalmi értékének”. Franciaországban rég nevetség tárgyává váltak, az egoizmus alibijévé züllöttek már 1789 egykor mozgósító erejű ideáljai: „A Nyugatnak belsejét tekintve vége. Az »individuum önélvezete« kiszívta a velejét, alkalmatlanná téve az építő tevékenységre.” És leáldozott – úgymond – a francia racionalizmusnak is, hiszen a Maginot-vonal hajszálpontosan megtervezett erődítményei sem állhattak ellen a németek feltétlen áldozatkészségének és minden váratlan körülményt lebíró találékonyságának. Nem a technika győzedelmeskedett itt, „hanem az élő ember, a német harcos”. Lengyelország meghódítását viszont azzal próbálták igazolni a cikkek szerzői, hogy az az ország soha nem tartozott Európához. Ha akadnak is ott – úgymond – szörványos európai elemek, ezek egytől egyig külföldi, elsősorban német befolyásra vezethetők vissza, éppen ezért „ráaggatottak, tanultnak, lemásoltak” tűnnek: „Német mesterek építették az összes gótikus dómot abban az országban, német és itáliai mesterek keze nyomát viseli ott az összes kultikus és reprezentatív épület.”⁸

A legitim háborúról szóló propaganda-elbeszélést nemcsak elfogadták, hanem maguk is alakították a „néptársak”. A katonáknak a lengyelországi hadjáratról hazaküldött tábori levelei és élménybeszámolói egy olyan népet ábrázoltak, amely régóta ellenségesen viszonyult már Németországhoz, pedig minden tekintetben alacsonyabb rendű a németeknél. Rasszista előítélettel közelítve hozzájuk, a hanyatlást, a mocskot, az alattomossgot társították a lengyelekkel, kiváltképp pedig a lengyelországi zsidókkal. Itt jutott tehát közvetlen kifejezésre az, ami tudományos köntösbe bújtatva jelen volt már a „Kelet-kutatók” tanulmányai-ban is. Jóllehet a nacionalista hagyományok folytonosságát képviselték az efféle nézetek, mégis tetten érhető bennük a Harmadik Birodalom idején végbement ideológiai radikalizálódás. Jelentős tényezőnek bizonyult továbbá a sokakban feltámadt büszkeség, hogy Németország, illetve a Lengyelországban élő német kisebbség javára sikerült eldönteni egy egzisztenciálisan fenyegető helyzetet. Mindez pedig összességében véve egy még ennél is offenzívebb projekt, nevezetesen az Európa megújítását célzó német küldetéstudat alapját képezte. Jól jellemzik a közhangulatot egy őrzetű rímei: „Hívek vagyunk hozzád, Führerünk!

Keletre immár új rendet viszünk! Szólnod kell csak, s ha akarsz, lero-hanjuk a Nyugatot!”⁹

A katonai győzelem után a németek így merőben jogtalannak nyilvánítottak bármiféle lengyelországi ellenállást: nemcsak a „partizánokat” üldözték könyörtelenül, hanem megtorló intézkedéseket foganatosítottak a civil lakossággal szemben is. A Wehrmacht egyes katonái pedig a háborúról szóló saját elbeszéléseikbe is integrálták az efféle akciókat, nagy mértékben hozzájárulva ezzel kiváltképp a zsidó lakosság dehumanizálásához. Fényképeket készítettek például a német katonák arról az esetről, amikor előbb a közeli piactérre kísérték, majd egy parkban kivégezték egy olyan częstochowai ház lakóit, amelyből rájuk lőttek. Egy másik képsorozaton pedig az az eset látható, amikor Końskieban zsidókkal ásatták meg az elesett német katonák sírját. Miután az egyik tiszt megpróbált közbeavatkozni, a foglyok pedig menekülni kezdtek, egy tartalékos hadnagy tüzet nyitott rájuk, és végül 22 ember vesztette életét az ezt követően kitört zűrzavarban. A képeken azonban csupán közvetve, Leni Riefenstahl riadt, síró arcán követhető nyomon az eszkaláció, a rendezőn ugyanis éppen filmet forgatott a helyszínen. Habár a szóban forgó film soha nem készült el, egyes részletei szerepelnek a *Der Feldzug in Polen* („A lengyelországi hadjárat”) című dokumentumfilmben.¹⁰

Leni Riefenstahl elszörnyedése is jól példázza, hogy a harci szellem nem feltétlenül jelentett egyet a zsidó és szláv lakosság „alacsonyabbrendűségé”-t hirdető nemzetiszocialista propaganda feltétlen és maradéktalan elfogadásával. Amikor *Feuertaufe* („Tűzkereszttség”) címmel bemutatták a német légierő lengyelországi bevetéséről szóló dokumentumfilmet, jó néhány nézőt sokkoltak a bombázások iszonyatos következményei, sőt akadtak olyan nők, akik együttérzésükről biztosították a lerombolt Varsóban odaveszett áldozatokat. A nemzetiszocialista rezsim vezetése természetesen a német társadalom rasszista elkötelezettségének további erősítésével igyekezett eloszlatni az efféle aggályokat. Az volt a cél, hogy a „néptársak” identitását az addiginál is jobban a külső és belső ellenségektől való elhatárolódás határozza meg. Hozzájárult ehhez a Wehrmacht főparancsnoksága is, mégpedig oly módon, hogy propagandarészlege célzatosan a lehető legélesebb „faji kontrasztok”-at állította tevékenysége középpontjába. Jóllehet maguk a nyugati fronton harcoló franciák kevésbé voltak alkalmasak a faji elhatárolásra, a pro-

pagandisták igyekeztek „különösen jó testalkatú német katonákat” szembeállítani a „különösen elállatiasodott külsejű szenegáli négerekkel és más színes bőrű foglyokkal”.¹¹

A Harmadik Birodalom politikai vezetése mindenekelőtt az antiszemita propagandát erősítette meg. Számtalan kép jelent meg a lapokban a lengyelországi gettókból élő szegény, elhanyagolt külsejű zsidókról, 1940-ben pedig egyszerre három film került intenzív reklámkampány kíséretében a mozikba. A *Der ewige Jude* („Az örök zsidó”) cselekménye egy tehén véres lemészárlásába torkollik, miután patkányinvázióhoz hasonlította a zsidók európai befolyását – ez a film mindazonáltal szinte kizárólag az elkötelezett nemzetiszocialisták körében lelt visszhangra. A *Die Rothschilds* („A Rothschildok”) a kozmopolita bankárdinasztia állítólag csalások sorozatán alapuló felemelkedését ábrázolta a 19. századi Angliában. Ezt a filmet azonban máig tisztázatlan okokból már két hónappal a bemutató után kivonták a forgalomból, pedig addigra már 8,5 millió nézője akadt. Még ennél is többen, kereken 20 millióan látták Veit Harlan *Jud Süß* című filmjét. Harlan filmje egy 18. században történt valós esetet dolgozott fel, azonban antiszemita élt adott a történetnek azzal, hogy itt egy nagy hatalmú zsidó egy morálisan tiszta népet készítet meghasonlásra, manipulálva annak uralkodóját.

A pénzsóvárságtól és hatalomvágytól fűtött Joseph Süß Oppenheimer megpróbál a tékozló és befolyásolható württembergi herceg bizalmába férkőzni. Mivel mesés összegeket kölcsönöz neki, a herceg engedélyt ad Oppenheimernek arra, hogy különféle vámokat szedjen a sváb kereskedőktől, és egyéb eszközökkel is sanyargassa a lakosságot; mindennek tetéjébe még az ellenzéki rendek ellen is felhergeli az egyre zsarnokibb vonásokat öltő fejedelmet a zsidó. Személyes síkra terelődik a konfliktus, amikor Oppenheimer feleségül kéri egyik ellenfelének lányát, a férfi azonban megakadályozza a házasságot, és hozzáadja a lányt korábbi vőlegényéhez. Jud Süß erre börtönbe vetteti az apát és a vőlegényt, a lányt pedig megerőszakolja. A fiatalasszony – akinek szerepét Kristina Söderbaum, a több öngyilkos szerepe miatt „a Birodalom vízhullája”-ként emlegetett színésznő alakította – erreföl vízbe fojtja magát. A nép végül kiadja a „Le a zsidóval!” jelszót, és felkel Jud Süß ellen. A bíróság halálra ítéli Oppenheimert, részben bűnös üzelmei miatt, részben azért, mert szexuális kapcsolatot létesített egy keresztény nővel; a film végén, amikor

felakasztják, Oppenheimer még mindig megalázkodva könyörög az életéért. (Goebbels személyesen ragaszkodott ehhez a befejezéshez.) A mozik közönsége ellentmondásosan reagált a fent vázolt, felkavarónak szánt cselekményre: míg egyesek a zsidók végleges elűzését követelték Németországból, mások részvétet tanúsítottak a főszereplő iránt, akiből Ferdinand Marian alakításában csakugyan nem hiányzott egy bizonyos mértékű erotikus vonzerő.

Habár az antiszemita filmek sikere és tömeghatása nem volt előre kiszámítható, a durva és egyértelmű propagandisztikus kirekesztés mindeképpen szorosan összefüggött a még Németországban élő zsidók teljes marginalizálásával: sem a polgári, sem pedig a fogyasztói kultúrából nem részesülhettek többé a zsidók. Victor Klemperer leírta a naplójában azokat a házkutatásokat, amelyeknek során „biztonságba helyező kulturális javakat” kerestek nála. Amikor pedig arra kényszerült, hogy átköltözzön egy úgynevezett zsidóházba, csaknem minden könyve és feljegyzése odaveszett: „Lefoglalták az összeset, alighanem örök időkre.” A tagdíjat szedő kölcsönkönyvtárak használatától ugyancsak eltiltották Klemperert. De nemcsak a kulturális fogyasztás jelentett egyre nagyobb problémát a zsidók számára: egyre nehezebbé vált a mindennapi élethez szükséges fogyasztási cikkek, például a ruhák beszerzése is, így aztán Klemperer már 1941 szeptembere, vagyis a sárga csillag kötelező viselésének bevezetése előtt úgy érezte, bárki láthatja rajta, hogy zsidó. Jobb híján kénytelen volt ugyanis „egy 1922 táján varratott, szűk fekete nadrágot” hordani, amely „rég kiment már a divatból”. Tudomásul kellett továbbá vennie azt is, hogy a korábban csupán „nemkívánatos személyek”-nek minősített zsidókat most már minden további nélkül „kitiltották” a vendéglátóhelyekről.¹²

Luise Solmitzot, a hamburgi tanárnőt, aki rokonszenven fogadta a nemzetiszocialista fordulatot, ugyancsak hátrányosan érintette az antiszemita politika, ugyanis a férje zsidó volt. Mivel személyesen elszenvedte a Hamburg ellen intézett brit légitámadásokat is, az asszony egyre kritikusabban viszonyult a háborúhoz. Hőn szeretett polgári kultúrája, amelynek 1933-ban még revitalizálását remélte, immár elszigetelte a jelentől. Theodor Fontane halálának 100. évfordulóján nosztalgiával emlékezett vissza „a polgári fellendülés szabad és boldog időszakára, amikor lehetett még gondtalanul csevegni”. Luise Solmitznak soha nem volt köze a populá-

ris kultúrához: „Kínzó szorongással” szemlélte a háború képeit a heti filmhíradókban, és „hányingert” keltett benne a „Das kann doch einen Seemann nicht erschüttern” („Egy tengerészt ez nem rendíthet meg”) című, hangulatjavítónak szánt sláger. Az 1941-es esztendő elején már negatívan és rezignáltan ítélte meg a Harmadik Birodalmat az asszony: „Minden sajátosságot, minden önállóságot, minden személyességet és individualitást államellenesnek nyilvánít a merev kompromisszumképtelenség, amely kizárólag az állami akarat eszközének tekinti az embert.”¹³

A nemzetiszocialisták gondolkodásmódja szerint azért volt szükség a zsidó kisebbségnek a német társadalomból való teljes kirekesztésére, hogy megerősödjön a népközösség a mindent eldöntő háborús helyzetben. És ugyanerre a logikára volt visszavezethető számos további, részben a nemzetközi befolyás, részben az állítólagos belső gyöngeségek ellen irányuló intézkedés is. Csaknem teljesen eltűntek a színpadokról a francia és a brit drámaírók, illetve zeneszerzők művei, a hollywoodi filmeket pedig egyszerűen betiltották. Az úgynevezett „aszociális elemek”-et és a homoszexuálisokat még keményebben üldözték, mint azelőtt, és az SS koncentrációs táboraiba hurcolták őket. Ezen túlmenően pedig a betegek és a fogyatékosok tömeges meggyilkolását is elrendelte a nemzetiszocialista rezsim vezetése. Jóllehet a háború előtt nyílt propaganda folyt még a sterilizáció mellett, az eutanázia-program végrehajtása titokban kezdődött. Ennek ellenére viszonylag hamar terjedni kezdett és komoly nyugtalanságot váltott ki a gyilkosságokat illető szóbeszéd. A lakosságnak az eutanáziával kapcsolatos kétségeit egy játékfilmmel szándékozott eloszlatni a rezsim vezetése, amelynek – Goebbels megfogalmazása szerint – úgy kellett volna nevelő hatást kifejtenie, „hogy a nevelés objektuma ezt még csak észre se vegye”.¹⁴

A tervezett film cselekményének középpontjában egy aktív eutanáziát támogató, sőt gyakorló orvos áll, akinek bíróság előtt kell felelnie tettéért. A cselekményvezetés különféle lehetőségeit mérlegelték a készítőik: vagy súlyosan sebesült, vagy gyógyíthatatlan betegségben szenvedő embertársai életének vetett volna véget a szenvedők érdekében az orvos. Mindeközben igyekeztek tudatosan elmosni az eutanázia és a betegek saját kérésére elkövetett gyilkosság között húzódó határt, így aztán legfőlegbb egyéni morális problémák vetődhetek volna fel, a jogi korlátozások pedig szükségképpen idejétműltnak tűntek volna. A for-

gatókönyv egyik változata szerint egyre súlyosbodó sclerosis multiplexben szenvedő feleségének ad be halálos mérget egy patológus professzor, miután kétségeesett erőfeszítései ellenére sem marad esélye az asszony meggyógyítására. Ezért a szeretetből és irgalmasságból elkövetett tettéért kell azután bíróság előtt felelnie. A tárgyalás során egymásnak ellentmondó érvek hangzanak el az esküdtek részéről, miközben maga az orvos „az idejétmúlt nézetek és az elavult törvények végrehajtóit” vádolja. Így igyekezett legitimálni a film az eutanázia nemzetiszocialista programját.

Alighogy megkezdődtek a forgatási munkálatok, máris éles kritikával illette az erre a célra berendezett intézetekben folyó gyilkosságokat a katolikus egyház, legfőképp Clemens August von Galen münsteri érsek, úgyhogy a film végső változata igyekezett tekintetbe venni a keresztények részéről megfogalmazott aggályokat is: az 1941 augusztusában a mozikba került, *Ich klage an* („Vádolom”) című verzióból kivágtak tehát minden nyilvánvalóan nemzetiszocialista és keresztényellenes vonatkozást, így még nagyobb hangsúlyt kapott benne az orvos feleségének tragédiája, a patológia professzor felmentésének vagy elítélésének kérdése pedig nyitva maradt. Mivel a film „kiemelkedő művészi értékű”-nek minősült, vagyis mentesült a szórakoztató célú szolgáltatásokra kirótt adó alól, a Birodalom legtávolabbi zugaiba is eljuthatott. A nagy számú nézőközönség mindazonáltal ellentmondásosan reagált: minden vágás ellenére nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a film célja a rezsim eutanáziaprogramjának igazolása, ezt pedig kritikus kommentárokkal fogadták a keresztények. Konrad von Preysing berlini püspök például a szerinte merőben materialista világnézetet hirdető és emberi életek kioltására buzdító film ellen foglalt állást prédikációiban. De hasonló kritikát fogalmaztak meg más katolikus püspökök, többek között a passai Simon Konrad Langersdorfer is. Langersdorfer még pásztorlevelet is kiadott az ügyben, leszögezvén, hogy nemcsak az emberölés keresztény tilalmát, hanem „az emberi együttélés egyik legfontosabb erkölcsi alapszabálya”-t is megkérdőjelezi a film, ezt követően pedig püspökségének papjaival együtt valóságos kampányba kezdett az eutanáziaprogram ellen. A püspök kiállása akkora visszhangot keltett, hogy az *Ich klage an* („Vádolom”) című filmet végül levették a régió mozijainak műsoráról.¹⁵

Egy immár régóta lappangó konfliktus éleződött ki a fent említett vitában: a háború előtt is jócskán volt már katolicizmusellenes éle a nemzetiszocialista kultúrpolitikának, az egyház hívei azonban valamelyes védelmet remélhettek az 1933-ban megkötött birodalmi konkordátumtól. A katolikusok nagy része ráadásul pozitívan fogadta a kommunisták erőszakos kirekesztését, amire a nemzetiszocialista hatalomátvétel után került sor. Elegendő könnyen mozgósítható híve volt a katolikus egyháznak ahhoz, hogy védekezhessen a rezsim legdurvább túlkapásai ellen. Az NSDAP etnonacionalista (völkisch) és pogány aktivistái időről időre műsorra tűztek ugyan antiklerikális színdarabokat, hogy demonstrálják az új idők beköszöntével elnyert hatalmukat a hívő katolikusok felett, azonban a heves tiltakozások következtében az efféle előadásokat végül több ízben levették a műsorról. Jóllehet a katolikusok nemegyszer sikeresen védelmezték tehát saját világukat, a konfliktusok hamarosan kiéleződtek, mivel a nemzetiszocialisták megkezdték az oktatásügyre és a sajtóra gyakorolt egyházi befolyás egyre határozottabb visszaszorítását, és a katolikus népi kultúrával szemben táplált bizalmatlanságuk a háború közeledtével csak tovább fokozódott. Egyházi intézményekre korlátozták például az amatőr színjátszócsoporthatóságok fellépéseit, és a papok részvételét lehetetlenné téve a rezsimmel szemben lojális vezetőket neveztek ki az élükre, a helyi pártfunkcionáriusok pedig több ízben minden jogalap nélkül tiltottak be színielőadásokat. 1940-től a híres oberammergaui passiójátékokat sem tartották meg többé, pedig ezek nem voltak híján az antiszemita tartalomnak. Mivel pedig ezen felül katolikus óvodák bezárására, lapok felszámolására és kolostorok kisajátítására is sor került, a Galenhez, Preysinghez és Langersdorferhez hasonlóan gondolkodó kritikus püspökök úgy látták, hogy a rezsim fenyegetően lép fel egyházukkal szemben – és többek között ezért is emelték fel szavukat az *Ich klage an* („Vádolom”) című film, vagyis az eutanáziaprogram igazolása ellen.

Az efféle kritikus megnyilvánulások mindazonáltal szórványosnak mondhatók csupán, és nem kérdőjelezték meg a háborúhoz nyújtott katolikus támogatást, hiszen a háború 1941 nyara óta immár az „isten-tagadó bolsevizmus” ellen is irányult. A kritikus állásfoglalások mindenestre azt bizonyítják, hogy nem volt lehetséges minden ellenállás nélkül nemzetiszocialista értékek jegyében gleichschaltolni a német

kultúrát. Egy erős, az átlagnál fiatalabb kisebbség feltétlen elkötelezettje volt a nemzetiszocialista értékeknek, a németek más, nemzeti érzelmű csoportjai pedig alapvetően pozitívan viszonyultak hozzájuk. Akadtak azonban különféle fenntartásokat megfogalmazó társadalmi csoportok is, úgyhogy a háború iránti elkötelezettség összességében véve a siker függvénye, vagyis látenszen instabil volt. Sokak számára fontosabbnak tűnt a meghódított területeknél az, hogy valóra váljanak végre a fogyasztásra vonatkozó, háború előtt tett ígéretek. Ezért reagáltak például a mozilátogatók ingerülten a póttermékeket reklámozó filmekre. A *Schwarzes Korps* egyfelől nagy hangon hirdette ugyan, hogy a németeknek nincs szükségük „stimulálószerekre, bátorságot adó pálinkára és az idegbetegeknek szánt nyugtatókra”. Másfelől viszont azt hánytorgatta fel az SS-lap, hogy a fiatal nők még mindig „biztos pozícióban lévő” házastársat keresnek maguknak, az egyfolytában elégedetlenkedő „utazgató nyárspolgárok”-at pedig jobban érdekli a saját nyári szabadságuk, mint a háború.¹⁶

Az effajta radikális kritika arra szolgált, hogy legitimálja az SS elittudatát és hatalmi igényét más szervezetek, kiváltképp a propagandaminisztérium pragmatikusabb hozzáállásával szemben, ez utóbbi ugyanis fontosnak tartotta a lakosság jó hangulatának megőrzését. Márpedig a németeknek csakugyan egyre nagyobb szükségük volt kikapcsolódásra és pihenésre, annál is inkább, mivel az egyéb fogyasztási javak kínálata egyre szűkült. Játsoztak futballmérkőzéseket még a háború alatt is, és egyeseknek lehetőségük nyílt arra, hogy a Fekete-erdőben vagy Garmisch-Partenkirchenben töltsék a szabadságukat – habár a dogmatikus nemzetiszocialisták feleslegesnek tartották az efféle luxust, a rezsim pedig a civil vasúti forgalom visszaszorítása érdekében regionális célokra korlátozta a turizmust. A háború kitörésének hírére eleinte pangásnak indult ugyan az éjszakai élet, ez azonban nem tartott soká. A hamburgi amerikai helyettes konzul például az alábbi megfigyelést tette 1939 novemberében: „Újra éneklő látogatók töltik meg a Reeperbahn kocsmáit; dugig vannak civilekkel és katonákkal azok a klubok, amelyekben az amerikai swing német változatát játsszák, és rengetegen vannak az operában, illetve a színházakban is.”¹⁷ Három hónappal később pedig a következőket jelentette egy szociáldemokrata informátor Berlinből: „Hivatalosan támogatott nagyüzem zajlik mindenszórakozóhelyen, mégpedig

a szigorú elsötétítés ellenére. Éppen ez hajtja ugyanis a lokálokba az embereket, ahol a sorstársak tömegében könnyebben elfeledhetik a hétköznapi megpróbáltatásait.”¹⁸

A Goebbelshez hasonlóan pragmatikus hozzáállást tanúsító nemzeti-szocialisták vélekedése szerint éppen szórakozásvágyuk kielégítése révén erősítette a németek harci szellemét a kultúra. Ezért helyeződött át a súlypont igen rövid idő alatt a leghengerlő propagandáról ismét a populárisabb formátumokra. Mivel a heti fimhíradók iránt csökkent az érdeklődés, 1941-től megint több revüt, krimi és melodramát játszottak a mozik. A kezdeti visszaesés után – főként a katonák és hadiipari munkások számára rendezett külön előadások révén – ismét fellendült a színházi élet. A program gerincét bohózatok, vígjátékok és operettek alkották. A klasszikusok darabjai továbbra is műsoron maradtak ugyan, hogy kielégítsék a polgári közönség igényeit, és a magaskultúra támogatójaként tüntessék fel a nemzetiszocialista vezetést, de itt is egyre inkább előtérbe került a szórakoztatás: Kleist és Shakespeare vígjátékait részesítették például előnyben az említett szerzők drámáival szemben. Igyekeztek változatos, érdekes programot összeállítani a rádiók is, és külön birodalmi zenekart alapítottak a könnyűzene ápolására, amely a dzsessz elemeit is integrálta sekélyesen lendületes produkcióiba.

Minden vasárnap délutánon „Kívánsághangverseny” sugárzott a rádió. Az 1936-ban, „Kívánsághangverseny a Téli Segély javára” címmel indult műsor most már elsősorban a front és az otthon kapcsolatának fenntartását szolgálta. A minden egyes részletet felügyelő Goebbels irányítása alatt készített „Kívánsághangverseny” teret adott az egyéni kéréseknek, ám egyszersmind egy nagyobb egészbe integrálta őket. A műsor nem tett különbséget a polgári és a populáris ízlésről tanúskodó kívánságok között, vagyis egyaránt sugárzott slágert, keringőt, kórusműveket, kamarazenét és fülbemászó Mozart-szerenádokat. Lehetőségük volt a katonáknak arra, hogy kívánságaikkal a rádióhoz forduljanak, és közben miniatűr népközösség gyanánt lépjenek fel: „Hallgassatok ide, kedves rádiósok! Itt találkoztunk újra, a kórház 9-es kórtermében. Mind az öten bajtársak voltunk a fronton, most pedig gipszben vagyunk. Jól ismer már bennünket az egész ház, mi vagyunk a »Gipszraj«.” Egyesek, például a Német Afrika-hadtest katonái valamilyen jellegzetes zajt kértek: „Rekkenő hőség van itt a sivatagban, ezért a kinyitott sörösuveg

szisszenését kérjük.” A hallgatóktól érkezett kérések humoros hangnemének megfelelően kabarétréfák hangzottak el a zeneszámok között ismert művészek előadásában. A műsorvezetők pedig nemcsak az egyes számokat konferálták fel, hanem bementek újszülött gyermekek, illetve elesett katonák nevét is.¹⁹

A „Kívánsághangverseny” adásait azonban 1941 májusának végén bezüntették, mert a harci szellem egyre nehezebben volt összeegyeztethető a szórakozásvágygal. Az egyre hevesebb brit légitámadások és a Szovjetunió megtámadása következtében ugyanis egykettőre lét vagy nemlét kérdésévé vált a háború, ezt a felismerést pedig immár ügyelbajjal lehetett csak kompenzálni, illetve az állítólagos hadisikerekről szóló jelentésekkel semlegesíteni. Egyre kevésbé lehetett úgy összekapcsolni egymással az etikai indíttatásból tanúsított halálmegvető bátorságot és a romantikus odaadást, mint a *Die große Liebe* („A nagy szerelem”) című filmben. Ezzel egyidejűleg persze a Harmadik Birodalom uralta Európa jelentős részét, és ez új lehetőségeket nyitva kiszélesítette a német kultúra befolyási övezetét: „Nyugat”-on és „Kelet”-en egyaránt nagy-birodalmi tapasztalatokra tehetek szert a németek.

NAGY-BIRODALMI TAPASZTALATOK

Ernst Jüngernek kellemes élményként maradtak meg emlékezetében a Párizsban töltött évek. A százados sorra látogatta a francia főváros látnivalóit és múzeumait, sétálgatott a szűk utcákon, és figyelte, hogyan zajlik az élet a tereken. Jüngert ráadásul csakugyan érdekelte a francia kultúra: könyveket vásárolt az antikváriumokban, olvasgatott a nemzeti könyvtárban, rendszeresen járt színházba, és sokat beszélgetett francia értelmiségiekkel, hiszen kitűnően értette a nyelvüket. Inspiráló hatással volt a világváros az irodalmárra és kordiagnosztára, aki a „katonai nacionalizmus” prominens képviselőjeként járult hozzá a Weimari Köztársaság intellektuális meggyengítéséhez, 1933 után azonban egyre inkább eltávolodott a Harmadik Birodalomtól. Jünger úgy vélte, hogy Párizs még mindig „a régről örökölt életintenzitás fővárosa, szimbóluma és bástyája, továbbá azoké az összekötő eszméké is, amelyek olyannyira hiányoznak manapság a nemzeteknek”. Jünger nemzetinek – németnek,

franciának –, egyszersmind azonban a nemzeti különbségeket áthidaló jelenségnek tekintette a kultúrát, és ezzel az álláspontjával mindvégig kívülálló maradt a Harmadik Birodalomban. „Az ilyen nagyszerű sírkertekben – elmélkedett a Père Lachaise temetőben tett látogatása után – láthatóvá válik a kultúra egysége, mégpedig a maga minden harcon túlmutató erejében.”²⁰

Intellektuális kíváncsisága és európai látóköre mellett a francia kultúra érzéki oldalát is kimondottan élvezte Jünger. Drága éttermekben és szállodákban étkezett, és nemegyszer ellátogatott egy bizonyos klubba: „Revü meztelen nőkkel, a nézőtérén a megszálló hadsereg tisztjei és hivatalnokai. Pezsgőspalackok sortüze. Formás női testek, kivéve a cipők eltorzította lábakat.” Élvezhettek volna ilyen estéket a háború előtt is a Párizsba látogató német turisták, most azonban ezek is részét képezték a nagy-birodalmi tapasztalatnak: rengeteg német férfi időzött a francia fővárosban a megszállás okán, és egytől egyig bőségesen el voltak látva mind szabadidővel, mind pedig – a mesterségesen magasán tartott valutaárfolyam következtében – pénzzel. És hangsúlyozott távolságtartása, illetve kozmopolita szemlélete ellenére igaz volt mindez magára Jüngerre is. Az említett klubban megtekintett szabados szellemű előadás szerinte „az ösztönmechanizmusokhoz volt szabva”, és egyszersmind egy nemzeti sztereotípiát igazolt, mivel a revüben „különös élességgel ütközött ki a gall faj kakasszerűsége”.²¹

Megfigyelői szerepében Jüngernek előnyére váltak a megszálló hatalom tisztjeként élvezett előjogok, amelyek még magára a sétálgatásra is kiterjedtek: „Esti séta a város kihalt utcáin. A helyi lakosság már kora estétől kénytelen otthon tölteni az időt a merényletek miatt.” Francia művészekkel és értelmiségiekkel szoros kapcsolatokat ápoló sajtócenzorként Jünger részt vett a franciaországi német kultúrpolitika alakításában, arról azonban szinte egyáltalán nem vett tudomást, hogy partnerei egy ellenséges megszálló hadsereg képviselőjének tekintik. Amikor jegyzetfüzetet vásárolt egy papírboltban, álmélkodva konstataulta, hogy „hallatlan gyűlölettel méregette” az eladónő, „olyasfajta gyönyörrel, ahogyan talán a skorpió döfi fullánkját áldozatába”. És jöllehet Jünger együttérzően kommentálta a francia zsidók kirekesztését, illetve deportálását, ezt illető reflexióinak elsődleges tárgya nem a nemzetiszocialista politika, hanem az általában vett modernitás volt: „Gyakran úgy

látom most az embert, mint a szenvedőt: amint bekebelezik és kirekesztetlenül felőrlik egy gép fogaskerekei, darabokra törik egyik tagját a másik után, egyik bordáját a másik után, ám mégsem bír meghalni mint ember, sőt talán még több is lesz attól, amit elszenvedett.”²²

Nemcsak általános reflexiókat rögzített azonban Jünger, hanem pontos eseménynaplót is vezetett párizsi tartózkodása idején. Főparancsnokának megbízásából beszámolt például arról, hogy hogyan harcoltak a kommunista ellenállás tagjai a német megszállók ellen: hazafelé igyekvő német katonákat és tiszteket lőttek agyon az ellenállók, rendszerint színház- vagy mozilátogatás után; bombamerényletet követtek el egy német könyvkereskedés, egy német katonák számára fenntartott mozi és egy általuk látogatott bár ellen. A megszállók pedig megtorlásokkal kizárták a helyi lakosságot az esti szórakozásból, és tűszokat végeztek ki.²³ Jünger – elsősorban önmaga megnyugtatóására – a kivégzett tűszok búcsúleveleinek német fordításával egészítette ki egyébként szenvtelen hangnemben megfogalmazott emlékiratát: „Megerősített ez az olvasmány” – jegyezte fel a naplójába. „Úgy tűnik, az immár bizonyossá váló halál pillanatában az ember kilép az akarat vakságából, és felismeri, hogy minden összefüggés legbensőbbike a szeretet.”²⁴

Jünger élményei, megfigyelései és reflexiói egyaránt arra utalnak, hogy a Harmadik Birodalom kultúrája nagy-birodalmi jelleget öltött a háború idején. A nemzetközi propagandaakciók, valamint Ausztria és a Szudéta-vidék bekebelezése miatt 1939 előtt sem korlátozódott már a Birodalom területére ez a kultúra. Most pedig, Európa jelentős részének megszállása után éppúgy jelen volt Párizsban, Amszterdamban és Krakóban, mint Münchenben vagy Berlinben. A nemzetiszocialista rezsim vezetésének célja pedig mindenekelőtt az volt, hogy saját kulturális fölényét demonstrálja a nemzetközi közönség előtt. És azért torkollott többek között a kulturális fölény demonstrálásába a francia főváros megszállása is, mert ez a törekvés a németek sokaságában élő, újszerű tapasztalatok iránti vágygal találkozott. Szimbolikus cselekedetekkel keveredtek itt a látszólag banális események: a német katonák átvonultak a Diadalív alatt, megpihentek az Eiffel-torony tövében, helybéli nőkkel ismerkedtek a Sacré Coeur előtt, vagy végigböngészték a Szajna-parti antikváriusok standjait. A főváros színházi és zenei élete gyorsan magához tért a háborús viszonyok ellenére is a francia vereség

sokkja után, csak most horogkeresztes zászlók lengtek a párizsi operaházon, és több Beethoven-, Mozart- és Wagner-művet játszottak, mint addig. A Berliini Filharmonikusok már három héttel a megszállás után több koncertet is adtak Párizsban, és sorra követték őket a Palais de Chaillot-ban vagy a Théâtre des Champs-Élysées-ben fellépő kölni, drezdai és müncheni zenekarok. Herbert von Karajan vezényelte Párizsban az aacheni Városi Színház és a berlini Állami Operaház együttesét. A Busch Cirkusz fellépésére ugyanúgy sor került, mint számos katonazenekaréra, a regensburgi dóm kórusáéra és – németül értő közönség reményében – a berlini Schiller Színházéra, amely az *Ármány és szerelem* előadásával érkezett.²⁵

A megszállt Nyugat-Európában folytatott német kultúrpolitika azonban nem szimbolikus birtokbavételekre és attraktív ajánlatokra korlátozódott. Az is célja volt, hogy habár nem akarta kifejezetten megbénítani a megszállt országok kulturális életét, de nemzetiszocialista elvek alapján ellenőrzés alá akarta vonni. Párizsban Hitler utasítására Joachim von Ribbentrop külügyminisztériuma gyakorolta az ellenőrzést. Otto Abetz nagykövet viszonylag pragmatikus irányvonalat követett, pedig újra meg újra összeütközésbe került emiatt a Wehrmacht és az SS propagandarészlegével. Így aztán több tekintetben zavartalanul folyhatott tovább a párizsi kulturális élet, feltéve, hogy nem jelentett politikai veszélyforrást. A megszállók eleinte visszafogott filmpolitikájának következtében virágzott a francia filmipar. A német propagandafilmek közül csak a „Jud Süß”-t vetítették széles körben, mégpedig a francia közönség legnagyobb megelégedésére. Valóságos virágkorát élte a német megszállás idején a párizsi színházi élet is – Jean-Paul Sartre és más jelentős szerzők darabjainak ősbemutatóival. A kultúra terén tanúsított német önmérséklet célja pedig az volt, hogy megnyugtassa és meggyőzze a lakosságot a megszállás előnyeiről.

Beavatkozásokra inkább titokban került sor. Egyes lapokat azzal fenyegettek például a német megszállók, hogy kritikus hangvételű cikkek közlése esetén megvonják tőlük a túléléshez nélkülözhetetlen papírellátmányt. A francia rendőrség – ugyancsak a megszállók utasítására – tiltott kiadványokat keresve házkutatást tartott több szerkesztőségben, könyvesboltban és kiadóban. Betiltottak, illetve a megszálló hatóságok utasítására átdolgoztak jó néhány tankönyvet, a politikai aktivitást

tanúsító egyetemi oktatókat pedig éppúgy megfigyelés alá helyezték, mint a katolikus ifjúsági szervezeteket. Különös gondot fordítottak a megszálló hatóságok az antiszemita elvek érvényesítésére a kulturális életben. Veszélybe sodorhatta egy-egy színész vagy rendező karrierjét már a pusztán gyanúja is annak, hogy zsidó. A színházak és a mozik igazgatóinak írásbeli nyilatkozatot kellett tenniük arról, hogy nem foglalkoztatnak zsidó munkatársakat; ha pedig netalántán hamis nyilatkozatot tettek, számolniuk kellett azzal, hogy konkurenseik feljelentik őket. Mindez végső soron lehetővé tette a németek számára, hogy az „árjásítás” révén kedvező áron filmszínházakhoz jussanak. Mivel pedig a zsidó színészek, illetve technikai munkatársak közreműködése miatt jó néhány régebbi francia film tiltólistára került, egyre fokozódott a német produkciók dominanciája a francia filmpiacon. Minden látszólagos önmegtartóztatás ellenére a megszállt Párizsban is a Harmadik Birodalom kulturális hegemoniájának érvényre juttatása volt tehát a valódi cél.

Hasonló önmegtartóztatás érvényesült eleinte Hollandiában is, mint a megszállt Franciaországban. A nemzetiszocialisták célja itt az volt, hogy kollaborációra bírják a szerintük „rokon fajú” lakosságot. Jóllehet bevezették a sajtócenzúrát, elsősorban mégis az új helyzetet elfogadó szerkesztőségekre és rádióadókra építettek a megszállók. A remélt meggyőző hatás azonban – egyrészt a németek kiábrándító fellépése, másrészt a holland emigráns kormány Londonból szervezett ellenpropagandája miatt – elmaradt. A megszálló hivatali apparátusban működő NSDAP- és SS-funkcionáriusok ráadásul mindenestül germanizálni akarták az országot, vagyis keményebb irányvonalat követeltek. Így aztán hamarosan a represszió került előtérbe az együttműködés érdekében folytatott propaganda rovására, mégpedig azzal a céllal, hogy akár erőszakkal is hasonítsák a holland kultúrát Németországhoz. Német mintára létrehozták a különféle tagszervezeteket magában foglaló holland Kulturális Kamarát, és bevezették az írók, festők és zenészek kötelező kamarai tagságát. A kamarákból kizárt zsidók a maguk részéről a háború előtti időszak Németországból ismert Kulturális Szövetségbe szerveződtek. A kezdeményező szerepet Werner Levie, a berlini Kulturális Szövetség egykori főtitkára játszotta, aki már korábban Amszterdamba emigrált. Egy „Joodse Schouwburg” névre átkelesztett színházi épületben így a megszállók felügyelete alatt legalább

1942 júliusáig, a Kulturális Szövetség feloszlataáig felcsendülhettek még többek között Gustav Mahler és Felix Mendelssohn-Bartholdy művei – a zenészeket és a közönséget azonban sárga csillag viselésére kötelezték.

Azok a németek, akik a kultúrpolitikai irányvonal gyakorlati megvalósításáért feleltek Nyugat-Európa megszállt országaiban, többségükben bármiféle fenntartás nélkül, pozitívan viszonyultak a nemzetiszocialista projekthez. Ugyanez mondható el azokról a nőkről is, akiket Franciaországba vagy Hollandiába küldött a Wehrmacht, hogy ott távirásként, illetve telefonközpontosként dolgozzanak, kifejezetten női „segítség”-nek nevezve a valójában katonai szolgálatot. Főként Párizs rendelkezett ellenállhatatlan kulturális vonzerővel a többnyire Németország vidéki régióiból származó Wehrmacht-segítő nők szemében. Egyikük visszaemlékezéseiből kiderül, miként fedezte fel a francia fővárost: „Ígen, kedvünkre sétálgathattunk Párizsban, nem kellett tartanunk semmitől az ég adta világon.” És luxuskörülmények között élhettek persze ezek a nők is. Egyikük később beszámolt arról, hogy milyen körülmények között szállásolták el egy amszterdami villában, amely „azelőtt egy zsidóé” volt: „Selyemtapéta volt ott az összes falon, a fürdők pedig – legalábbis az első emeleten, mert én ott laktam – szintisza márványból voltak.”²⁶

De nem hagyták hidegen a külföldön szerzett újszerű tapasztalatok még az olyan embereket sem, akik saját értékrendjük alapján kritikusabban viszonyultak a nemzetiszocialista rezsimhez. A Wehrmacht katonájaként szolgáló Heinrich Böll számára örömteli kiszabadulást jelentett a franciaországi és belgiumi tartózkodás a laktanyában töltött hétköznapiak eltompító egyhangúságából. A későbbi író örült annak, hogy „a délutáni napsütésben láthatja Antwerpen pompás városát”, és nem sokára megnézheti „a Brueghel-képeket meg a régi utcákat”. És maga Böll sem volt mentes a nacionalista előítéletektől: Franciaországban szerzett tapasztalatait egyaránt áthatotta a kultúra iránti lelkesedés és az előítéletes elutasítás. Le Mans-ban például kihalt utcákon sétálgatott, régi, apró házak között, mígnem egyszer csak megpillantotta a katedrális: „Egész magasan fekszik, és idegenszerűen hat a maga jellegzetes mór vonásaival, de pompás és nagyszerűen tagolt épület. Alig hinné az ember, hogy ez a nép építette, ezek a visszataszító férfiak, akik dologta-

lanul lődörögnek naphosszat, akár az asszonyok.” Hívó katolikus lévén Böll fogékony volt a franciák erkölcstelenségét sulykoló sztereotípiákra, vagyis „nyomát sem láttam a szemérmességnek, ami pedig minden erő szülőanyja”. Egy másik alkalommal, amikor egy faluban sétált, mégis elismerően nyilatkozott a franciák állítólagos nemzeti sajátosságairól: „Ó, mennyire szeretem ezeket a sövényeket, sajátos bensőségességet adnak mindennek, ó, tényleg igazi individualisták ezek a franciák.” Böll irigyelte a francia férfiakat, akik „politikai értelemben véve teljesen elveszítették a szabadságukat”, mégis úgy járkálnak fel-alá, „akár az ifjú istenek” – és éppen ezért megerősítve érezte magát abbéli meggyőződésében, hogy a németek „annyi mindent képesek kemény, kérlelhetetlenül frázismentes módon elviselni és feláldozni”.²⁷

Franciaország, Belgium és Hollandia megszállása bőven kínált tehát lehetőséget a németeknek a kollektív önigazolásra, hiszen jelentős kulturális örökséggel büszkélkedő országok kerültek német ellenőrzés alá. És jóllehet jelenkori kultúrájuk nem csekély érdeklődést keltett, mégis úgy tűnt, hogy képtelen ellenállni a német dinamikának. Így aztán nem is kihívásként, hanem fogyasztási lehetőségek bőséges kínálataként tekintettek a megszállt országok kultúrájára a németek, kiváltképp Párizsban, ahol kellemes vendéglők, napsütötte kávéházi teraszok, szabados revük és olcsó hanglemezek garmadája várta őket. Ám hogy ne csupán ápolja, hanem új élettel töltse meg és megújítsa saját hagyományait, erre csak a német kultúra tűnt képesnek, s ezért tudott érvényt szerezni az európai hegemoniára emelt igényének. A nagy-birodalmi tapasztalatok és a kulturális önmege erősítés kölcsönhatása Kelet-Európában még nyilvánvalóbbá vált, ott ugyanis alig akadt valami, ami helyi hagyományként kivívta volna a megszállók elismerését. Ha akadt egyáltalán izgalmas dolog azon a vidéken, akkor az nem volt más, mint a régióban történelmi hagyománynak számító német befolyás további erősítésének és egy alapvetően új rendszer kiépítésének a lehetősége.

1941 júniusában, miközben unottan ácsorgott a Rajna-vidéki Wesselingben álló kaszárnya kapujában, Heinrich Böllnek az észak-amerikai préríken épített települések képei jártak a fejében. A keleti frontról érkező hírek hallatán Böll úgy vélte ugyanis, hogy „csodálatos” lesz majd „előrenyomulni Oroszország végtelen tájain”, és lényegi rokonságot vélte felfedezni a számára egyaránt vonzó „katonaélet” és „telepésélet”

között, mert – úgymond – „mindkettőt áthatja az az erő, amely minden kultúra és civilizáció megtagadásából és a gyökeres újrakezdésből fakad”.²⁸ Böll-lel ellentétben Ernst Jüngert csakugyan átirányították Franciaországból az orosz frontra, és Jünger a maga részéről egyáltalán nem találta kedvezőnek ezt a helyváltotatást: Rosztov városának utcáit járva újra „kiábrándító képek” ötlöttek a szemébe. Jóllehet Jünger rokon-szenvvvel figyelte mindazt, amit a lakosság naiv természetességének vélt, mégis hiányolta „az élet magasabb fokozatait”, kiváltképp „a jótéteményekben bővelkedő művészi erőt”.²⁹ Még Jüngernél is negatívabban nyilatkozott egy másik német katona: „Szó sincs itt kultúráról, szó sincs itt Paradicsomról – írta nem sokkal a német invázió után –, nyomor van, mocsok van, és az emberek állapota is hatalmas gyarmatosító munkát vetít előre.” A Wehrmacht egyik századosa pedig egy évvel később már eleve kilátástalannak ítélte bármiféle gyarmatosító törekvést, mondván: az oroszok legfőbb problémája „nem a nyomorúságos viskókban és utakban” rejlik, hanem abban, hogy „szellemileg teljességgel eltunyultak. Ezen pedig nem változtathat semmiféle nevelés, ez ugyanis tény.”³⁰

A nemzetiszocialista politika következményének és előfeltételének egyaránt minősíthetők az efféle benyomások és projekciók. A Harmadik Birodalom szándékosan lerombolta Kelet-Európa megszállt régióinak kulturális alapjait, hogy legitimálja és tartósan bebiztosítsa saját hatalmi törekvéseit. Arra számítottak a nemzetiszocialisták, hogy aki majd csak korlátozottan gyakorolhatja a vallását, csakis rossz minőségű filmeket nézhet, és erősen hiányos iskolai oktatásban részesül, annak semmiféle lehetősége nem lesz arra, hogy ellenálljon a megszállóknak. Továbbá: minél elhanyagoltabbak az épületek, minél szegényebbnek és tanulatlanabbnak tűnik a helyi lakosság, annál pompásabban fest hozzájuk képest a német kultúra. A felsőbbrendűség érzetét erősítette itt még a leghagyományosabb színielőadás vagy koncert is. „Teljesen más belső viszony fűzi a lengyelt a mindennapi élet dolgaihoz és az európai kultúrához” – írta 1942-ben Arthur Greiser. Jámbor és egyszersmind falánk embertömegként ábrázolta a lakosságot a Warthegau (a Birodalomhoz csatolt nyugat-lengyelországi területek) körzetvezetője, azt állítván, hogy ez a tömeg – éppen kulturálatlansága miatt – „kifejezetten jól” érzi magát a németek uralma alatt. A helyzet megváltoztatására irányuló erőfeszítések pedig, tette hozzá Greiser, csakis az annexió és a germanizálási politika követ-

keztében a Warthegauban települő birodalmi vagy baltikumi németektől várhatók. Azt állította továbbá a körzetvezető, hogy „a Baltikumból áttelepültek nélkül soha nem fejlődhetett volna ki Posenben [Poznań] ilyen gazdag és ilyen magas színvonalú kulturális élet, mint amilyenel büszkélkedhetünk. Tartalmatlanok lennének a szép birodalmi körzeti színházak, amelyeket a Führer építtetett, nem lehetne megtartani a szimfonikus koncerteket – hetente egyet –, ha nem lennének itt a kultúrát művelő és magas kulturális színvonalon álló áttelepültek.”³¹

Mivel sok fellépő művészre volt szükség a rendszeresen megtartott előadásokhoz, és mivel eleve nagyobbra becsülték a németek teljesítményét, roppant érdeklődés mutatkozott a Birodalomban tevékenykedő művészek iránt. A Csapatellátónak a Wehrmacht katonái számára rendezett koncertjei és kabaréestjei tízezerrel biztosítottak jól fizetett munkát a Birodalmi Kulturális Kamara tagjai számára, akik ilyenformán ráadásul még a katonai szolgálat alól is mentesültek. Számtalan vendég-előadást, ünnepi rendezvényt és kiállítást tartottak Párizstól Prágán át egészen Krakkóig, és sorra nyíltak az újonnan alapított német színházak. Ez pedig kedvező helyzetet teremtett még azon művészek számára is, akik máskülönben elkallódtak volna a nemzetiszocialista kulturális szervezetek dzsungelében. Jóllehet Hans Pfitzner például mindig is a szélsőjobboldali eszmék elkötelezett híve volt, notóriusan nehéz természete miatt – amely már a Weimari Köztársaság idején kivívta Hitler ellenszenvét – mégsem lehetett belőle a Harmadik Birodalom vezető komponistája. A Warthegauban azonban Pfitzner bizton számíthatott Greiser támogatására, a körzetvezető felesége ugyanis zongorista volt, és előadta Pfitzner egyik zongoraversenyét. A zeneszerző így nemcsak magas honoráriummal dotált díjat kapott, hanem ráadásul elnyerte a „Poseni Zenei Hét” pompás önreprezentációra lehetőséget biztosító igazgatói tisztségét, sőt még utcát is elneveztek róla. A zenekedvelő Hans Frank ugyancsak nagyra becsülte a hírnévhajhász komponistát. A megszállt lengyelországi területek főköormányzója sokat tett azért, hogy az általa alapított krakkói szimfonikus zenekar rendszeresen műsorára tűzze Pfitzner műveit, mégpedig lehetőleg magának a szerzőnek a vezényletével. Az ilyen alkalmakkor pedig Pfitzner választhatott, hogy Frank szolgálati limuzinján, vagy pedig a számára fenntartott külön vasúti kocsiban akar-e a koncert helyszínére utazni.

Amint Greisner, Frank és Pfitzner példája is mutatja, a kultúrpolitika részint a személyes reprezentáció eszköze, részint a nemzetiszocialista propaganda kifejeződése volt a megszállt Kelet-Európában. Arthur Greisner olyan körzeti fórumot tervezetett Posenbe, amely az impozáns közigazgatási épületek mellett egy nem kevesebb, mint 40 ezer fő befogadására alkalmas rendezvénycsarnokot, továbbá egy múzeumot is magában foglalt. A Hitlerrel folytatott előzetes egyeztetéseket követően kényszer-munkásokkal újjátta fel a körzetvezető az 1910-ben II. Vilmos császár számára épített kastélyt, amely a továbbiakban a „Führer” rezidenciaként szolgált, de emellett luxus színvonalú szolgálati és lakóhelyiségeket biztosított persze Greisner számára is. A körzetvezető kezdeményezte továbbá a Poseni Birodalmi Egyetem megalapítását is, amely – a „német Kelet” kutatása mellett – nem kis részben Greisner személyes presztízisének növelésére szolgált. A „Birodalmi Körzeti Színház”-zá átminősített városi színház drámákat, operákat és operetteket játszott Posenben, miközben a vándortársulatok, az újonnan létrehozott mozik és a vetítőgépekkel felszerelt teherautók a körzet legeldugottabb zugai is eljuttatták a német kultúrát. 50 ezer német látogatója volt megnyitása esztendejében a régió sajátos népi kultúráját és identitását bemutató Frigyes Császár Múzeumnak, a lengyel lakosság számára azonban megtiltották a belépést.³²

Egyértelműen arra törekedett a Warthegau német közigazgatása, hogy teljesen megszüntesse a régió kultúrájában tapasztalható lengyel befolyást. Éppen ezért nem csak az utcanévtáblákat és a vallásos témájú szobrokat távolították el a közterekről, hanem lefoglaltak számos műalkotást és több mint egymillió lengyel nyelvű könyvet is, amelyeket vagy zár alá helyeztek, vagy kiárusítottak. Maga Greiser a poseni kastély berendezéséhez tartozó értékes bútorokkal, valamint egy – az egyik lengyel nemesi család tulajdonából származó – flamand festménnyel rendezte be irodáját.³³ Greiserhez hasonlóan jó néhány magas rangú nemzetiszocialista vezető vett részt az Európa megszállt államaiban folytatott műkincsrablásban, miközben Hitler kegyeit keresve az érintettek ugyanúgy hatalmi és presztízsharcokat vívtak egymással, mint már a háború előtt is. Hermann Göring például Albrecht Dürer 31 rajzát tulajdonította el egy lembergi múzeumból, hogy a „Führer”-nek ajánlódokozza őket. Saját szervezeteik, illetve személyes megbízottaik révén Göring, Himmler és Frank már Lengyelország megszállásának kezdetén

biztosították a maguk számára a kulturális értéket képviselő tárgyak felett gyakorolt ellenőrzést. Számos művészettörténész és régész kapott hivatalos megbízást a műemlék épületek állagának megóvására, illetve különféle rekonstrukciós munkálatokra, ezek a megbízottak azonban valójában módszeres műkincsrablást folytattak a templomokban, a múzeumokban és a magángyűjteményekben.

A nemzetiszocialista elit presztízshajhászása következtében egykettőre figyelmen kívül hagyták azt a hivatalos irányelvet, hogy csakis másodrendűnek minősülő műalkotások szolgálhatnak személyes reprezentáció céljára. Göring például rendszeresen felkereste a párizsi Jeu de Paume-ot, ahol a zsidó tulajdonosoktól elkobzott műtárgyakat rakározták, és látogatásai során kereken 600 műalkotást választott ki magángyűjteménye számára anélkül, hogy valaha is fizetett volna értük. Frank négy rezidenciát tartott fenn a főkormányzóságban, és mindegyiket lefoglalt képekkel – többek között Rembrandt és Leonardo da Vinci festményeivel – díszítette. Elmosódott tehát a határ a műkincsrablás és a műkincsvásárlás, valamint a magánvagyonok és a közpénzek között: könnyűszerrel nyomás alá lehetett helyezni a tulajdonosokat, a lefoglalt gyűjteményeket pedig értékesítették. Goebbels és Speer például – személyesen vagy ügynökeik útján – alapos terepszemléket tartottak Párizsban, és ládaszám válogatták össze a műtárgyakat. Hitler pedig elrendelte, hogy – elsősorban Franciaországból, Hollandiából és Olaszországból – a lehető legtöbb festményt és szobrot szállítsák a linzi „Führer Múzeum”-ba. Közvetlenül is hasznót húzott azonban a „Führer” a területi hódításból, ugyanis saját személyes használatára foglaltatta le a prágai vár faliszőnyegeit, továbbá Raffaello, Rembrandt és Leonardo da Vinci Lengyelországban kiállított festményeit.

A megszállt Franciaországban többen is igyekeztek megszerezni maguknak azt a jogot, hogy nyilvántartásba vetessék, lefoglaltassák és visszaszállíttassák a Birodalomba a német eredetűnek minősíthető műkincseket. Eleinte Goebbels hatáskörébe tartozott ugyan „a kulturális javak visszakövetelése az ellenséges államoktól”, csakhogy a propagandaminiszter vetélytársai sem tétlenkedtek: Göring, aki immár élénk érdeklődést tanúsított a 18. század francia művészete iránt is, saját ügynökhálózatot szervezett. Heinrich Himmlert és a Német Ősök Örökségét Kutató Munkaközösséget (Forschungsgemeinschaft Deutsches

Ahnenerbe) elsősorban a prehisztórikus emlékek érdekelték, de szemet vetettek a középkorból származó, Anglia normann meghódítását ábrázoló bayeaux-i falikárpitra is. Joachim von Ribbentrop külügyminiszter részben múzeumokban, részben magánlakásokon található kormányakták, illetve műalkotások lefoglalásával bízta meg Eberhard von Künsberg különleges SS-alakulatát. Így aztán Goebbels, aki személyesen ritkán látogatott el csupán Párizsba, és ebben a tekintetben Hitler támogatására sem számíthatott, egyre inkább háttérbe szorult.

Franciaország megszállásának legfőbb haszonélvezője mindennek ellenére Alfred Rosenberg volt. Az etnonacionalista (völkisch) ideológus, akinek Harci Szövetség a Német Kultúráért nevű szervezete a '30-as évek vége felé sokat veszített befolyásából, most hatalmának csúcsára érkezett a műkincsrablás fő szervezőjeként. Rosenberg „bevetési törzs”-e (Einsatzstab) már jóval a Hitlertől később elnyert felhatalmazást megelőzően megkezdte a könyvek, a kéziratok és a hangszerek lefoglalását, hogy megőrizze a Birodalom számára a „gazdátlan” – valójában zsidó tulajdonban álló – műalkotásokat. A Rothschild család gyűjteményének számbavétele után büszkén jegyezte fel naplójába Rosenberg azt, amit a „Führernek” is jelentett: „Csapóajtó és titkos pince, 62 láda t. k. oklevelekkel és könyvekkel. T. k. egy szelence Nagy Frigyes király porcelángombjaival.”³⁴ Ténykedése során Rosenberg szövetségre lépett a széles hatáskörrel felruházott Göringgel, aki a megszállt területek gazdasági kifosztásának legfőbb lebonyolítója volt. Ez az együttműködés tette lehetővé Rosenberg bevetési stábja számára, hogy fegyveres őrszeméllyel, vonaton szállíttassa Németországba az elrabolt műkincseket, illetve hogy egyáltalán hozzáférhessen a zsidó tulajdonosok bankszáfjaihoz. A birodalmi marsall azonban nem önzetlenül nyújtotta az említett támogatást, hanem azért, mert ellenszolgáltatásképpen Rosenberg korlátlan személyes hozzáférést biztosított számára az ízlésének megfelelő, illetve cserekereskedelemre alkalmas festményekhez.

A „Führer” személyes felhatalmazásával Rosenberg a keleti frontra is kiterjesztette működését, pedig ott tevékenykedett már a Német Ősök Örökségét Kutató Munkaközösség és a külügyminisztérium is. A Baltikumból származó Rosenbergnek már a Szovjetunió megtámadása előtt sikerült meggyőznie Hitlert arról, hogy helyesen ítéli meg „a Balti-tenger mellett elterülő vidékek faji és történelmi helyzetét, Ukrajna Moszkva

ellen vívott harcát”, illetve „a Kaukázussal létesítendő gazdasági összeköttetés szükségességét”. „A megszállt keleti területek ügyében illetékes birodalmi miniszter” autoritásával felruházva Rosenberg immár a német polgári közigazgatásra is támaszkodhatott, amelynek tagjait igyekezett meggyőzni arról, „hogyan van itt egy bizonyos mozgásszabadság, és a szó szoros értelmében véve német uralom után kiált az egész térség”.³⁵ Ebben a szellemben kutatta fel és tulajdonította el Rosenberg bevetési stábja az értékes festményeket, régészeti leleteket, vallásos ikonokat és történelmi okleveleket. Műtárgyak tízezreit szállították el teherautókon, többek között azt a darabjaira szétszerelt borostyánszobát is, amelyet I. Frigyes Vilmos porosz király ajándékozott annak idején Nagy Péter cárnak. Mivel elmosódott a határ a kulturális javak elrablása és a megsemmisítő háború között, kéz a kézben járt egymással a műtárgyak lefoglalása és tönkretétele: mégpedig részint szándékosan, hogy megfosszák az oroszokat, a balti népeket és a zsidókat kulturális alapjaiktól, részint inkább véletlenszerűen, mint például akkor, amikor a Wehrmacht egyik egysége garázsának használta a klini Csajkovszkij Múzeumot, és értékes partitúrákkal fűtötte az épületet.

Nagy-birodalminak azért minősíthető ez a viselkedés, mert kizárólag a német megszállók döntöttek arról, hogy mi történjék a hódítás során megszerzett kulturális javakkal. És bármit is tettek – akár megsemmisítették, akár háttérbe szorították, akár elrabolták, akár (legalábbis részben) fogyasztották a helyi kultúrát –, mindig saját kultúrájuk magasabbrendűségének biztos tudata vezérelte őket. A viselkedésük alapját képező hatalmi szerep pedig hamarosan az olyan katonák számára is teljesen magától értetődővé vált, akik Ernst Jüngerhez és Heinrich Böllhöz hasonlóan nem tartoztak a meggyőződéses nemzetiszocialisták közé. Úgy érezték a megszállók, hogy Franciaországban és Hollandiában, Lengyelországban és a Szovjetunióban valóra vált végre egy régóta dédelgetett álmom: a már a kései 19. század óta szélteben-hosszában felsőbbrendűnek kikiáltott német kultúra tartós európai hegemoniájának álma. Ezt a meggyőződést erősítette Alfred Rosenberg, illetve Arthur Greiser ténykedése, és ezt a meggyőződést erősítették a Párizs utcáin vagy az oroszországi falvakban sétálgató német katonák tapasztalatai. Katonai sikerei alapján a Harmadik Birodalom diktálhatta Európa kulturális megújításának mikéntjét.

EURÓPA MEGÚJÍTÁSA

1940 júniusának elején interjút adott a *Völkischer Beobachter*nek Willem Mengelberg, és az amszterdami Concertgebouw Zenekar karmestereként a német kultúra iránti lelkesedését hangoztatta. Az interjúban azt is elmesélte Mengelberg, hogy hogyan élte meg hazájának kapitulációját két hónappal korábban, miközben éppen a Német Birodalomban koncertezett. „Bad Gasteinben voltunk éppen, amikor megkötöttet a fegyverszünet, és ébren töltöttük az egész éjszakát” – lelkendezett a hatvankilenc esztendős férfi. „És igaz, hogy gyógyulni mentem oda, de erre a hírre összeültünk a barátaimmal, és pezsgőt rendeltünk, hogy együtt ünnepeljük meg ezt a nagyszerű órát. És bebizonyítja majd a világtörténelem, hogy csakugyan nagyszerű óra ez, mert új irányt vesz most Európa.” Hogy Hollandia a továbbiakban el lesz vágva a „Nyugat”-tól, azt nem találta „különösebben problematikus”-nak Mengelberg, annál is inkább nem, mert a kulturális életben nem számított alapvető változásra. „Mindig is különösen szoros kötelékek fűztek bennünket Németország szellemi életéhez. Ha tehát háttérbe szorul most a Nyugat, akkor még inkább előtérbe léphet Németország.”³⁶

Heves reakciókat váltottak ki hazájában Mengelberg fent idézett szavai, amelyek néhány nappal később hollandul is megjelentek a *De Telegraaf*-ban. A nyilvános vitát ekkor lehetetlenné tette már a sajtócenzúra, azonban jó néhány zenebarát intézett felháborodott névtelen levelet a Concertgebouw Zenekarhoz. „A Bad Gasteinben elfogyasztott pezsgő után nem számíthat többé népünk rokonszenvére!!!” – írta egyikük a karmesternek. Az együttes vezetősége pedig ezek után azt ajánlotta Mengelbergnek, hogy várjon egy fél évet a hazatéréssel. Maga a karmester azt állította, hogy félreértelmezte szavait a *Völkischer Beobachter*, ő ugyanis nem a holland kapituláció örömére bontott pezsgőt, a Németország és az ottani zenei élet iránt táplált nagyrabecsülését azonban továbbra is fenntartotta, kijelentvén, hogy ezen mit sem változtat sem a Harmadik Birodalom, sem pedig annak terjeszkedése. Jóllehet Mengelberg nem tartozott tehát a kimondottan nácibarát holland kisebbséghez, mégis esélynek tekintette Hitler győzelmét a német–holland kulturális szimbiózis megteremtésére, aminek régóta szószólója volt.³⁷

És nem Mengelberg volt az egyetlen, aki 1940-ben ezt az álláspontot képviselte. Már a háború előtt is szoros kapcsolatban állt egymással a holland és a német kultúra. Johannes Heesters operetténekes például komoly sikereket aratott a Birodalomban, és hazájának sajtója is ünnepelte emiatt. Ilyen körülmények között pedig nagyon is vonzó perspektívának tűnhetett, hogy az új német uralmi rendszer egységesíti és támogatja majd a kulturális életet. Ismertsége és nyilvános állásfoglalása mégis – akarata ellenére – a kollaboráció szimbólumává tette Mengelberget, és ettől nem tudott megszabadulni még akkor sem, amikor kezdeti lelkesedését rég felváltotta már a józanabb belátás. Hozzá hasonlóan más eleinte németbarát művészek is becsapva érezték magukat a megszállók leplezetlen és egyszersmind kiszámíthatatlan hegemoniatörekvése láttán. A zsidókat kérlelhetetlenül kirekesztették, miközben egyre nagyobb teret nyertek a népszerűtlen holland nemzetszocialisták. Maga Mengelberg is több ízben megpróbált közbenjárni a Concertgebouw Zenekar zsidó tagjainak érdekében, szenvedett attól, hogy nem vezényelhetette többé a kedvenc zeneszerzői közé tartozó Gustav Mahler műveit, és nem volt hajlandó aktív szerepet vállalni a megszállók irányítása alatt működő kultúrpolitikai szervezetek tevékenységében. Továbbra is több zenekart vezényelt azonban Berlintől Bukarestig, és ezzel a Harmadik Birodalom európai kultúrpolitikájának egyik fontos reprezentánsává vált. Azt is szó nélkül hagyta Mengelberg, hogy integrálták a nemzetszocialista művészeti retorikába. A *Das Reich*-ben, Goebbels kulturális folyóiratában 1940 júliusában megjelent méltatás szerint például Mengelberg „születésénél és tevékenységénél fogva a kultúrák között áll” ugyan, mégis „határozottan a német kultúrához” vonzódik, és ennek megfelelően értelmezi karmesteri szerepét: „Uralkodói alkat, aki maradéktalanul érvényre juttatja az akaratát, a zenekari fegyelem mestere, és egyszersmind impulzív, a pilanat sugallatából kiindulva alkotó művész.”³⁸

Nem Willem Mengelberg volt az európai kulturális elitek egyetlen olyan képviselője, aki nyilvánosan is vállalt rokonszenvvel viseltetett Németország iránt. Úgy tűnt, hogy a Harmadik Birodalom gyors és látványos katonai sikerei végleg eldöntötték azt a konfliktust, amely meghatározó szerepet játszott már az I. világháborúban is, nevezetesen a „nyugati” – elsősorban a francia – és a német kultúra konfliktusát.

Az eleve csekélyebb kulturális vonzerővel bíró Nagy-Britannia izolált szigetország volt, amelynek gyarmatbirodalma egyre jobban összezsugorodott a japán hódítások következtében. És számos megfigyelő szemében ez egyfelől megkerülhetetlen realitásnak, másfelől esélynek tűnt, hiszen Németország világszerte a zene, az irodalom és a tudományok hazájának hírében állt. Igaz, hogy nem mindenütt fűzték eleve szoros kötelékek a német kultúrához az egyes országokat – mint például az akkori művelt hollandok és finnek nagy részét –, de még az ilyen helyeken is – például Romániában vagy Bulgáriában – sok minden szólt az irányváltás mellett a korábban meghatározó befolyással rendelkező Franciaország rovására. Annál is inkább, mert egy törpe kisebbség ütközött meg csupán azon, hogy a Harmadik Birodalom megszüntette Németországban a modernista, a baloldali és a zsidó befolyást, és ugyanerre törekedett immár Európa megszállt országaiban is. Az európai értelmiség körében ugyanis már jóval 1939 előtt meglehetősen elterjedtek voltak a jobboldali nézetek. Ebből a perspektívából tekintve pedig éppenséggel esélyt jelentett a kommunistáktól, a zsidóktól, valamint az amerikai befolyástól való „megtisztulás”: esélyt saját kultúrájuk megőrzésére, megújítására, sőt alkalmasint kiterjesztésére. És bizonyos idő elteltével derült ki csupán, hogy a nacionalista ideálok aligha egyeztethetők össze a német dominanciával – egyeseket azonban még ez sem tántorított el az intellektuális kollaborációtól.

Felmerültek efféle megfontolások még Franciaországban is, pedig a franciák számára különösen erős fenyegetést jelentett a Harmadik Birodalom nagy-birodalmi terjeszkedése, hiszen Hitler és Goebbels a legkevésbé sem rejtette véka alá, hogy egész Európában érvényesíteni akarják a német kultúra fölényét a francia kultúrával szemben.³⁹ A fenyegetettség tudatát azonban nem volt különösebben nehéz elfojtani. A német diplomata és a Wehrmacht tisztjei Otto Abetz nagykövettel az élükön lépten-nyomon azt hangoztatták Párizsban, hogy milyen nagyra becsülik a legyőzött ország kultúráját. Aki pedig a Párizsban élő művészek és értelmiségiek közül kapcsolatot keresett a megszállókkal, azt érdekes beszélgetésekre invitálták, meghívták az 1940-ben, a német nagykövetség kulturális részlegéből létrehozott Német Intézet rendezvényeire, és – ami a megszorítások idején ugyancsak nem volt teljesen mellékes – különféle fogadásokra. Ráadásul ki-ki a saját jól felfogott

érdekében kénytelen volt alkalmazkodni a játékszabályokhoz, ezeket ugyanis – minden önmegtartóztatás ellenére – végső soron a megszállók diktálták, és semmiféle jele nem mutatkozott annak, hogy belátható időn belül megszűnne a német fennhatóság, az ország Vichyből irányított déli, Hitlerrel szövetségben álló, autoriter berendezkedésű részéből pedig ugyancsak nem lehetett segítségre számítani. Aki könyvet akart kiadni, drámát akart színpadra állítani, filmet akart forgatni Párizsban, annak óhatatlanul dolga akadt a német cenzúrával, vagyis kénytelen volt mellőzni mind a németellenes mondanivalót, mind pedig a zsidó referenciákat és a zsidó közreműködést. Így aztán még maga Albert Camus író és filozófus is – aki később csatlakozott az ellenálláshoz – eltávolította *Sziszüphosz mítosza* című könyvéből a Franz Kafka műveire vonatkozó utalásokat. De nem mindenki érte be pusztá kompromisszumokkal: akárcsak a Birodalomban, Franciaországban is akadtak olyanok, akik személyes hasznot húztak a zsidó könyvkiadók, egyetemi oktatók és könyvtárosok üldözéséből.

Akadtak persze olyan értelmiségiek is, akik nem az állítólagos szükségyszerűségbe való beletörődésnek, hanem egyenesen szívügyüknek tekintették, hogy kiiktassák a zsidók befolyását a francia kultúrából, és berendezkedjenek a beláthatatlan ideig tartó német dominanciára. Olyan szélsőjobboldali csoportosulásokhoz tartoztak ezek a kollaboránsok, amelyek már a századforduló óta megvetéssel tekintettek a republikánus értékekre, gyűlölték a zsidókat és a republikánizmussal azonosított szabadkőműveseket, akiket ráadásul az ország állítólagos hanyatlásáért is rendszeresen felelőssé tettek. Ezek az intellektuális kollaboránsok pedig most saját eszméik igazolását látták Franciaország vereségében, és úgy vélték, hogy elérkezett az esély a gyökeres megújulásra. Többet akartak tehát a Vichyben székelő nemzeti-konzervatív kormánynál, amelynek retorikája a „munka, család, haza” háromságát állította a középpontjába, és csodálattal tekintettek a Harmadik Birodalom egyszerre hagyománytisztelőnek, innovatívnak és férfiasan dinamikusnak tetsző kultúrájára, amely a szemükben előnyére válva különbözött mind az amerikanizmustól, mind a bolsevizmustól. Egy újjá formálандó európai kultúra modelljét és alapját látták tehát Németországban, és úgy vélték, hogy Franciaországra is fontos szerep vár majd ebben az új európai kultúrában.

Jacques Chardonne például minden köntörfalazás nélkül közölte olvasóival, hogy csodálja a megújult németeket: „Meglepett a fiatal vezérek szellemi szabadsága” – írta a Birodalomban tett látogatása után a francia vidéken játszó regényeivel hírnevet szerzett író. „Meglepett a természetességük, a szerénységük, az eleganciájuk – az igazi többség megannyi jele. Hatalmas vonzerő lakozik ezekben a harcosokban.” Az említett „vezérek” és „harcosok” dominanciája Chardonne vélekedése szerint nemcsak megérdemelt, hanem hasznára válik más népeknek is, ezért végső soron joggal vetődik fel a kérdés, „hogyan Németország győzedelmeskedik-e itt valójában, vagy inkább Európa”. És éppen a köztársaság idején eltunyult, belőleg meggyengült, egészen addig csakis valamiféle steril szabadságot élvező Franciaország lehet – úgy mond – az új helyzet legfőbb haszonélvezője.⁴⁰ Még ennél is radikálisabb formában vélte felfedezni a vereségben a megújulás esélyét Lucien Rebatet. A Német Birodalom ellen folytatott, nemrégiben elvesztett háborúról szóló, nagy népszerűségnek örvendő visszaemlékezéseiben arra biztatta a franciákat az antiszemita publicista, hogy „mindenestül töröljék el a múltat”. Rebatet azt akarta, „hogyan ne maradjon semmiféle hasonlóság a zsidó és demokratikus, vagyis színvonalatlan, elbutult, nagyvárosi hóbortjában és páni félelmében egyaránt nevetséges Franciaország és a fegyverszünettel büntetett, de megtisztult Franciaország között”, és kijelentette, hogy a jövő egyetlen lehetséges útja a „francia nemzetiszocializmus”.⁴¹

Különböző indítékok vezérelték tehát azokat, akik együttműködtek a Harmadik Birodalommal: a pragmatikus alkalmazkodástól a folytonosságra való törekvésen át a meggyőződésből fakadó kollaborációig terjedt a skála. És a két ország kultúrájának nyilvános, reprezentatív találkozásai is azt igazolják, hogy a művészek, illetve az értelmiségiek a legkevesbé sem különböztek ebben a tekintetben az átlagos franciáktól. Hatalmas siker volt például Arno Breker nemzetiszocialista szobrásznak a párizsi Orangerie-ben megrendezett hivatalos kiállítása. Azt azonban lehetetlenség megállapítani, hogy minek is szólt tulajdonképpen a látogatók csodálata: Breker monumentális férfitesteket ábrázoló szobrainak, a művész politikai elkötelezettségének, vagy inkább annak, hogy a Weimari Köztársaság idején Breker évekig Franciaországban élt, tehát nyilvánvalóan szimpatizált a franciákkal. Azok a francia művészek, akiket

németországi utazásra invitáltak, részben elfogadták, részben különféle ürügyekkel visszautasították a meghívást. Irodalmárok látogattak el Weimarba, két európai írókongresszusra, miközben nyolc filmsztár felkereste a babelsbergi Ufa-stúdiót, illetve személyesen Joseph Goebbelt. A látogatás alkalmából rendezett fogadáson pedig Hanns Johst etnonacionalista (völkisch) író és kultúrfunkcionárius azt állította, hogy „Németországnak jelenleg nincsenek imperialista céljai”, és a németek „őszinte, mélyeséges tisztelettel viseltetnek Franciaország iránt”.⁴² A Chardonne-hoz hasonló intellektuális kollaboránsok mellett azonban olyan művészek is akadtak az utazás résztvevői között, akiket egyszerűen a naiv kíváncsiság vezetett Németországba – sőt még olyanok is, akik a hadifogságba esett honfitársaik érdekében szerettek volna eljárni.

Nem sokat törődtek a német megszállók azzal, hogy Franciaországban módfelett ellentmondásos volt a Harmadik Birodalom megítélése. Hiszen nem az volt a céljuk, hogy meggyőzzék az ottani kulturális eliteket a nemzetiszocializmus elveinek helyességéről, a nemzetiszocializmus ugyanis – amint ezt sokan és újra meg újra hangsúlyozták – eleve nem exportcikknek volt szánva. Valójában azt akarták inkább a megszállók, hogy vitathatatlan, megmászhatatlan ténynek tűnjön a német kultúra felsőbbrendűsége a francia kultúrával szemben. Ugyanezt súlyolták a Birodalomban megjelent újságcikkek és filmhíradók is, amelyek a nemzetközi elismerés félreismerhetetlen jeleként értelmezték a külföldi írók, zenészek, filmszínészek újabb és újabb látogatásait. A Harmadik Birodalom vezetőinek szemlátomást nagy szükségük volt az önigazolásra, éppen ezért szakadatlanul saját sikereiket hangoztatták, és a megfigyelők értetlenségének számlájára írtak minden külföldön tapasztalható szkepszt. „Még mindig a kulturális propaganda a legjobb propaganda, amit a franciákkal szemben folytathatunk – diktálta Goebbels –, éppen ezért még jobban meg fogom erősíteni.”⁴³ Rosenberg pedig a maga részéről nagy örömmel nyugtázta 1941 februárjában megtartott párizsi beszédének sikerét, mert „feltűnően hosszú ideig tartott a taps”, és „széles körben beszédtema volt az előadás a franciák között, akik új szellemi utat láttak maguk előtt” megnyílni.⁴⁴

A megszállt Kelet-Európában még a franciaországinál is erőteljesebb germanizálásra törekedett a német megszálló hatalom az egyes országok kultúrájának rovására. Lengyelországban semmiféle lehetőséget

nem hagytak a megszállók az intellektuális kollaborációra, még kevésbé arra, hogy a lakosság megőrizze saját kultúráját az idegen uralom alatt. Tömegesen tartóztatták le és zárták börtönbe, illetve a sachsenhauseni koncentrációs táborba a professzorokat, az egyetemistákat és a papokat, hogy félreállítsák az útból a lengyel kultúra képviselőit. A nemzeti érzelmű ukránok viszont eleinte valamivel kedvezőbb helyzetben voltak, joggal számíthattak ugyanis arra, hogy kedvezőbb esélyeket kínál kulturális önmegvalósításuk számára a német megszállás, mint a korábbi lengyel dominancia, illetve a szovjet elnyomás. A megszállók támogatásban részesítették művelődési intézményeiket a lengyel fő kormányzóság délkeleti vidékein, ahol az ukránok etnikai kisebbségként éltek, és később Kijevben is. Virágkorát élte az ukrán színház, az opera és a film, és az ortodox kereszténység ukrán változatát is bárki szabadon gyakorolhatta. A hagyományos ukrán antiszemitizmus mellett ez a viszonylagos szabadság készítette az ukránokat arra, hogy részt vegyenek a zsidók nemzetiszocialista megsemmisítésében. Hamarosan kiderült azonban, hogy Harmadik Birodalomnak nem célja az ukrán függetlenség megőrzése, vagyis egyre inkább erősödött a kizsákmányolás és az elnyomás. Korlátozott mértékben kerülhetett csak sor a nemzeti kultúra megvalósítására a német ellenőrzés alatt.

Megint más volt a helyzet a Németországtól függő szatelitállamokban. Jóllehet ezek az országok nem álltak közvetlen megszállás alatt, mégis kénytelenek voltak bizonyos mértékben alkalmazkodni, illetve befogadni a náluk folytatott nemzetiszocialista propagandát. Ez azonban nem állt ellentmondásban az egyes országok nemzeti megújulást szorgalmazó terveivel. Romániában már a háború kitörése előtt a szélsőjobboldal dominálta a kulturális életet, így aztán sem a Harmadik Birodalommal kötött politikai szövetség, sem pedig a holocaustban való részvétel nem jelentett éles cezúrát. Ilyenformán ugyanis lehetőség nyílt az 1940-ben a Szovjetuniónak átengedett területek visszaszerzésére, sőt Transznisztria, illetve fővárosa, Ogyessza annektálására – az ukrán nemzeti mozgalom mélységes csalogására. Mindeközben inkább lehetőségnek, mintsem kényszernek tűnt a német kultúrához való közeledés. Szabadon választhattak a románok a fasiszta Olaszországból és a nemzetiszocialista Németországból importált népszerű filmek, illetve politikai eszmék között, vagy éppen ragaszkodhattak saját ha-

gyományaikhoz is – mégis sokan kifejezetten attraktívnak tartották a Harmadik Birodalmat. Nichifor Crainic, aki értelmiségi és filmpolitikus volt, a franciával ellentétben kimondottan „megtermékenyítő”-nek találta a német befolyást: „A francia kultúra rabszolgaságba dönt, a német kultúra felszabadít. A francia kultúra kioltja a személyiséget, a német kultúra napfényre hozza az individuum benső lényegét.”⁴⁵

Számos olyan kulturális megújulási projekt létezett tehát Európában a '40-es évek elején, amelyek összeegyeztethetőnek tűntek a Harmadik Birodalom expanziójával, sőt alkalmasint éppen ettől az expanziótól reméltek támogatást. Az ilyen projektek közé tartozott a nacionalizmus román, magyar és szlovák változata, még inkább pedig az erőszakos megtisztulás és újjászületés fasiszta víziója az usztasák úgynevezett Független Horvát Államában, illetve – a nemzetiszocialista Németországgal folytatott bizonyos fokú rivalizálás ellenére – Mussolini Olaszországában. De ott is a közeledés mellett szólhattak bizonyos megfontolások, ahol nem létezett efféle megújulási projekt. Finnország például, maga is háborút viselven a Szovjetunió ellen, megkönnyebbüléssel vette tudomásul az ország német lerohanását. Ribbentropnak a kulturális javak elrablásával megbízott különleges egységétől pedig a finn vonatkozású akták és műalkotások visszaszerzését remélték a finnek – de hiába, mert a Wehrmacht nem férhetett hozzá a moszkvai, illetve leningrádi levéltárakhoz és múzeumokhoz. Norvégiában a rádió egyes munkatársai esélyt láttak a német megszállás nyomán bekövetkezett változásokban arra, hogy populárisabb, korszerűbb, kevésbé didaktikus rádióprogramot dolgozzanak ki. A művelt görögök pedig tiszteletteljesebb bánásmódot reméltek az általuk is nagyra becsült német kultúra képviselőitől annál, amilyenben a korábbi olasz megszállók részesítették őket.

Német szempontból tekintve nem az egyes nemzeti kultúrák kontextusában, hanem egész Európa megújításának összefüggésében nyertek el jelentőségüket a fent említett fejlemények, így ugyanis újra meg újra saját hatalmuk biztosításán túlmutató érdemeket tulajdoníthattak maguknak a megszállók. A *Das Reich* például azt állította, hogy Németország „az európai földrész magva és erőközpontja”, egy olyan forradalom zászlóvivője, amely „nemcsak az államok rendjét változtatja meg, hanem új erőket ébreszt, és új módszereket fejleszt ki a népek élet-halál harcában”. És ilyenformán – tette hozzá a cikk szerzője – Németország

alapvetően különbözik a csakis saját érdekeit szem előtt tartó, materialista Nagy-Britanniától. „Ilyenek ezek, igen!” – hangoztatta Goebbels is egyik – egyébként fejedelmi honoráriumokkal jutalmazott – újságcikkében. „Ne is próbáljátok megérteni őket, mert mindörökre érthetetlenek maradnak ők nekünk, európaiaknak.” Ütött végre Európa órája, lelkendezett egy másik írás szerzője, mert a németek és az olaszok immár együtt gondoskodnak arról, „hogya ne lehessen többé a brit birodalom hátszágává degradálni a nyugati világot”.⁴⁶

Ugyancsak a *Das Reich* beszámolója szerint sokféle új és előnyös, kollektív és egyéni tapasztalatot tett lehetővé a németek vezetésével végrehajtott európai megújulás: a németek hasznukra fordíthatták Bécsben a balkáni országok ismeretét, hogy „újra az európai élet egyik fontos központjává váljanak”, megcsodálhatták Brüggeben a germán középkor bámulatos építészeti teljesítményeit, vagy örömeiket lelhatték a Németország iránt megnyilvánuló „tiszteletben és hűségben” az elmaradott Bulgáriában. Elzászban és Lotaringiában a németek eltávolították a köztérrel a szerintük oda nem illő, francia befolyásról tanúskodó tárgyakat, köztük „a Byrrh, a Pernod és a Dubonnet meg a többi hasonló likőr rikító reklámjait”. De akinek éppen úgy tartotta kedve, az csatlakozhatott a Warthegauban élő német előőrshöz is, és élvezhette a szűkös körülmények között annál érdekesebbnek tűnő heti filmvetítéseket, még ha azok nem voltak is mindig a legaktuálisabbak és kifogástalan minőségűek: „Mégis itt van mindenki, aki német, a helybeliek is, meg a nemrég bevándoroltak is: a hivatalnokok és a gyerekek, a katonák és a cselédlányok, az erdőkerülők és a gazdatisztek, meg a Birodalomból származó, szőke, sudár BdM-vezetők.”⁴⁷

1941 júniusától fogva azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem lesz elegendő csupán egy egész hetet várni a következő filmvetítésre valamelyik isten háta mögötti kisvárosban, hanem jóval nagyobb áldozatokat fog követelni ennél ez az egyszerre német és európai projekt. A Szovjetunió lerohanása után ugyanis a propaganda immár végleg a kultúrák háborújaként mutatta be a háborút, amely ilyenformán – úgymond – egzisztenciális kockázatokkal járt. A britek és az amerikaiak szándéka az, szavalta Goebbels, hogy „felőröljék Németországot a bolsevizmus malomkövei”: „Ugyan mit számít ezeknek Európa, vagy a kultúra, vagy a civilizáció, vagy az emberiség! Olyankor szónokolnak csak

ezekről, amikor valami hasznat húzhatnak belőle!” Úgy mutatta be a *Das Reich* a keleti fronton folyó harcokat, mint Európa védelmezését egy olyan rendszer ellenében, amely merőben materialista módon a proletariátusra támaszkodik. A bolsevizmus, írta a lap, „a népek legfőbb életidegét”, „a történelmi múltat” fenyegeti, vagyis mindazt, „amitől Európa több, mint földrajzi fogalom: amitől világtörténelmi potencia”. 1941 novemberében pedig a „közös európai büszkeségre” hivatkozva igyekezett jó előre megindokolni a lap az Egyesült Államokhoz intézendő hadüzenetet, mondván: nem csupán Németországban uralkodik az a szilárd meggyőződés, „hogya egy olyan állam, amely egyetlen Würzburghoz, Bernhez vagy Palermóhoz fogható szépséges történelmi várossal sem büszkélkedhet, nem lehet hivatott uralni Európát, tehát jobb lenne inkább ezer esztendeig folytatnunk ezt a háborút, mintsem hogya az amerikai toronyházak szelleme teremtsen békét közöttünk.”⁴⁸

Igyekezett elhithetni a Harmadik Birodalom a jóindulatúan semleges, a szövetséges és a megszállt államok népeivel – a nyílt elnyomás alatt élő lengyeleket, cseheket, szerbeket és oroszokat persze kivéve –, hogya nemcsak összeegyeztethető nemzeti törekvésekkel, hanem egyenesen közös európai érdek a német dominancia. És egy ideig csakugyan attraktívnak is bizonyult a Goebbels propagandaminisztériuma által folytatott európai kultúrpolitika, hiszen a világ kulturális életében 1939 előtt tapasztalt francia dominanciának a kisebb országok szempontjából tekintve nagyon is megvolt a maga hátulütője. Azt jelentette például ez a francia dominancia, hogya íróként csakis akkor számíthatott nemzetközi elismerésre valaki, ha Párizsban is olvasták a műveit – márpedig ez esetben igazodnia kellett az ott uralkodó, felvilágosult értékekhez. Az új német dominancia ezzel szemben annak a romantika korából származó eszmének a felelevenítését ígérte, hogya a költészetnek szoros összeköttetésben kell állnia a néppel, és hozzá kell járulnia a nemzeti identitás alakításához. Ezt a fejleményt pedig sokan örömmel fogadták Finnországtól kezdve egészen a Balkánig, annál is inkább, mert együtt járt a modernistáknak, a baloldaliaknak és a zsidóknak az európai irodalomból való kirekesztésével is. „Költőtalálkozó”-t rendeztek 1941 őszén tizenöt ország 37 írójának részvételével – a résztvevők túlnyomó többsége vidéki környezetben játszódó, nacionalista regények szerzője volt –, hogya megpecsételjék a fent említett irányváltást. Weimar, a kong-

resszus idilli helyszíne – 1800 körül Goethe, Schiller és a nemzeti-romantikus teoretikus, Johann Gottfried Herder intellektuális otthona – ellenpólust képezett Párizssal, illetve általában véve a nagyvárosi civilizációval szemben. A pezsgős fogadásokkal és ünnepi bankettekkel kísért eszmecsere keretében került sor az akkoriban ígéretes projekt-ként számon tartott Európai Íróegyesület megalapítására.⁴⁹

Európának a németek vezetésével való megújítása azonban nemcsak a kulturális eliteket megszólító projekt volt, hanem népszerűbb arca is létezett. Komoly erőfeszítéseket tett saját filmjei és heti filmhíradói nemzetközi terjesztése érdekében a Harmadik Birodalom, főként az Egyesült Államokban forgatott filmek rovására: új terjesztő és produkciós cégeket alapítottak, mozikat sajátítottak ki erre a célra, és igyekeztek kihasználni Zarah Leander drámáinak, Marika Rökk kosztümös filmjeinek, valamint Heinz Rühmann komédiáinak népszerűségét. Német produkcióban forgatott filmek töltötték meg a fasiszta Horvátország vetítővásznait és filmes magazinjait, és számottevően növelték piaci részesedésüket a nacionalista Magyarországon és a semleges Svédországban is. Rendkívüli közönségsikert ért el a *Die große Liebe* („A nagy szerelem”) Svájc német ajkú vidékein és a megszállt Belgiumban egyaránt – habár ott a hazai filmgyártás korlátozása és a forgalmazás német ellenőrzése miatt alig maradt egyéb alternatíva. A filmpar európai koordinációja céljából újraalapították a már 1935-ben létrejött, de időközben feloszlott Nemzetközi Filmkamarát. A Kamara különféle piaci szabályozásokkal és szankciós fenyegetésekkel – elsősorban a szükséges, Németországban gyártott nyersanyagnak az európai filmgyártóktól való megvonásával – biztosította a német dominanciát. Az intézkedéseket kísérő retorika egy tartalmas, nemzeti gyökerekből táplálkozó európai moziról szólt, folyton-folyvást szembeállítva ez utóbbit az állítólag materialista és felületes hollywoodi filmparral.

Európa megújításának ügyét szolgálta a *Signal* című magazin, a Wehrmacht és a külügyminisztérium propagandarészlegeinek közös kiadványa is. Az innovatív reklámszakembereket, újságírókat és fotográfusokat foglalkoztató lap a nemzetközi közönséget igyekezett megszólítani több nyelven megjelenő számaival. És nem is sikertelenül, hiszen nemcsak a szövetséges Magyarországon, Romániában és Bulgáriában, hanem a megszállt Belgiumban és Franciaországban, illetve a semleges európai

államokban – például Portugáliában és Svédországban –, sőt még Perzsiában és Japánban is sokan vásárolták a lapot: 1942 tavaszán több mint kétmillióra rúgott az összesített példányszám. Attraktív designjával és gazdag képanyagával a megállíthatatlanul terjedő német dominancia benyomását közvetítette a *Signal*. Délceg német katonák lengették mindenütt a horogkeresztes zászlót, fürödtek meztelenül a Maliszi-öbölben, vagy tartottak pihenőt az észak-afrikai sivatagban. Lelkes fogadtatásban részesítette őket a boszniai lakosság, és együtt harcoltak a francia önkéntesekkel; a finn lövészek éppúgy a fegyvertársaik közé tartoztak, mint a szlovák vadászpilóták. A dán lányokról, a szabadságát töltő olasz repülőgépmérnökről és a salzburgi ünnepi játékokra ellátogató spanyol vöröskeresztes nővérekről készített fényképek mindeközben a német dominancia összeurópai jellegét hangsúlyozták. Japán katonai sikereinek méltatása és a Berlinbe látogató muszlim vendégek – egyetemisták és tudósok mellett a jeruzsálemi főmufti – bemutatása pedig végül globálissá terjesztette ki a perspektívát.

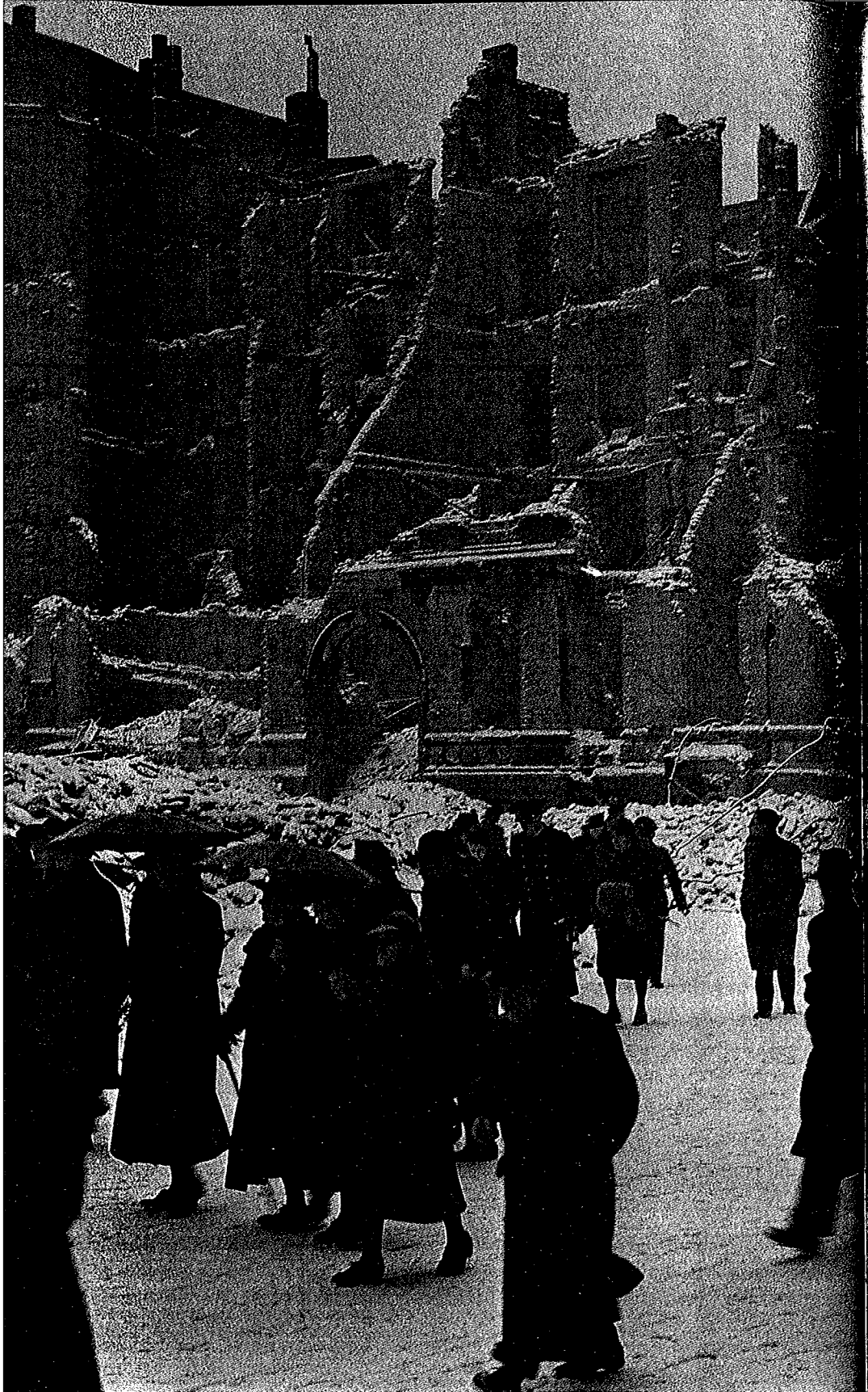
Az új Európát bemutató képes riportjai mellett olyan cikkeket közölt a *Signal*, amelyeknek legfőbb állítása a német és az európai érdekek maradéktalan egybeesése volt. Míg Nagy-Britannia – úgymond – megveti, és birodalmi érdekeinek rendeli alá Európa népeit, addig Németország már pusztán köztes helyzeténél fogva is eleve rá van utalva a kulturális és gazdasági javak szabad cseréjére. Csakis koalíciós formában szállhat szembe Európa a brit és a szovjet fenyegetéssel, ennek a koalíciónak pedig szerencsére „van egy erős szószólója, amely együtt él és hal vele, nevezetesen Németország”. A kommunizmustól való félelem lehetőséget adott továbbá arra is, hogy immár egész Európára kiterjesszék az egzisztenciális döntéshelyzet toposzát: „A győzelemtől vagy a vereségtől függ, hogy egységesül-e végre Európa, hogy képes lesz-e megvédeni magát a külső beavatkozásokkal szemben, és hogy lesz-e szava a világban. Vagy új alakban támad új életre Európa, vagy megsemmisül.” Jövőkép gyanánt pedig egy olyan „európai életter”-et vázolt fel a lap, amely tekintetbe veszi majd „Európa összes népének érdekei”-t, egyszersmind összehangolva az eltérő érdekeket „egy autonóm életterekből álló világ”-ban.⁵⁰

Csak hogy ez a fennkölt retorika szöges ellentétben állt a valósággal, kiváltképp ott, ahol megszálló hatalom volt a Harmadik Birodalom.

Igaz, a német kultúrpolitika helyi képviselői igyekeztek elleplezni az erőszakkal kikényszerített dominanciát, és különösen Nyugat-Európában mind a diplomaták, mind pedig a katonai vezetők tartózkodtak a durva nemzetiszocialista megnyilatkozásoktól. Ehelyett inkább nagybecsülésüket hangoztatták az érintett országok nemzeti örökségével szemben, és attraktív ajánlatokkal igyekeztek együttműködésre bírni a kulturális elitek bizonyos reprezentánsait. Mindez azonban mit sem változtatott azon, hogy közben a legcsekélyebb kompromisszumkésziséget sem tanúsítva élt hatalmával az SS és a párt, működött a cenzúra, és folyt a módszeres műkincsrablás. Az érintett országok népei ugyan továbbra is nagyra becsülték a német kulturális és tudományos teljesítményeket, mégis egykettőre elrettentette őket az eleinte nagyon is lehetségesnek tűnő kollaborációtól az, hogy a megszállók hatalmas horogkeresztes zászlót tűztek ki az Akropoliszra, hogy Norvégiában százezer szám foglalták le a rádiókészülékeket, Hollandiában pedig egyre erőszakosabb germanizálásba kezdtek.

A fent vázolt problematikát azonban még a legtisztább fejű kortársak sem látták teljesen világosan. A német kultúra terjesztését és presztízsének növelését hangsúlyozva ugyanis a nemzetiszocialista rezsim propagandája hidat vert a művelt polgári értékeket valló kortársak felé, az ebből fakadó büszkeség pedig sokakat megakadályozott abban, hogy átlássák az Európa „megújítása” és a nagy-birodalmi expanzió között fennálló összefüggést. Werner Heisenberg például értetlenkedve panaszkolta el a feleségének 1941 szeptemberében, hogy koppenhágai kollégái politikai okokból bojkottálták a vendégelőadását: „Bámulatos, hogy miként sikerült itt – miközben háborítatlanul és kimondottan jó sorban élnek a dánok – annyi gyűlöletet és félelmet kelteni, hogy már a korábban magától értetődő kulturális párbeszéd is jóformán lehetetlenné vált.”⁵¹ Csakhogy annak, amit a híres fizikus eufemisztikusan „kulturális párbeszéd”-nek nevezett, végső soron katonai sikerek vetették meg az alapját – így hát módfelett ingatag volt.

V. A ROMBOLÁS KULTÚRÁJA

Behavazott berlini utca 1944 elején. A hangversenyről hazafelé tartó járókelők az egyetlen egyenruhást kivéve polgári benyomást keltenek, elegáns kalapot és kabátot, jó cipőt viselnek. Kizárólag nem zsidó német komponisták műveiből állították össze a programot, hiszen ekkoriban évek óta sehol nem játszottak már francia, angol vagy orosz zenét. A háttérben látható romos épület nyomatékosan utal arra, hogy a légi háború következtében alapvetően megváltoztak az életfeltételek a Birodalom fővárosában. A fényviszonyok alapján ítélve napközben kerülhetett sor a koncertre. És a sorozatos légítámadások miatt általában véve is olyan időpontokban tartották a rendezvényeket, hogy a közönség a záró taps után még idejében hazaérhessen, illetve eljuthasson az óvóhelyekre. A zene kárpótlásban részesítette a koncertlátogatókat a túlélésért folytatott küzdelem megpróbáltatásaiért, és – ami immár ugyancsak ritkaságszámba ment – lehetőséget adott nekik a polgári kultúra élvezetére. Az effajta nyugodt pillanatokat azonban egyre kevésbé lehetett immár elválasztani a nemzetiszocialista politika következményeitől.

A felvételt Hanns Hubmann, a *Berliner Illustrierte Zeitung* című lap és a *Signal* fotósa készítette, aki számos háborút dicsőítő beszámolóban közreműködött. A hangversenyről hazafelé igyekvő embereket ábrázoló kép azonban rendkívül ambivalens, hiszen egyaránt értelmezhető a Berlinben uralkodó katasztrofális helyzet, illetve a berlini lakosság töretlen kitartásának bizonyítékaként. Nem ismerjük a felvétel készítésének pontos időpontját, és nem tudjuk, miféle koncertről tartanak hazafelé a képen látható emberek. Talán a Berlini Filharmonikusok valamelyik előadásán voltak, hiszen ez a zenekar még mindig rendszeresen koncertezett a városban 1943/44 telén.

Joseph Goebbels propagandaminiszter fontosnak tartotta, „hogy kapjon a lakosság némi kikapcsolódási lehetőséget”, és mint berlini körzetvezető, szerette volna elkerülni, „hogy az ellenséges légítámadások következtében lassanként megfulladjon a birodalmi főváros”, attól tartott

ugyanis, hogy ez sokak szemében vonzóbbá tenné Bécset, a konkurens kulturális metropoliszt. Goebbels a maga szokásos módján továbbra is személyesen járt közben olyan művészek érdekében, akiknek a lakása bombatalálatot kapott, valamint kieszközölte, hogy Babelsbergben maradjon a filmgyártás, és hogy a lehetőségekhez képest helyreállítsák a megsérült színházépületeket. És elragadtatottan emlékezett meg a propagandaminiszter a Filharmonikusok egyik koncertjéről, amelyet a zenekar röviddel korábban lebombázott kreuzbergi hangversenytérme helyett a berlini dómban tartottak meg: „Zsúfolásig tele van a dóm a bombázásoktól szenvedő berliniekkel. Ünnepeyes a hangulat. Az akusztika sajnos nem valami jó, Furtwängler azonban páratlan teljesítményre sarkallja a Filharmonikusokat.”¹ Pontosan tudta Goebbels, hogy hatalmas szimbolikus jelentőséggel bírnak a „birodalmi zenekar” hangversenyei. És hogy a szövetségesek bombái ne üthessenek réseket az együttes soraiban, a propagandaminisztérium 1944 májusában kötelezően előírta a zenészek számára, hogy „a bombatámadások idején családtagjaikkal együtt húzódjanak meg a legközelebbi légvédelmi bunkerben”.²

Újabb privilégiumhoz jutottak tehát a Filharmonikusok, mivel a bunkereket vehették igénybe lakóházaik csekélyebb védelmet nyújtó légópincéi helyett. De saját épületük romba döntése és az, hogy kénytelenek voltak a hangszereiket Berlin határain kívül biztonságba helyezni, szükségképpen rádöbentette a zenészeket arra, hogy az ő ténykedésük sem független a háborútól. Csak Goebbels erőteljes nyomására való tekintettel nem csökkentették a szezonra tervezett koncertek számát. Hatalmas sikereket könyvelhetett el az együttes a háború első éveiben, amikor számos német és európai városban koncertezett. A lehetőségek azóta lényegesen beszűkültek ugyan, de 1944 tavaszán mégis franciaországi, portugáliai és spanyolországi koncertkörútra indult a zenekar. Spanyolországban közreműködtek egy filmrománc forgatási munkálataiban is. A film arról szólt, hogy egy hegedűs az 1933-as fordulat idején elnyeri egy karmester lányának szívét, és szórakoztató zenészből az elismert együttes tagjává avanzsál. 1944 decemberében került a mozikba a *Philharmoniker* („Filharmonikusok”) című film – akkor, amikor a többi zenekart már feloszlatták, a reprezentatív német együttes azonban továbbra is rendszeresen fellépett még.

A berlini zenei élet példája szemléletesen megmutatja, hogy a háború második felében egyre inkább a rombolás határozta meg a Harmadik Birodalom kultúráját. Jellemző, hogy a rezsim igyekezett fenntartani a bevett kifejezési formákat és fogyasztási szokásokat, a németországi városokban éppúgy, mint – még szélsőségesebb feltételek között – a zsidó gettókban. Ugyanakkor nemcsak elszenvedője volt az erőszaknak a kultúra, hanem maga is támogatta, legitimálta és motiválta az erőszakot: antiszemita fantáziák és rasszista társadalomvíziók formájában már 1941 nyara óta igyekezett megalapozni az európai zsidóság módszeres legyilkolását. Ezzel egyidejűleg mindinkább visszaháramlott Németországra a Harmadik Birodalomból kiinduló pusztítás: egyre gyakoribbá váltak a légitámadások, egyre közelebb nyomultak a Birodalom határaihoz az Oroszország, Olaszország és végül Franciaország felől előretörő szovjet, brit, illetve amerikai csapatok. A szövetségesek pedig – a különféle európai ellenállási mozgalmakhoz hasonlóan – kénytelenek voltak a kultúra terén is mozgósításba kezdeni roppant erőfeszítéseik sikere érdekében, és alig tettek már különbséget a „nemzetiszocialisták”, illetve a „németek” között. A háború utolsó időszakában továbbra is ellenpontot képzett a kultúra az általánosan tapasztalható pusztítással szemben, vagyis vigaszt és legalább pillanatnyi kikapcsolódási lehetőséget kínált – másrészt azonban megpróbálta legitimálni a Harmadik Birodalom élet-halál harcát.

A MEGSEMMISÍTÉS JEGYÉBEN

Philipp Manest 1942 júliusában deportálták Theresienstadtba. Az I. világháborús veteránt már évekkel korábban fájdalmasan érintette a nemzetiszocialista zsidópolitika: az „árjásítás” következtében elveszítette szörmekekereskedését, a háború kitörésétől fogva pedig kényszermunkát kellett végeznie egy gyárban. Emellett – kedvtelésből – rendszeresen cikkeket írt, ettől a tevékenységtől azonban 1935-ben eltiltotta a Birodalmi Írókamara. És eltiltották a berlini zsidókat – köztük Manest – a színház-, opera- és koncertlátogatástól is. Manes és felesége úgyszólván mindenüket elveszítette, amikor deportálták őket, elveszítették a könyveiket és a kottáikat is. Ennek ellenére sem adta fel azonban a hatvanhét

esztendő férfi, és megpróbált a semmiből újrakezdeni mindent: Theresienstadtban, a „kirakatgettó”-ban, amelyet megtévesztés céljából rendszeresen mutogattak a külföldi látogatóknak, lényegesen jobb körülmények uralkodtak ugyan, mint a megsemmisítő táborokban, de azért itt is életveszélyes volt a helyzet. Ennek ellenére sokrétű kulturális élet bontakozott ki Theresienstadtban, amelybe megérkezése után Manes is bekapcsolódott.

Philipp Manes volt a szervezője annak az egyre sikeresebb rendezvénysorozatnak, amelyet ő maga nyitott meg a császárság korának Berlinjéről szóló előadásaival: „Egykettőre elterjedt a hír Theresienstadtban, hogy egyfajta kulturális közösség alakult az A6-os teremben, nevezetesen a kultúra sajátos formája” – jegyezte fel büszkén a naplójába. „Újabb és újabb hallgatók érkeztek minden egyes hónapban, jegyeket igényeltek a különféle előadásokra, de sajnos gyakran nem kellett nekik mondanom.” Az előadások mellett színházi esteket is szervezett Manes, továbbá költői versenyt hirdetett, és elősegítette a Theresienstadtot ábrázoló rajzok létrejöttét. Mivel teljes drámai szövegek színrevitelére nem volt lehetőség, Manes a felolvasószínházat részesítette előnyben, ilyenformán fellépési lehetőséget teremtve a gettóban élő színészek számára. A cseh közönség körében közkedveltnek számító vígjátékok mellett a német magaskultúra klasszikus kánonjából válogatott: „Kérdés lehet egyáltalán, hogy mit adjunk elő?” – tette fel a szónoki kérdést. „Csakis Goethét. És ha már Goethét, akkor csakis a *Faustot*.”³

A német irodalmi és zenei hagyomány ápolása persze a legkevésbé sem zárta ki a zsidó kultúra iránti érdeklődést. A közös olvasmányok közé tartoztak például Martin Buber haszid történetei. Vallási, filozófiai és történelmi témákról tartott előadást – több más tudós mellett – Leo Baeck, a híres berlini rabbi. Manes pedig ilyenformán meggyőződéssel vallotta, hogy „igen sok érdektelent, habozót és elzárkózót nyert meg a zsidóság ügye számára”. Azzal, hogy egyaránt ápolta a német és a zsidó kultúrát, és mások számára is lehetővé tette ugyanezt, Manes ellensúlyozni tudta a túlélésért folytatott mindennapos küzdelem gyötrelmességét. A rendezvények keltette érdeklődés pedig azt is lehetővé tette számára, hogy elhatárolódjon egyes Theresienstadtban élő zsidóktól, akiket különböző okokból ki nem állhatott: a bécsiektől, akiknek

ingerlékenysége kioltotta benne „a kék Duna partján fekvő császárváros iránt táplált rokonszenv”-et, a materialistáktól, akik képtelenek voltak „kereskedés nélkül élni”, és kétes módszerekkel szereztek maguknak jobb minőségű ennivalót, továbbá a spicliktől, akik „alávaló indítékoktól vezéreltetve” elárulták hittestvéreiket.⁴

Rendkívül sokrétű és átfogó tevékenységet folytatott Theresienstadtban Philipp Manes, de nem ő volt az egyetlen, aki így tett. A roppant kedvezőtlen lehetőségekhez mérten egész Európában igyekeztek folytatni kulturális tevékenységüket a zsidók: a gettóban és a lágerekben, az illegalitásban és az úgynevezett „zsidóházak”-ban (azok esetében, akik „vegyes házasságban” továbbra is a Birodalom területén éltek). Maneshez hasonlóan igyekeztek szembeszegezni valamit – autonómiát, a hagyományokhoz való ragaszkodást, saját jövőképet – a nemzetiszocialista Németországgal szemben fennálló egzisztenciális kiszolgáltatottságukkal. Mindeközben lényeges különbségek is mutatkoztak persze: a legvitatottabb pont a német kultúrához fűződő viszony volt, ez a kultúra ugyanis egész Európában alapvető jelentőséggel bírt a művelt zsidóság számára a háború előtt. Vajon ragaszkodniuk kellene-e a zsidóknak a német kultúrához, ezzel is ellenszegülve az antiszemita kirekesztésnek? Vagy inkább másfelé, más nemzeti identitások, a zsidó kulturális örökség vagy a cionista jövőkép irányába tájékozódjanak? De akár hogyan dőlt is el végül ez a kérdés, Németország mindenképpen fontos tényező maradt pozitív vagy éppen negatív vonatkoztatási pont gyanánt. „Azt mondja itt az egyik uraság, hogy túlságosan is »német« vagyok. A másik meg azt, hogy nem vagyok a gettóban eléggé zsidó” – panaszkodott Manes. És azzal igazolta magát, hogy csak Theresienstadtban ismerkedett meg „a zsidóság múltjával és nagyszerű szellemi fejlődésével”, és igyekezett is „ennek megfelelő témákat választani az előadásokhoz”.⁵

A helyzetnek megfelelő kulturális orientációról folytatott vita a teljes megsemmisülés fenyegető árnyékában zajlott. És jóllehet maga Manes tele volt optimizmussal és tetterővel, idővel még rajta is egyre inkább eluralkodott az egzisztenciális félelem. „Schubert – hozzá menekülök a legszívesebben, ha csüggedni kezd a lélek, ha nyomasztó súllyal neheznek rám a gondok, ha nem leli célját a távolba vágyakozó gondolat, mert olyan rettentő bizonytalannak tűnik minden, és sehol egyetlen

biztos pont” – jegyezte fel 1944 szeptemberében. Többek között azért született annyi napló, krónika, sőt társadalomtudományi elemzés a gettókban és a koncentrációs táborokban, és azért rejtették el ezeket olyan gondosan, mert szerzőik nem bíztak saját túlélésükben. Papírra vetőik abban látták az efféle szövegek jelentőségét, hogy saját tapasztalataikon túlmutatóan dokumentálják az utókor számára a zsidóság sorsát. Igaz ez Manes „Ténybeszámoló”-jára is, amelynek 1944 októberében hirtelen vége szakad, mivel szerzőjét Auschwitzba szállították, ott pedig azonnal meggyilkolták.⁶

A megszállt Lengyelország gettóiban – Varsóban vagy a hamarosan Litzmannstadt névre átkeresztelt Łódźban – még a theresienstadtnál is fenyegetőbbben működött a megsemmisítés gépezete. Súlyos gondokat okozott a higiéniai helyzet és az élelmiszerhiány, az események további menete azonban eleinte nem volt még világosan látható.⁷ Nemcsak a fizikai túlélésben reménykedtek tehát a lengyel és a német zsidók – ez utóbbiak deportáltaként érkeztek 1941 őszétől kezdve –, hanem kulturális értékeik megóvása révén igyekeztek lelki támaszra lelni, és megállni a helyüket az éhínség ellen folytatott mindennapos küzdelemben. Bármilyen hevenyészett oktatás folyt is a gettókban, fontos feladat volt a gyerekek és a fiatalok kiművelése, hiszen csakis ők garantálhatták a zsidó kontinuitást. Nemcsak a múlthoz fűződő viszony alapját képezte azonban a kultúra, hanem fontos szerepe volt a „normális” jelen látszatának fenntartásában és a jobb jövőbe vetett hit megőrzésében is. A teljes antiszemita kirekesztés következtében egyrészt eltolódtak a kulturális súlypontok: egyre inkább a zsidó vallásosság, irodalom és zene, valamint a jiddis és a héber nyelv ápolása került előtérbe a gettókban. Másrészt viszont továbbra is hatottak a háború előtti időszak kulturális beidegződései, annál is inkább, mert azóta a felismerhetetlenségig megváltozott a világ. Ide tartozott a német kultúrával való azonosulás is, amiről a zsidók jó része továbbra sem volt hajlandó lemondani.

Éppen ezért mind a hivatásos rendezők és színészek, mind pedig a lelkes amatőrök hatalmas energiával vetették bele magukat a színházi munkába: rendszeresen tartottak színielőadásokat maguk készítette jelmezekkel és díszletekkel. A gettóéletet kifigurázó új komédiák egészítették ki a hagyományos repertoárt. Szólisták adtak elő operáriákat külön erre a célra berendezett hangversenytermekben, de akár magánlakások

szűkös helyiségeiben is; teljes szimfonikus zenekarok játszottak komolyzenét. „Meglepő hangokat hallhatott akkoriban az ember – írta életének a varsói gettóban eltöltött időszakára visszatekintve Marcel Reich-Ranicki –, az egyik udvaron Beethoven hegedűversenyét, a következő udvaron Mozart klarinétversenyét, igaz, mindkettőt kíséret nélkül.”⁸ És népszerű dalok hangzottak fel revükben, kávéházakban vagy az utcán. „Egykettőre népszerűvé váltak a revüben előadott dalocskák, lépten-nyomon hallani lehetett őket a gettó utcáin – írta egy irodalom- és színikritikus később a litzmannstadti helyzetről –, többnyire munkásokból állt a közönség, akik kikapcsolódást kerestek és találtak a színházban.”⁹ Léteztek ezenkívül további, kisebb körben gyakorolt kulturális tevékenységek is: magánlakásokon megtartott olvasó- és vitakörök, padlásterekben vagy pincékben próbáló amatőr színjátszók. A vallásos zsidók közösen imádkoztak, vitákat folytattak vallási kérdésekről, és megülték a zsidó ünnepnapokat, habár egyre komolyabb nehézségekbe ütközött a rituális előírások betartása. Virágzott továbbá az irodalom is, jóllehet publikációs lehetőségek híján szűk körben voltak csak hozzáférhetők a megírt szövegek.

Mivel több gettózenekar is rendszeresen vétett a német zeneszerzők, valamint Frédéric Chopin, a lengyel nemzeti komponista műveinek előadására vonatkozó tilalom ellen, 1942 tavaszán ideiglenesen betiltották a szimfonikus koncerteket. A gettók élete egyre inkább ki volt szolgáltatva a megszállók gyilkos önkényének: bármelyik zenész, irodalmár vagy színházi ember bármikor áldozatul eshetett a rendszeres kivégzéseknek és túszzsedéseknek, bárkit bármikor deportálhattak valamelyik megsemmisítőtáborba. Adam Czerniaków, a varsói gettó zsidótanácsának elnöke öngyilkosságot követett el, hogy ne kelljen részt vennie a deportációs listák összeállításában. Röviddel a halála előtt a következőket írta Czerniaków: „Láttam egyszer egy filmet: a süllyedő hajó kapitánya megparancsolja a dzsessz-zenekarnak, hogy játsszon tovább, mert így akarja tartani az utasokban a lelket. Elhatároztam, hogy követni fogom a kapitány példáját.”¹⁰ Marcel Reich-Ranicki megemlékezik 1942 szeptemberéről, amikor zsidók tízezreit szállították Treblinkába, és akadtak közöttük jó néhányan, akik magukkal vitték a hangszereiket. „Hiszen szeretik a zenét a németek – mondogatták –, talán nem fognak a gázba küldeni bennünket, ha játszunk nekik valamit.”¹¹

Még a korábbinál is nagyobb jelentőségre tett szert a zsidók számára a zene, az irodalom és a vallás a halál fenyegető árnyékában. És egyre fontosabbá vált számukra az is, ami már kezdettől fogva a gettókultúra egyik alapeleme volt: a történetek dokumentálása az utókor számára. Litzmannstadtban és Varsóban történészek, társadalomtudósok és újságírók gyűjtötték az anyagot arról, hogy hogyan változik meg a társadalom élete szélsőséges körülmények között. Miközben ők maguk is szenvedtek az éhségtől, a betegségektől és a hidegtől, pontosan feljegyezték a történeteket, és enciklopédikus igényű tanulmányokat írtak. Hagyományos értelemben vett krónikási tevékenységükön túlmenően ráadásul újfajta megközelítésmódokat is kerestek: interjúkat készítettek, egyaránt szem előtt tartva a gazdasági, a hétköznapi és a vallási szempontokat. De sokan és sokféleképpen dokumentálták a gettók életét nem professzionális igénnyel is: fényképeken, rajzokon és különféle szövegekben – mindig abban a reményben, hogy a szóban forgó dokumentumok fennmaradnak az utókor számára. Mindeközben sokak számára világosak voltak persze lehetőségeik korlátai is: „Még ha sikerülne is eloroznom Homérosz, Shakespeare, Goethe és Dante műzsáját – ugyan képes lennék-e valaha is híven leírni a szenvedéseinket, az érzéseinket, a tapasztalatainkat? Lehetséges ez egyáltalán emberileg?” – tette fel a kérdést 1944 júniusában a litzmannstadti gettó egyik fiatal lakója.¹²

A Birodalomban és a megszállt Európában élő zsidók egy csekély töredékének sikerült ideiglenesen megmenekülnie a gettóba zárástól, illetve attól, hogy valamelyik koncentrációs táborba hurcolják őket: vagy azért, mert „vegyes házasság”-ban éltek, vagy pedig azért, mert illegálitásba vonultak. Ez a helyzet pedig már végképp egyéni és semmiféle feltűnést nem keltő kulturális kifejezésmódokra adott lehetőséget csupán. Sem a „zsidóházak”-ban, sem a padlásokon, sem pedig a kertekben nem lehetett szó kamarazenéről, kórusokról vagy színházi próbákról. Ha az illegalitásban élők megkockáztattak egy-egy opera- vagy mozilátogatást, kitették magukat annak a veszélynek, hogy felismeri és feljelenti őket valaki. De akárcsak a gettókban, az élelemszerzés, a higiénia és a ruházkodás mellett számukra is fontos maradt a kulturális tevékenység. Éppen azért gondolkodtak, írtak és rajzoltak olyan sokat, mert végletesen beszűkültek a lehetőségeik, és teljesen bizonytalanná vált számukra a jövő. Fontos volt továbbá az is, hogy megjeljék „a civilizáció

és a kultúra” meglehetősen elmosódott határait. Így írta le a helyzetet Victor Klemperer, aki nem zsidó feleségének, Evának köszönhetően akkoriban egy drezdai zsidóházban élt. Klemperer kényszerszolgálatát végzett, és szakadatlanul rettegett attól, hogy ennek ellenére végül mégiscsak deportálják. A szövetségesek gyors győzelmébe vetett reményeiben újra meg újra csalatkoznia kellett, és aggódva tette fel a kérdést, hogy „nem teszi-e vajon szellemi értelemben is elhanyagolttá, *szabad-sághiányossá*” a kényszerű lemondás az azelőtt maguktól értetődő dolgokról – a vécepapírról, a fogkrémről, az új ruhákról.¹³

Hogy elhárítsa ezt a veszélyt, Klemperer – amennyire az erejéből telt – folytatta a munkáját, nevezetesen a Harmadik Birodalom nyelvének és szellemiségének elemzését. A túlélés reménye és a halálfélelem között ingadozva újra meg újra ahhoz menekült, amit a „munkájának” tartott, nevezetesen a jegyzeteihez és az olvasmányaihoz. Meg akarta írni „a mostani katasztrófa kultúrtörténetét”, minden kockázatot vállalva folytatni akarta a naplóját, hogy „tanúságot tegyen egészen a legutolsó percig”.¹⁴ Márpedig ez egyáltalán nem volt egyszerű, hiszen a Gestapo több ízben átkutatta Klempererék házáat, és megtalálhatta volna a feljegyzéseit. Klemperer németnek vallotta magát, és úgy ítélte meg, hogy alapjaiban kérdőjelezi meg gondolkodását a nemzetiszocializmus. Intenzíven foglalkozott a cionizmussal, aminek mindig is ellensége volt, és az maradt a drasztikusan megváltozott körülmények ellenére is: „Én vagyok a német, a többiek nem azok; muszáj ragaszkodnom ehhez: a szellem a döntő, nem pedig a vér.” Nem sokkal később azonban részben megváltoztatta álláspontját a professzor, és nem tekintette többé nemzetidegennek a Harmadik Birodalmat: „Nem tudok hinni többé a nemzetiszocializmus teljes némettelenségében – írta –, mert igenis a németiségből sarjadt ki, *német* húsból táplálkozik ez a daganat, ez a rákos betegség, ahogyan létezik *spanyolnátha* is.”¹⁵

Klempererrel egy időben írta a naplóját Anne Frank is, őt azonban teljesen másféle viszony fűzte a német kultúrához. Mivel már 1933-ban, négy esztendőskorában Hollandiába került, új hazájának nyelvét használta az élénk intellektuális érdeklődéssel, gazdag fantáziával és nagyszerű íráskészséggel megáldott kislány. Nem annyira saját érdeklődésből, mint inkább apja unszolására ismerkedett meg Anne Frank a klasszikus német szerzőkkel, mégis nyitottan fogadta őket: „Apa elővette Goethe

és Schiller drámáit a nagy könyvesszekrényből, és azt mondta, hogy minden este fel fog belőlük olvasni nekem – írta –, már el is kezdtük a »Don Carlos«-t.” Jóllehet szeretett tanulni, és érdekelték a könyvek, Anne Frank mégis idegennek érezte magától azt a kultúrát, amelyből kivasztották a családját, és amelynek a képviselői immár deportálással fenyegették mindannyiukat. A kislány nemsokára fiktív reklámprospektust készített arról az Amszterdam központjának egyik hátsó udvarában álló házról, amely több más zsidóval együtt menedékkül szolgált neki, és ebben a szövegben visszájára fordította a megszállók önkényuralmát. Úgy rendelkezett, „hogy csakis kivételes esetekben szabad német rádióadókat hallgatni, pl. komolyzenét stb.”, hogy „nem szabad német könyveket olvasni”, kivéve a „klasszikus és a tudományos” műveket, és hogy „minden kultúrnyelv” használható, „vagyis a német nem”. Majdani életét illetően arról álmodozott Anne Frank, hogy művészettörténetet fog tanulni Párizsban és Londonban, de először is megszerzi az állampolgárságot. „Szeretem a hollandokat, szeretem az országunkat, szeretem ezt a nyelvet, és itt akarok dolgozni – írta 1944 tavaszán –, és még ha személyesen a királynőnek kell is levelet írnom, nem fogom feladni egészen addig, amíg el nem érem a célomat.”¹⁶

Anne Frankot a családjával együtt elárulták, és mindannyiukat Auschwitz-Birkenauban hurcolták. Később Bergen-Belsenbe került a kislány, ott halt meg tifuszból, 1945 márciusában. Immár ereje fogytán Anne Frank még mindig történeteket mesélt a lágerben élő gyerekeknek.¹⁷ A halál közvetlenül fenyegető közelségében nagy dolog volt már az is, ha valaki képes volt verseket felidézni, illetve a többi táborlakókkal beszélgetni. Naplót vezetni, írni vagy rajzolni képtelen volt még azoknak a többsége is, akiknek sikerült egy bizonyos ideig túlélniük a megsemmisítőtáborokban. Túlságosan nagy volt a kimerültség és a fájdalom, túlságosan kemény küzdelmet kellett folytatni a mindennapi betevő falatért, és nem álltak rendelkezésre a szükséges eszközök sem. A ritka kivételek közé tartozott Ana Novac, aki tizennégy éves korában, Erdélyből került Auschwitz-Birkenauban. „Szerencsére soha nincs teljesen sötét a barakkban, így hát írhatok – reflektált tevékenységére a lány –, a legfontosabb az, hogy lerázhatom magamról az elviselhetetlen gondolatok terhét. Hogy megszabadulhatok tőlük.” Ana Novac életét megkönnyítette, hogy pontosan és nemegyszer fekete humorral jellemezhetette

a tábor, őreivel és foglyaival együtt – például azt a magyar zsidó aszszonyt, aki felháborodottan vette tudomásul az Auschwitzban uralkodó állapotokat: „A német kultúra! Micsoda csalódás ez neki, aki Baden-Badenbe járt nyaralni, és olvasta a *Faustot*! Hogyan építhetett ilyen rettenetes latrinákat ez a higiéniamániás nép?”¹⁸

Jóllehet még Auschwitz-Birkenauban is énekeltek titokban, sőt koncerteket is rendeztek a foglyok, minden egyéb kulturális tevékenységhez a német őrök engedélyére volt szükség. Ennek ellenére több zenekar alakult, amelyeknek fellépései ugyanúgy részét képezték a táborban gyakorolt elnyomó politikának, akár csak korábban Buchenwaldban vagy Sachsenhausenben. Indulózenét kellett játszaniuk ezeknek a zenekaroknak, amikor a foglyok csoportjai a lehető legmegegyezőbb testi munkára indulva kivonultak a táborból, és amikor este visszatértek. Könnyűzene igyekezett félrevezetni a frissen érkezett foglyokat a tábor valódi jellegét illetően; és valósággal ráerőltették ezt a zenét azokra, akik a „fogolykórház”-ba kerültek, illetve a „szelektálás”-t követően a gázkamrákba indultak. De felhasználták az említett zenészcsoporthoz és dzsessz-zenekarokhoz a tábor SS-funkcionáriusainak szórakoztatására is, hiszen szép számmal akadtak közöttük valóban kitűnő együttesek. Közéjük tartozott például a Gustav Mahler unokahúga, Alma Rosé, akit „Auschwitzi Leányzenekar”, amelynek szólistája egészen addig merészkedett, hogy kikérte magának, ha valaki megzavarta rendszeres vasárnapi koncertjeiket. Az efféle teljesítményeket azonban végső soron kisajátította egy olyan rendszer, amelyben az SS napról napra demonstrálta élet és halál feletti gyakorolt hatalmát: aki elvétette a lépést, amikor indulózenére kellett vonulni, az ütlegekkel, sőt akár azzal is számolhattott, hogy munkaképtelennek nyilvánítják, és meggyilkolják. A zenészek számára pedig ugyancsak semmi nem garantálta a túlélést, hiszen ugyanazok a szabályok vonatkoztak rájuk, mint az összes többi foglyra. Meghalt maga Alma Rosé is, mégpedig 1944 áprilisában, egy mindmáig tisztázatlan körülmények között bekövetkezett mérgezésben.¹⁹

A foglyok Auschwitzban és más megsemmisítőtáborokban szerzett tapasztalatai annak a nemzetiszocialista politikának a következményei voltak, amely 1941 nyara és 1942 tavasza között egy komplex döntési folyamatot követően hozzákezdett a teljes európai zsidóság módszeres legyilkolásához. Vajon miért nem tűrték el a nemzetiszocialisták immár

azt sem, hogy akár csak a legszegényesebb körülmények között is, gettókban vagy munkaszolgálatos egységekben tovább éljen a zsidó kisebbség? A helyzet eszkalációja arra a régebbi antiszemita elképzelésre vezethető vissza, hogy ha kirekesztik a zsidókat a társadalomból, ezzel megválthatják magukat. Ez a fantázia képezte az alapját Hitler *Mein Kampf*-jának éppúgy, mint a '20-as évek eleje óta megjelent számos más antiszemita írásnak. A nemzetiszocialista fordulat óta pedig egyre radikálisabb intézkedésekben és törvényekben konkretizálódott, és végül 1938 novemberének pogromjaiba torkollott az említett vágykép. A háború idején azután egyre radikálisabb célokat tűzött ki maga elé az antiszemita megsemmisítő politika, miközben a német uralom alatt élő zsidók száma ugrásszerűen megnőtt. A Szovjetunió lerohanása és az Egyesült Államoknak küldött hadüzenet óta ráadásul – úgymond – apokaliptikus harcot folytatott a bolsevizmus és a kapitalizmus ellen a Harmadik Birodalom, és mindkét rendszert a „zsidóság” befolyásából eredeztette. Mivel pedig egy világszerte koordináltan cselekvő fajról fantáziáltak, a kelet-európai falvak és gettók teljesen kiszolgáltatott lakosságát is fenyegetésnek tekintették a nemzetiszocialisták. 1942. április 26-án, a „Nagy-Német Birodalmi Gyűlés” utolsó ülésén Hitler beszédet mondott arról, hogy miként ítéli meg a háborút: A zsidók – jelentette ki a „Führer” – minden tekintetben ellentmondanak az európai népek sajátosságainak, és „azoknak a kulturális alapoknak a megsemmisítésén” mesterkednek, amelyek „évezredes örökség gyanánt belső értéket adnak ezeknek a népeknek, illetve a jövő zálogát jelenthetik. Ami ezek után még megmarad, az nem több, mint az emberben lakozó állat, és egy olyan zsidó réteg, amely hatalomra jutván parazita módjára felemészti saját táptalaját.”²⁰

Ha állítólag megváltoztathatatlan faji sajátosságaik alapján a nemzetiszocialisták az emberiség és a kultúra lerombolójának kiáltották ki a zsidókat, akkor bármi áron meg kellett semmisíteniük őket, mégpedig kulturális és fizikai értelemben egyaránt – ami másrészt persze felidézte a zsidók bosszújának veszélyét, ha esetleg mégsem sikerülne a teljes megsemmisítés. Ez a körkörös logika hatja át a nemzetiszocialisták beszédeit és újságcikkeit, és ugyanez köszön vissza újra meg újra a *Stürmer* faliújságokra kifüggesztett hasábjairól is, jóllehet a konkrét megsemmisítő intézkedéseket elhallgatták. A németek többsége pedig, ha

nem is fogadta örömmel, de legalábbis tudomásul vette és eltűrte a módszeres népirtást. Sikeresnek bizonyult a rezsim propagandája abban a tekintetben is, hogy hozzájárult a zsidók megsemmisítéséhez a megszállt, illetve megtámadott Kelet-Európában. Ez főként a Wehrmacht részvételében mutatkozott meg, nevezetesen abban, hogy sok katona nemcsak befogadta, hanem maga is alakította a rezsim propagandáját: fényképeket készítettek például a mészárlásokról, amelyeket adott esetben akár saját szavaikkal is megindokoltak. Ebben a háborúban – írta a Szovjetunióból egy német hadnagy – „a zsidók viláгурalma a tét, ami a zsidókérdés általunk megkezdett megoldásával a német nép megsemmisítését állítja szembe”. Éppen ezért – tette hozzá – „vallásháborúról van szó, amely csakis a teljes megsemmisítéssel végződik”. Egy másik katona pedig azért szállt síkra a *Strümer*nek írt olvasói levelében, hogy pusztá létezésre redukált állapotban kell szemlélni a zsidót: „Téved, aki azt hiszi, hogy ismeri a zsidót, amíg nem látta őshazájában, a Keleten! Csakis akkor ismeri meg az ember a zsidót, ha ott találkozik vele, ahol nem létezik kultúra, vagyis háborítatlanul űzheti mocskos üzemeit.”²¹

Az efféle állítások dichotómiát tételeztek fel az autentikus német kultúra és az – addig ravaszul elleplezett – zsidó antikultúra között. Ha – úgymond – letépjük róla az álarcot, megláthatjuk végre a faji ellenség igazi arcát. A csupán látszólag létező kultúra eltávolítását szimbolikus folyamatnak tekintették a nemzetiszocialisták, és lépésről lépésre hajtották végre a zsidók ellen elkövetett népirtás felé vezető úton. Ezért tiltották meg a gettókban a német, sőt a lengyel zeneszerzők műveinek előadását, ezért szüntették meg a „zsidó” kultúra utolsó mentsvárát, például az amszterdami Kulturális Szövetség Mahler-koncertjeit. És ugyanez a logika vezérelte az SS tagjait akkor, amikor megalázó higiéniai körülményeket kényszerítettek rá a koncentrációs és megsemmisítőtáborok foglyaira. A zsidók „árja” uralom alá hajtása egyszersmind szenvedéseik fotográfiai megörökítését jelentette, az így készült fényképeket pedig fel lehetett használni a propaganda céljaira. Ilyenformán végül a múlthoz kötődő jelenségnek minősült a teljes zsidó kisebbség: most végre legyőzhető akadállyal tűnt az új korba vezető úton. Erre szolgáltak az úgynevezett „zsidókutatók” vizsgálódásai, a témába vágó megszámlálhatatlan mennyiségű könyv és levéltári irat, amelyeket Rosenberg birodalmi vezető (Reichsleiter) bevetési törzse elrabolt,

továbbá a prágai Központi Zsidómúzeum, amelynek gyűjteményét zsidó munkatársakkal dolgoztatta fel az SS – habár végül ez sem menthette meg őket a deportálástól.

Az immár történelmileg meghaladottnak minősülő zsidó jelenlét képzelete alapozta meg a kelet-közép-európai német hegemoniát illető terveket is. Úgy tűnt, hogy a zsidók megsemmisítése és a szláv lakosság ezzel egyidejűleg végrehajtott elnyomása, deportációja, illetve részleges legyilkolása rohamos faji és társadalmi átalakítást tesz majd lehetővé a térségben. Új küldetést találtak fel mind a Birodalomban élő, mind pedig az európai német kisebbségekhez tartozó „néptársak” számára az úgynevezett „Kelet-kutatók” és az SS vezetői: nevezetesen az etnikailag „tisztá” területekre koncentráló földrajzi terjeszkedést. Ezekben az újonnan meghódított térségekben ugyanis az ott élők – úgymond – kialakíthatják majd az ideális társadalmi formát, amely messze túlmutat azon, ami a régi birodalomban – az ott csak részben megváltoztatható struktúrák miatt – lehetséges. „Csakis a vidék és a város egészséges kapcsolata emelheti az új keleti területek politikai, gazdasági és kulturális életét a germán-német kultúrtájak szintjére” – diktálta 1942 januárjában Heinrich Himmler.²² 1943. október 4-én elmondott poseni beszédében pedig azt is bármiféle kertelés nélkül megmondta az SS birodalmi vezetője, hogy ki fogja megfizetni mindennek az árát. Himmler a következőképpen igyekezett igazolni a zsidók legyilkolását, illetve a lengyelek és az oroszok kizsákmányolását: „Hogy más népek jólétben élnek-e, vagy pedig éhen döglenek, az engem csak annyiban érdekel, amennyiben szükségünk van rájuk kultúránk rabszolgáiként, egyébként a legkevésbé sem.”²³

1941 nyarától fogva módszeresebben váltották tettekre gyilkos antiszemitizmusukat a nemzetiszocialisták, mint bármikor azelőtt, és a zsidó örökségtől való megváltást, illetve egy új korszak beköszöntét várták attól, amit tettek. Mindehhez azonban először is kultúrájuktól kellett megfosztaniuk az üldözött zsidókat, eleinte úgy, hogy gettóba zárták és a pusztára létezésre redukálták őket, később pedig már a fizikai megsemmisítéssel. Ez az eljárás egyúttal annak igazolására is hivatott volt, hogy egzisztenciális fenyegetéstől kell megóvni a német nép nemzeti sajátosságait, a szóban forgó egzisztenciális fenyegetés pedig az áthidalhatatlanul idegen kisebbségtől ered. Az európai zsidóság az összes megrendelkezésre álló eszközt latba vetve igyekezett védekezni a fent

említett logika ellen, miközben Németország továbbra is a zsidóság intenzív kulturális tevékenységének fontos – részint pozitív, részint negatív – vonatkoztatási pontja maradt. Csakhogy miközben egyre több zsidó esett áldozatul a nemzetiszocialisták megsemmisítő gépezetének, megváltozott a háborús helyzet. Egyre jelentősebb katonai és propagandasikereket értek el a Harmadik Birodalom ellenségei – és egyre kevésbé voltak hajlandók különbséget tenni a nemzetiszocialista és a német kultúra között.

A NÉMET KULTÚRA ELLEN?

Az 1942-es esztendő folyamán lassanként felderült Thomas Mann hangulata. Lányával, Erikával együtt eleinte még a szövetségesek „béna, gyöngélműjű hadviselése” miatt bosszankodott az író, és hosszan elhúzódó konfliktussal számolt a sorozatos katonai balsikerek láttán. De aztán pozitív hírek érkeztek a keleti frontról – habár Mann nem várt az ott történetektől számottevő németországi hatást: „Növekvő kilátástalanságra utalnak a hírek, ettől azonban – legalábbis egyelőre – nem fog még kitörni a forradalom.”²⁴ Ezzel egyidejűleg mintha hatékonyabbá vált volna az Egyesült Államokban a kulturális mozgósítás, ami többek között Alfred Hitchcock *Saboteur* („Szabotőr”) című thrillerében is megmutatkozott: „Kiváló náci-típusok. Rendkívül tanulságos az egész a tudatlanok számára.” 1942 őszétől aztán Mann előre látta, „hogyminden erőszak és erőfeszítés dacára vérzivatarban fog elbukni ez a rettenetes téboly”. Az Egyesült Államokban azonban – így Mann – továbbra sem szűnt meg a habozás azt illetően, „hogymajon tényleg meg akarják-e semmisíteni a fascizmust [sic!]”, így aztán képtelenek „méltóságot, egyértelműséget, belső erőt” tanúsítani Európa irányában.²⁵

Thomas Mann Kaliforniában élt, amikor fent idézett megfigyeléseit feljegyezte a naplójába, és egy olyan német-európai emigráns közösséghez tartozott, amely rendszeresen összegyűlt közös beszélgetésekre és zenehallgatásra. A közösség tagjait lehetőségeihez képest igyekezett támogatni az író. Mannt továbbra is szoros kulturális kötelékek fűzték ugyan a hazájához, mégis igyekezett távolságot tartani tőle: „Beleborzongok a gondolatba, hogy újra Németország földjére kell majd lép-

nem – írta egyik amerikai támogatójának –, nem csinállok többé titkot abból, hogy torkig vagyok a saját nemzetemmel.” Sőt az I. világháború idején tett nacionalista megnyilvánulásait nagyvonalúan elhallgatva azt is hozzátette még az író, hogy „mindig is inkább a külföldhöz húzott”. Alapállásának megfelelően Mann sokkal inkább igyekezett alkalmazkodni az Egyesült Államok hétköznapi életéhez és kultúrájához, mint a többi német emigráns értelmiségi, igaz, hogy ez utóbbiak helyzete nem is volt az övéhez hasonlóan problémamentes. Egy modernista házban rendezkedett be a családjával az író a Los Angeles-i Pacific Palisades-ben, és beszámolt egy amerikai értelmiségiek körében eltöltött estéről, amelyet a nyelvi nehézségek ellenére „valósággal élvezett”.²⁶

Thomas Mann azonban nemcsak kommentálta a szövetségeseknek a Harmadik Birodalom ellen vívott harcát, hanem részt is vett benne. Nyilvános előadásaiban immár évek óta azért szállt síkra a komoly nemzetközi tekintélynek örvendő író, hogy az Egyesült Államok lépjen fel következetesen a nemzetiszocialista Németország ellen, és ezt sürgette már akkor is, amikor az amerikai nyilvánosság tetemes része még jobbnak látta volna kimaradni a háborúból. Mann „Német hallgatók!” címmel rádióelőadás-sorozatot tartott, amelyet a BBC sugárzott korábbi hazájába, és előadásaiban elmagyarázta a megsemmisítő politika következményeit, illetve a szövetségesek háborús céljait, továbbá összevetette a nemzetiszocialisták hangzatos ígéreteit a valósággal. Eleinte úgy szólalt meg beszédeiben Mann, mint saját közönségétől elvágtott nemzeti író, „akinek művei és személye ellen uszító hadjáratot folytatnak a ti hatalmasaitok, és akinek könyvei most már csak idegen, szabad népekhez szólhatnak a maguk nyelvén, még akkor is, ha a lehető legnémetebb témákkal, például Goethével foglalkoznak”. Később azonban egyre inkább érzékelhetővé vált Thomas Mann előadásaiban a németek viselkedése miatt érzett csalódottság, a németek ugyanis továbbra sem voltak hajlandók megszabadulni „Führerüktől”, márpedig Mann szerint így megérdemelték, hogy visszaháramlottak rájuk a nemetiszocialista politika következményei, és viselniük kell a felelősséget a Harmadik Birodalomért. „Ha létezik Németország, ha létezik a nép mint történelmi alakzat, mint saját karakterrel és sorssal bíró kollektív személyiség – jelentette ki Mann 1945 januárjában –, akkor nem egyéb a nemzetiszocializmus, mint az a forma, amelyet egy nép, a német nép

tizenkét esztendeje magára öltött.” Ilyenformán pedig végül a civilizatorikus világpolgárság meggyőződéses hívévé vált az az író, aki évtizedeken át a kultúrnemzet egyik legfőbb reprezentánsának tekintette önmagát.²⁷

Thomas Mann nyilvános és magánjellegű megszólalásainak legfőbb témáját olyan általános kultúrpolitikai kérdések képezték, amelyek a Harmadik Birodalom számos ellenfelét foglalkoztatták Hollywoodtól egészen Moszkváig. Először is kinek-kinek meg kellett győznie saját népét arról, hogy mekkora veszélyt jelent valójában a nemzetiszocializmus. Ez pedig nem volt egyszerű feladat, kiváltképp nem az Egyesült Államokban, hiszen onnan távol esett a Harmadik Birodalom, amelyet a háború előtt ráadásul nem is tekintettek komoly veszélyforrásnak, annál is kevésbé, mert megsemmisítő politikája olyan népek és kisebbségek ellen irányult, amelyek Amerikában sem örvendtek igazán széles körű népszerűségnek. Európa megszállt országainak lakossága tisztában volt ugyan a nemzetiszocialista politika embertelenségével, csak hogy tisztában volt egyszersmind az esetleges ellenállással együttjáró kockázatokkal is, így aztán komoly meggyőző munkára volt szükség az ellenállás, vagy akár csak az ellenállás támogatása érdekében. A le nem győzött, de közvetlen fenyegetésnek kitett államokban, vagyis Nagy-Britanniában és Oroszországban végezetül egy olyan háború érdekében kellett mozgósítani a lakosságot, amelynek kimenetele még hosszú évek elteltével sem volt világosan látható. Propagandisztikus írások, képek és filmek születtek tehát mindenütt azzal a céllal, hogy megerősítsék és a Harmadik Birodalommal szemben tanúsított ellenálláson keresztül definiálják az adott nemzeti kultúrát. Az viszont eleinte homályban maradt, hogy mennyiben irányul az említett törekvés kifejezetten a *német* kultúra ellen is, ami kedvezőtlen hatással volt az emigrációban élő német művészekre és értelmiségiekre: részint szívesen fogadták őket a Harmadik Birodalom ellen folytatott propaganda résztvevőiként, részint azonban – bizalmatlanságból – megakadályozták a részvételüket. Legfőbb lehetséges hozzájárulásuk megvalósítása pedig – nevezetesen az, hogy közvetlenül megszólítsák a németeket – eleve komoly nehézségekbe ütközött, a rezsim ugyanis – amint azt még egy olyan prominens és tetemes médiabefolyással rendelkező írónak is meg kellett tapasztalnia, mint amilyen Thomas Mann volt – csaknem teljesen elzárta a németeket minden külföldi behatástól.

Megváltozott azonban az amerikai hozzáállás 1941 decemberében, amikor az Egyesült Államok már nemcsak fegyverszállításokkal támogatta Nagy-Britanniát, hanem hivatalosan is belépett a háborúba a britek oldalán. Most már olyan nemzetként értelmezte önmagát az Egyesült Államok, amely konszenzussal hozza meg a társadalompolitikai döntéseket, és ragaszkodik a demokratikus-jogállami értékekhez. Amerikának – úgy mond – ezért sikerült integrálnia különböző etnikumokat, és ezért teremthette meg a világ legmagasabb életszínvonalát. A Harmadik Birodalom pedig ideális negatív összehasonlítási alapot kínált mindehhez. Egy karikatúra például szembeállította egymással a „Hitler way”-t és az „American way”-t: az egyik oldalon korbáccsal ösztöklétkézik munkára az embereket a rohamsisakos, egyenruhás fogdmegek, a másik oldalon egy asztalhoz ültek a munkavállalók meg a munkaadók képviselői, hogy Uncle Sam védnöksége alatt, tárgyalásos úton jussanak el a mindenki számára elfogadható kompromisszumig. A Pepsi-Colától a Chesterfield dohánygyáron át egészen a Wrigley rágógumiig számos cég összekötötte saját termékreklámjait a katonai szolgálat, a hadiiparban végzett munka, illetve a hadikölcsönök jegyzése érdekében folytatott reklámmal. Az említett reklámok implicit üzenete pedig úgy hangzott, hogy az amerikai fogyasztási lehetőségek alapvetően megkülönböztetik az országot a nélkülözésben élő nemzetiszocialista Németországtól. És most már a hollywoodi rendezők, illetve filmes mogulok is megtették a magukét az amerikaiak kulturális mozgósítása érdekében, pedig korábban hosszú ideig kisebbségben voltak közöttük az antifasiszták.

Többféle válasz született arra a kérdésre, hogy vajon elsősorban egyfajta ideologikus hatalmi forma, vagy inkább egy bizonyos országnak, illetve az illető ország kultúrájának terméke volt-e a nemzetiszocializmus. Sokan szimpatizáltak az Egyesült Államokban a németekkel – nem úgy a japánokkal, akiknek megítélését többnyire alapvetően meghatározták a rasszista előítéletek. Éppen ezért azt kellett először is értelmesen elmagyarázni, hogy miért kell az amerikaiaknak most a németek ellen, ráadásul az orosz kommunisták szövetségeseiként harcolniuk. Mivel az amerikaiak körében is meglehetősen elterjedtek voltak az antiszemita előítéletek, a mozgósító propaganda gondosan igyekezett kiküszöbölni azt a benyomást, hogy „a zsidók érdekében” folyik a háború. Maradt tehát az a lehetőség, hogy egy antidemokratikus és megvetendő

mentalitás képviselőiként mutassák be a nemzetiszocialistákat, amely mentalitás végső soron független a nemzeti hovatartozástól. Nem is németek, hanem gazdag amerikai árulók voltak például a Hitchcock *Saboteur* („Szabotőr”) című filmjében szereplő „náci-típusok”, akikről elismeréssel szolt maga Thomas Mann is. Az amerikai felső rétegekkel szemben gyakorolt antifasiszta kritika azonban magában rejtette azt a veszélyt, hogy a kiáltó egyenlőtlenségek tematizálásával veszélybe sodorja a belső konszenzust.

Az Egyesült Államokban kibontakozott populáris háborús kultúra egyéb kifejezésformái éppen ezért előszeretettel használták fel az etnikai sztereotípiákat az idegenség érzetének felkeltése, illetve a nemzeti egység megszilárdítása érdekében: A *The Ducktators* című rajzfilm, amely a hadikölcsönök népszerűsítésére került a mozikba, az egyes nemzeti kliséknek megfelelően ábrázolta Hitlert, Mussolinit és Tódzsó Hideki tábornokot. Groteszk kacsák testesítik meg az említetteket a rajzfilmben, akik magukhoz ragadják a hatalmat a naiv és megalázkodó baromfiak felett. Hasztalan érvel az egyik tyúk a béke és a kölcsönös megértés mellett, mígnem végül rászánja magát, hogy erőszakkal állítsa meg a tengelyhatalmakat jelképező kacsákat. Az Amerika ellenségeivel szemben táplált, széles körben elterjedt etnikai előítéletekre támaszkodott az egyik, „Superman” kalandjait bemutató rádióműsor is. A kritikákat pedig azzal utasította vissza a műsor készítője, hogy mivel gyermeki gyűlöletet kell szítania, nem tehet különbséget „az egyén és az állam között, amelynek ideológiáját az egyén védelmezi”: „A német náci, a japán pedig az a kis sárga ember, aki hátba döfött bennünket Pearl Harborban.”²⁸

A német nácikat szerepeltető, színvonalas hollywoodi filmek közé tartozik Hitchcock *The Lifeboat* („Mentőcsónak”, 1944) című alkotása. Amerikaiak etnikai és társadalmi szempontból egyaránt vegyes csoportja gyűlik össze egy mentőcsónakban az Atlanti-óceán északi részén, egy tengeri csata után. A hajótöröttek kimentenek a tengerből egy német férfit, akit a továbbiakban hadifogolyként kezelnek. A barátságos viselkedésű, rendszeresen dalra fakadó férfi a bizalmukba férkőzik, majd egyre inkább megosztja a csoportot, miközben komoly tekintélyre tesz szert azzal, hogy tud navigálni, és szemlátomást jól kezeli az evezőt, illetve a kormánylapátot. Némi idő elteltével már parancsokat osztogat a német férfi, amire a hajótöröttek egyike így válaszol: „Mit szoltok ehhez?

Van egy Führerünk!” A férfinak így kis híján sikerül egy német hadihajóhoz irányítania a mentőcsónakot, az amerikaiak azonban belátják végre, hogy hibáztak: legyűrik, és a vízbe dobják tehát az ellenséget. Hitchcock filmjének célja a belső egység erősítése volt a Németországból kiinduló fenyegetéssel szemben, számos kritika érte azonban az alkotást, mivel az ellenséget intelligensnek és eltökéltnak, a szövetségeseket viszont naivnak és széthúzóknak ábrázolta, például azzal, hogy a csónak utasai nemcsak az evezőlapátot, hanem a gondolkodást is rábízták a náciakra. Míg a hivatalos propagandagépezet képviselői jó néhány hollywoodi filmmel szemben azt a kifogást hangoztatták, hogy lebecsülik, és vagy túlságosan is inkompetensként, vagy pedig túlságosan is rezsimkritikusként ábrázolják a németeket, Hitchcocknak éppen az ellenkezőjét vetették a szemére.

A Bécsből származó és 1933-ban Hollywoodba emigrált Fritz Langról viszont aligha állíthatna volna bárki is, hogy akaratlanul a németek fölényét szuggerálja. *Lang Hangmen Also Die* („A hóhér halála”, 1943) című thrillere, amelynek forgatókönyvét Bertolt Brecht írta, zenéjét pedig Hanns Eisler komponálta, a Reinhard Heydrich ellen 1942 májusában elkövetett prágai merénylet fikcionális ábrázolása. A film üzenete az volt, hogy ravaszsággal és áldozatkészséggel komoly részsikereket lehet elérni még a kétségtelen túlerőben lévő megszállókkal szemben is. Hibátlan angolt beszélnek a filmben a csehek, akik a Károly Egyetem bezárása után magánlakásokon folytatják szemináriumaikat, lelkesen tapsolnak a moziban Smetana „Hazám” című szimfonikus sorozatának második, „Moldva” tétele hallatán, és erejükhöz képest ellenállnak a megszállóknak: tudatosan döntött így Lang, hogy minél inkább elősegítse a közönség azonosulását. A Gestapo többnyire zsidó emigránsok alakította tagjai ezzel szemben erős akcentussal osztogatják harsány parancsait. Hans Heinrich von Twardowski, aki homoszexualitása miatt már 1933-ban emigrációba kényszerült, és úgyszólván a náciszerepek specialistájának számított Hollywoodban, Heydrichet alakítva anyanyelvén üvölti: „Azt akarom, hogy mindenki németül beszéljen Csehországban, megértették?! Németül! Németül! Németül! Németül!”

A háború elhúzódása, illetve a Harmadik Birodalom által elkövetett rémtettekről érkező hírek következtében az amerikaiak szemében egyre inkább elmosódtak a különbségek a németek és a nemzetiszocialisták

között – és nem csak a rajzfilmekben vagy a thrillerekben. Frank Capra *Why We Fight* („Miért harcolunk”, 1942) című propaganda-film-sorozata elmagyarázta az amerikai katonáknak, hogy miért vesz részt országuk a konfliktusban. A nemzetiszocialista hadviselés illusztrálására felhasználták a sorozatban a *Feldzug in Polen* („A lengyelországi hadjárat”) és a *Sieg im Westen* („Győzelem Nyugaton”) című német dokumentumfilmek egyes részleteit. Hitler felemelkedését pedig „a németek bizonyos tulajdonságaival” magyarázta a filmsorozat, mondván: „A katonai alárendeltségre és a szigorú fegyelemre való velük született hajlamuk” következtében lett a „költők és filozófusok” egykori hazájából mostanra az elnyomás és a hódítás birodalma, amely „gondolattalan és érzéketlen fegyverekké” degradálta az ország népét. Az „Office of War Information” hivatásos propagandaszakértői viszont, akik a belföldi mozgósítás mellett nagy hangsúlyt fektettek a Harmadik Birodalommal szemben folytatott pszichológiai hadviselésre is, igyekeztek pontosabban megkülönböztetni a német kultúrát annak nemzetiszocializmus szellemében pervertált változatától. „A náci ideológia – írták egyik, 1943 januárjában kelt memorandumukban – *ellentmond* a német kultúra meghatározó irányzatainak és teljesítményeinek (német klasszika, humanizmus és idealizmus)”.²⁹

Nem dőlt el tehát egyértelműen az amerikai vitában az a kérdés, hogy mi köze van végső soron a német kultúrának a Harmadik Birodalomhoz. Foglalkoztak az említett problémával a Harmadik Birodalom intellektuális értelmezői is, köztük jó néhány emigráns, akik maguk is erősen kötődtek a német kultúrához. Jóllehet ezek az értelmiségiek is hajlottak arra, hogy különféle tulajdonságokat – többek között tekintélytisztelést és hatalomimádatot – tulajdonítsanak a németeknek, a filmrendezőikkel és a plakáttervezőikkel ellentétben nekik magyarázattal is kellett szolgálniuk az efféle tulajdonságokra. Ráadásul szorította őket az idő, hiszen ki kellett dolgozniuk valamiféle stratégiát azt illetően, hogy miként is kell majd bánni a német lakossággal a hön áhított katonai győzelem után. Mivel pedig meglehetősen szűkös csatornákon csorogált csak az információ magából a Birodalomból, ki-kí kénytelen volt távdiagnózist felállítani egy olyan országról, amelynek lakói még a hadi helyzet gyökeres megváltozását követően sem voltak hajlandók szembefordulni a nemzetiszocialista diktatúrával.

Vajon a Luther Márton, illetve Nagy Frigyes óta államhű protestáns-porosz hagyomány számlájára írható-e a katasztrófa? Vagy pedig a 19. században dőlt el minden, amikor a katonaság leverte az 1848/49-es forradalmat, Bismarck pedig vérrel és vassal teremtette meg a nemzeti egységet? A nemzetiszocializmus ilyen és ehhez hasonló történelmi levezetései nem vetették el a német kultúra egészét, bizonyos hagyományait azonban igen, a belőlük eredeztetett politikai fejlemények miatt. Mások a pszichoanalízis felismeréseit a marxista osztályelemzéssel kombinálva keresték a magyarázatot, miközben alapvetően figyelmen kívül hagyták a kulturális szempontokat. Erich Fromm például abban látta Hitler sikerének titkát, hogy a „Führer” szado-mazochisztikus személyisége „kisebbrendűségi érzésekkel, életgyűlölettel, aszkétizmussal és irigységgel társult mindazok iránt, akik élvezik az életet”. Szerinte éppen ezek a személyiségjegyek tették Hitlert vonzóvá a német kispolgárság körében, amely 1918 után elveszítette gazdasági, társadalmi és családi biztonságát.³⁰ De bárhogyan értékelték is az elemzők az egyes hosszú és rövid távú, valamint a különféle szellemi, politikai és szociálpszichológiai tényezők jelentőségét, annyi mindenképpen bizonyosnak tűnt, hogy nem lesz elegendő Hitler uralma alól felszabadítani és lefegyverezni a németeket. Az általuk elkövetett súlyos bűnökre való tekintettel az ellenőrzés és az átnevelés valamiféle – pontosan egyelőre meghatározhatatlan – keveréke látszott célravezetőnek.

Ugyanerre az eredményre jutott a közvélemény Nagy-Britanniában is. Igaz, hogy intenzív vita folyt a nemzetiszocialista uralom értelmezéséről a Harmadik Birodalom által közvetlenül fenyegetett szigetországban is, összességében véve azonban itt még csekélyebb hajlandóság mutatkozott a Winston Churchill miniszterelnök által rendszeresen „hunok”-nak titulált nemzetiszocialisták és a németek megkülönböztetésére, mint az Egyesült Államokban. És a britek önértelmezése is megváltozott a háború alatt. Jó néhányan reménykedni kezdtek az osztálytársadalom meghaladásában, illetve egy olyan kultúra létrejöttében, amely nem korlátozódik többé Oxford és Cambridge egyetemeinek, illetve London intézményeinek és irodalmi köreinek háromszögére. A britek közös vonásait immáron inkább a kitartást segítő humorban, a civiltársadalmi toleranciában, továbbá a pragmatikus józan észben (common sense) látták. És persze mindennek az ellenkezőjét testesítette meg a mili-

tarizmussal, a tekintélyelvűséggel, illetve a veszélyes álmodozással azonosított Németország, amelynek megvolt a maga sajátos hangja is: a brit filmekben és rádióműsorokban ordítva kiadott parancsok, indulózene ritmusára aszfaltra csapódó katonacsizmák és gépfegyversorozatok hangzottak fel Richard Wagner dallamaival aláfestve. Egyértelműen el-lentétben állt ez nemcsak a britekkel, hanem a német elnyomás ellen lázadó, hazafias himnuszokat daloló kontinentális európaiakkal is.³¹

A megszállt országokban egyre határozottabban a német uralom ellen irányultak a saját kultúra megőrzése érdekében tett erőfeszítések. A háború második felére szertefoszlott az az eleinte még széles körben elterjedt hiedelem, hogy a Harmadik Birodalom terjeszkedése hasznára lehet az egyes nemzetek megújulásának. Egyre fokozódott a kizsákmányolás és az elnyomás. Most már ráadásul korábbi szövetségeseik – Olaszország, Magyarország és Franciaország Vichyből irányított déli fele – felségterületén is jelen voltak a németek, ott pedig már csakis a szélsőjobb oldali csoportok, illetve a megrögzött kollaboránsok támogatására számíthattak. Mivel pedig mindeközben egyértelműen a szövetségesek javára változott meg a katonai helyzet is, egész Európában egyre erőteljesebben támogatta az ellenállási mozgalmakat a lakosság. A Peloponnészosztól az Emilia-Romagnán át egészen a Francia-középhegységig egy romantizált népi kultúrára hivatkozó és ezt a kultúrát – például a mindmáig népszerű, „Bella Ciao” című dalban – saját nemzetükkel azonosító partizáncsoportok harcoltak. Ezzel egyidejűleg kiszélesedett ráadásul az ellenállás világnézeti bázisa is, ami eltérő nézeteket valló politikai és vallási csoportok csatlakozását tette lehetővé. Az egyes országok lakosságát pedig végül arra készítették az említett fejlemények, hogy mondjon le a nemzetiszocializmus és a német kultúra megkülönböztetéséről, és bojkottálja még az Ufa amerikai alternatívák hiányában széles népszerűségnek örvendő, látszólag politikamentes szórakoztató filmjeit is. Többek között ezért mázoltak horogkereszteket Párizsban és Amszterdamban az óvatosan rendszerkritikus író, Erich Kästner forgatókönyvéből készült *Münchhausen* (1943) című fantasztikus film reklámlapátjaira.

Továbbra is akadtak persze képviselői – még olyan helyeken is, ahol egybeesett egymással a saját kulturális értékek megőrzése érdekében és a megszállók ellen vívott harc – annak a felfogásnak, hogy léteznek

azért jó németek is. Csakhogy az említett vélekedést egyre inkább elhiteltelenítette az, hogy az SS és a Wehrmacht példátlan mértékű erőszakot alkalmazott a polgári lakossággal szemben. Az ellenálláshoz tartozó, *Vrij Nederland* című lap például azt írta, hogy „a német nép a maga egészében” – Goethe, Bach és Nagy Frigyes európai törekvései ellenére – soha nem szabadult meg „barbár vonásaitól”. Éppen ezért – folytatta a cikk szerzője – a német nép mindig is „emészthetetlen falat” maradt Nyugat-Európa számára, a nemzetiszocialista forradalom következtében pedig immár „halálos veszedelmet” jelent a többi országra nézve; most már csakis rejtőzködve létezik „a másik Németország”.³² 1944 augusztusában, amikor megkínzott áldozatok holttesteire találtak Párizs felszabadulása után, Albert Camus megdöbbenve állapította meg az ellenállás egyik lapjában, hogy a tettesek „arca ugyanolyan volt, mint a miénk”. A francia író és filozófus megítélése szerint „egy egész nép esküdött fel a lelkek lerombolására” 1933-ban, és ezt a tényt nem feledtethetik el azok az illetendő férfiak sem, akik „átadták ülőhelyüket a metrón”, „ahogy éjszakánként hazatérve a hátsó ajtón át lépett be a házába a kínzásból tudományt és hivatást kreáló Himmler is, nehogy felébredsz-e a kedvenc kanárimadarát”.³³

Az oroszországi helyzet alapvetően különbözött a franciaországitól, a hollandaitól, sőt még az ukrainaitól is. Itt ugyanis olyannyira erőszakos volt a német hadviselés és megszállás, hogy kezdettől fogva még a legcsekélyebb lehetőséget sem nyújtotta a kollaborációra, illetve a semleges magatartásra. A marxista világnézetten alapuló várakozásokkal ellentétben a német munkásság egyáltalán nem tagadta meg a kommunisták ellen vívott harcot. Az oroszok pedig a maguk részéről kénytelenek voltak belátni, hogy faji alapú megsemmisítő háborút folytat ellenük a Wehrmacht: itt leginkább abban nyilvánult meg a németek kulturális felsőbbrendűség iránti igénye, hogy tömegesen gyilkolták és gátlástalanul fosztogatták a polgári lakosságot. Egy sztálingrádi konyhalány a következőképpen számolt be a megszállókkal szerzett tapasztalatairól, még a csata előtti időkből: „Jóllakottak voltak, amikor bevették Sztálingrádot. Ruhákat akartak, jó cipőket, aranyat, órákat. Később aztán elvettek mindent.” Aki akarta, elhagyhatta a várost, de csakis „egy aranyóra, egy pár jó csizma, egy férfikabát vagy egy értékes szőnyeg ellenében” – efféle holmikkal pedig nem rendelkezett a lány családja.

Míg a német háborús retorika az elkötelezett, önállóan harcoló katonákat dicsőítette, az oroszok szemében merőben másképp festett a helyzet. Egy századosnak „a mechanikus fegyelem foka” tűnt föl a német hadseregben, ahol „a katonák túlnyomó többsége minden ellenkezés nélkül teljesíti a tisztek parancsát”, még akkor is, ha egyénileg ugyan-ezek a katonák bevallják, hogy belefáradtak már a háborúba.³⁴

Az efféle tapasztalatok és a szovjet háborús propaganda hatására maga a német ellenség is egyre inkább etnikai jelleget öltött. Habár az orosz értelmiség továbbra is mélységes tisztelettel viseltetett Goethe és Beethoven kultúrája iránt, sőt a szovjet propagandában és a háború utáni időkre vonatkozó tervek kidolgozásában is közreműködtek német emigránsok – persze csak ha különösen vonalas kommunisták voltak –, ám ezek kivételeknek számítottak, és feltehetően semmi közük nem volt az SS tagjaihoz, illetve a Wehrmacht katonáihoz. A Harmadik Birodalom ellen vívott élet-halál harcban összekeveredett egymással a kommunista ideológia és a nagy-orosz nacionalizmus. És mivel a lakosság konzervatív meggyőződésű csoportjait is mozgósítani kellett a katonai siker érdekében, fontos szerep jutott immár az ortodox kereszténységnek, illetve a cári birodalom emlékének. A németekkel szemben táplált gyűlölet – és nem melleleg a Szovjetunió nem orosz népeivel szemben táplált bizalmatlanság – volt az a kapocs, amely összefogta ezt a más-különbben igencsak heterogén háborús kultúrát. A következőket írta például Ilja Ehrenburg író, aki zsidó származásánál fogva még a többi orosznál is inkább fenyegetve érezte magát: „Ha megöltél egy németet, akkor ölj meg még egyet. Semmi nem szolgálhat nagyobb gyönyörűségünkre, mint a német hullák látványa.” Egy másik író, Lev Kopelev viszont szatekintve elmondta, hogy amikor a németországi bevonulást követően megpróbálta visszatartani katonáit a civil lakosság ellen elkövetett erőszakcselekményektől, felettesei – politikai tiszt létére – azzal vádolták meg, hogy aláássa a harci morált, és a „burzsoá humanizmus propagandájá”-t terjeszti.³⁵

A Harmadik Birodalom politikájának közvetlen következménye volt, hogy mind a szövetségesek, mind pedig a megszállt országok lakói egyre inkább azonosították egymással a németeket és a nemzetiszocialistákat – és ez rövid távon még hasznára is vált a Harmadik Birodalomnak. Így ugyanis könnyebb volt befelé azt a látszatot kelteni, hogy semmiféle

alternatívája nincsen Hitler uralmának. A német népnek – így az implicit üzenet – egyáltalán nem áll módjában elszakadni a nemzetiszocializmustól, hiszen életre-halálra egyé forrt vele már a szövetségesek szemében is. A fenti állítás alátámasztására pedig kiválóan alkalmasaknak bizonyultak a brit és amerikai légitámadások, amelyek valóban nemcsak a hadianyagot termelő üzemek, hanem – a hátszág moráljának megrendítése céljából – a polgári lakosság ellen is irányultak. Újra meg újra arról beszélt Goebbels, hogy a szövetségesek hadat viselnek a németek ellen, és mindaz ellen, ami drága nekik. Történelmi kisebbségi komplexusuk okán – így a propagandaminiszter – nem kíméli a szövetségesek a műemlékeket és a múzeumokat sem. „Ha manapság angol és amerikai *terrorbombázók* jelennek meg a német és itáliai művészeti központok felett, és egyetlen röpké óra leforgása alatt porig rombolják azt a kulturális értéket, amelynek megteremtéséhez évszázadok alkotó munkájára volt szükség – jelentette ki Goebbels 1943 júniusának végén, a Német Művészeti Kiállítás megnyitóján –, akkor minden bizonnyal erőszakot tenne a józan ész az, aki éppen kulturális jelentőséget akarna tulajdonítani ennek az alávaló bűnténynek.”³⁶

Thomas Mann a maga részéről megvetően söpörte félre az efféle panaszkodást: „Azzal fenyegetőznek, hogy mérges gázzal fogják megtorolni az embertelen foszforbombákat – jegyezte fel a légitámadásokról szóló német sajtókommentárokat olvasva az író –, íme az »embertelen«, a »kultúra« és az »emberiség« szó.” Ám amit Mann egyszerűen „a nácik kultúr-lamentálása”-nak³⁷ nevezett, sok olyan német is osztott, aki a légiháború sújtotta városokban élt, vagy oda szeretett volna hazatérni a frontról. Ezek az emberek ugyanis nemcsak saját túlélésüket látták veszélyeztetve, hanem identitásuk elleni támadásként élték meg a templomok és történelmi városmagok lerombolását, hiszen az efféle pusztítást bizonyította a szemükben, hogy a szövetségesek csakugyan fenyegetést jelentenek mindarra nézve, amit a politikai cezúráktól függetlenül ismertek és értéknek tekintettek, és ami összekötötte számukra a múltat a jelennel. A propagandaminisztérium éppen ezért elrendelte, hogy fényképeken és rajzokon kell megörökíteni a lerombolt épületeket – ami persze egyszersmind a halottakról és sebesültekről való hallgatást is megkönnyítette. Valósággal kapóra jött a nemzetiszocialista propagandának például „a kölni dóm ellen elkövetett bűntény”, hiszen érveket

lehetett belőle kovácsolni amellest, hogy bármi áron folytatni kell a harcot a német és az európai létezés lényegének megvédelmezéséért: „A lehető legbrutálisabb, a lehető legbűnösebb arculcsapása ez a kultúrának, ráadásul is adó emberiségnek, amire az angolszászok alattomos alávalóságai során valaha is vetemedtek.”³⁸

A szövetségesek légitámadásaihoz hasonlóan a Vörös Hadsereg szívós küzdelme, illetve a különböző európai országokban kibontakozó ellenállás is a Harmadik Birodalom hadviselésének és imperiális uralmának következménye volt. Mindehhez azonban szükség volt arra a világnézeti megalapozásra és propagandisztikus mozgósításra, ami Oroszországtól egészen az Egyesült Államokig kéz a kézben járt az egyes nemzeti kultúrák megújulásával. Az egyes nemzeti kultúrák pedig az ellenségtől való elhatárolódás révén határozták meg önmagukat. Egyre fogyatkozott a remény az illetően, hogy – egy egykor Berlinben egyetemet végzett görög férfi szavait idézve – „még a szegény mostani korában is létezik még titokban az igazi Németország, amelyet olyannyira csodáltunk valaha, és velünk együtt várja felszabadulásának óráját”.³⁹ Maga a Harmadik Birodalom szorgalmazta éveken át – mégpedig a „néptársak” széles körű egyetértésével – a nemzetiszocialista és a német kultúra azonosítását. Most pedig visszahullt az azonosítás Németországra: a propaganda-filmekben és az ellenállási mozgalmak lapjaiban éppúgy, mint a műemlékekre és történelmi belvárosokra hulló bombák alakjában.

Igaz, hogy a Német Birodalom különféle ellenzéki körei megkísérelték a fent említett azonosítás érvénytelenítését: az ellenállás – keresztény vagy szekuláris, konzervatív vagy szociáldemokrata indíttatásból – igyekezett elkülöníteni egymástól a német és a nemzetiszocialista értékeket. Ez azonban olyannyira megkésettnek bizonyult, hogy még akkor sem szerezhetette volna vissza a nemzetközi közösség rég eljárt bizalmát, ha netalántán sikerre vezet. Thomas Mann rádióelőadásai, amelyeknek már pusztán a meghallgatása is komoly kockázattal járt, az író legnagyobb csalódására nem robbantottak ki felkelést a Hitler-rezsim ellen. Amikor pedig a szövetséges csapatok végül egyre közelebb jutottak Németország határaihoz, világosan kirajzolódtak a lehetséges kulturális alternatívák: ki-kik megkonstruálhatta saját ártatlanságának fikcióját – vagy pedig kénytelen volt személyes tragédiaként megélni a Harmadik Birodalom bukását.

ÁRTATLANSÁG ÉS BUKÁS

Az 1942/43 fordulójára gyökeresen megváltozott katonai helyzet Adolf Hitler helyzetét is megváltoztatta a Harmadik Birodalomban. A „Führer” üstököszerűen felívelő pályája és már-már korlátlan hatalma ugyanis a sikereken alapult. Hitlernek a belső és külső ellenség felett aratott sorozatos győzelmeit számos kortárs önbeteljesítő jóslatoknak, illetve a „Führer” zsenialitása bizonyítékának tekintette. Most viszont, amikor rendszerekké váltak a légitámadások, és előrenyomulóban voltak a szövetséges csapatok, immár komoly nehézségekbe ütközött ennek a képnek a fenntartása. Az említett nehézségekre Hitler úgy reagált, hogy nem kellőképpen elkötelezett ellenállás esetére azt jósolta, hogy a zsidó befolyás alatt álló szövetségesek teljes megsemmisítést fognak mérni a német népre. „A német nép sorsa” – jelentette ki egyik, 1944 januárjában elmondott rádióbeszédében a „Führer” – vereség esetén az lesz, „hogy még az írmagját is kiirtja a bolsevizmus”. És éppen a legsúlyosabb emberi és anyagi veszteségek idején nem szabad feladni – úgymond – a harcot a nép szubsztanciájának megőrzése érdekében, ehhez pedig a kulturális szubsztancia is hozzátartozik, amiben külső rombolás nem tehet kárt. Még a német városok ellen intézett bombatámadásokban is esélyt vélte felfedezni. Jóllehet keserűen emlegette „a mindörökre odavesztett műemlékek”-et, ez mit sem változtatott kultúrpolitikai optimizmusán: „Új, pompás német városok sarjadnak majd ki a romokból.”⁴⁰

Mindig is olyan művésznek tekintette magát Hitler, akinek gondolatai és intuíciói elválaszthatatlanul összefonódtak a német nép sorsával, és akkor is kitartott ilyenén önértelmezése mellett, amikor egyre bizonyosabbá vált már a bukás. Ezért is foglalkozott a „Führer” főhadiszállásán olyan intenzíven építészeti problémákkal, és ezért beszélt olyan sokat kultúrpolitikai kérdésekről. „Legjobb előkészítése a védelemnek az, ha kulturális javaik iránt támasztunk lelkesedést az emberekben – mondta egyik ott tartott monológiájában –, az értékes kulturális javak elpusztítása ugyanis erősebb hatást gyakorol az emberekre, mint ha romba dőtenek nekünk egy gyárat”. Annál inkább a kultúra alapozta meg Hitler szemében a németek felsőbbrendűségi igényét, minél problematikusabbá vált a Birodalom katonai helyzete, vagyis a kultúra értéke a „Führer” felfogása szerint független volt a mindenkori sikertől avagy balsikertől.

A németek nevéhez fűződnek „a 19. század legjelentősebb művészi teljesítményei” – állította. Gondolkodóiknak „nem akadt egyenrangú párja sem az angolok, sem a franciák, sem az amerikaiak között”. Alapvető fontossággal bírt Hitler számára a romantika, ugyanis nemcsak irodalom-, zene- és művészettörténeti korszaknak, hanem egyenesen a német identitás alapjának tekintette. „Kétségtelen, hogy népünknek fejlett érzéke van a romantika iránt – okoskodott 1943 júniusában –, és ez az érzék teljesen hiányzik az amerikaiakból, akik soha nem látnak túl felhőkarcolóik tetőtengerén.”⁴¹

Azt azonban jóformán lehetetlen megállapítani, hogy mit is gondolt valójában a „Führer”, mivel személyes feljegyzéseket nem készített, sőt lehetőleg kitért szavainak bármiféle írásba foglalása elől, másokkal szemben tett megnyilatkozásaiból pedig soha nem hiányoztak a taktikai megfontolások, és soha nem ismerte a határt az autenticitás és az önprezentáció között. Mégis sok minden szól amellett, hogy Hitler nagyon is tudatában volt a helyzet egyre fokozódó kilátástalanságának, és ezt legfőképp azért nem ismerte be, mert meg akarta őrizni autoritását mint „Führer”, és mert nem akarta megrendíteni a németek harckészségét.⁴² Nem arról volt szó tehát, hogy Hitler elveszítette volna a valóságérzékét, hanem sokkal inkább arról, hogy céltudatosan dolgozott az immár elkerülhetetlenné vált bukás színrevitelén – azén a bukásén, amely nemcsak őt magát, hanem a német nép nagy részét is magával rántotta. Zseniális művész módjára vette szemügyre a „Führer” nemcsak a különféle hadszínterek térképeit, de a Berlinben és Linzben előirányzott városrendezés építészeti terveit is, a nyilvánosság előtt azonban alig mutatkozott már a háború második felében. Ehelyett inkább maga is erődöket, illetve a „Keleti fal”-ba („Ostwall”) szánt bunkereket tervezett, továbbá neveket eszelt ki az új harckocsimodellek számára. Legfőbb feladatának pedig azt tekintette, hogy befejezze az európai zsidóság kiirtását, és jelentős történelmi alakként maradjon fenn az utókor emlékezetében. Márpedig ezzel a céllal nem volt összeegyeztethető sem az, hogy akár csak részben is alávesse magát a hivatásos katonák szakértelmének, sem pedig az, hogy valamiféle különbéke lehetőségét keresse.

Különösen lelkesedett Hitler a német romantika egyik sajátos áramlata iránt: akadtak olyan költők, akik mitikusan felmagasztalták a saját

nép érdekében vállalt áldozati halált a Napóleon ellen vívott „felszabadító háborúk” idején, később pedig Richard Wagner lelt rá a fájdalmasan szép bukásról szóló, egyszerre megragadó és komplex elbeszélésekre a germán mondákban, illetve különféle középkori hagyományokban. A polgárság kulturális háztartásának így úgyszólván alapelemét képezte az az elképzelés, hogy csakis a halálban teljesülhet be a valódi hősiesség. Régóta érzelmileg vonzó fantázia volt tehát a nagyszerű halál, jóllehet rendszerint semmiféle következménnyel nem járt az egyén életére nézve. Csakhogy az említett romantikus értelmezési sémákat már az I. világháború idején felhasználták a harctéren elszenvedett halál felmagasztalására, mi több, ezekkel próbálták meg egyesek 1918-ban – igaz, akkor még sikertelenül – amellet érvelni, hogy a „szégyenletes” megadás helyett jobb lenne az esélyek mérlegelése nélkül folytatni a harcot.⁴³

A Weimari Köztársaság időszakának jobboldali radikalizmusa olyan vízióvá formálta át az említett toposzokat, amely a nép szellemi-lelki újjászületését hirdette egy válogatott elit munkája által, úgyhogy kvázi-vallásos legitimációt nyert annak idején Hitler felemelkedése is. Most pedig, a háború végső szakaszában ismét az önfeláldozásnak az adott körülményekhez igazított toposzt használta fel a „Führer” arra, hogy igazolja a maga katasztrófába torkolló politikáját, miközben a felhasznált toposzt ráadásul – a Szovjetunióban hátrahagyott „felperzselt föld”-től kezdve egészen az amerikaiak ellen vívott ardenneki ütközetig – a halál és a pusztítás sajátos esztétikájával kapcsolta össze. Hitler már ifjúkorától fogva Wagner hőseivel azonosította önmagát: olyan kívülállókkal, akik fellázadnak a fennálló rend ellen, és így teljesítik be dicsőséges sorsukat. A „Führer” kedvenc operája Wagner korai, zeneileg még kísérletlen műve, a *Rienzi* volt, amiben egy késő középkori néptribunus vezeti lázadásra a népet a római elitek ellen. Az opera hőse ugyan végül belebukik az intrikákba és az értetlenségbe, de még ez a borús végkifejlet sem rendíti meg isteni küldetésébe vetett hitét.

A bukás színrevitelével a „Führer” egy olyan kultúrpolitikai alapprobléma megoldásához került közelebb, amelyet minden jel szerint ő maga is alapvető problémának tekintett. Hitlert egyfelől kezdettől fogva az a vágy vezérelte, hogy megteremtse az összetéveszthetetlen nemzeti-szocialista kultúrát – éppen ezért panaszolta fel rendszeresen az ilyen jellegű festmények és filmek silányságát. Másfelől a Harmadik Biroda-

lom – részint pragmatikus, hatalomtechnikai megfontolásoktól vezéreltetve, részint legfelsőbb vezetőinek ízlésére hagyatkozva – átvette a populáris és a polgári kultúrát, amivel támogatást szerzett ugyan a lakosság körében, összetéveszthetetlen profilra azonban képtelen volt szert tenni. Semmi esetre sem volt véletlen tehát, hogy a németek kulturális teljesítményeiről szólván rendszerint a 19. századot emlegette Hitler, aktuális példákat viszont nem hozott. A Harmadik Birodalom épületei és építészeti tervei jelentették az egyetlen kivételt, ezek azonban egyszersmind arra is hivatottak voltak, hogy Hitler saját zsenialitását és látnoki képességeit igazolják. Hogy megalapozza hírnevét az utókor előtt, a „Führer” mindvégig fáradhatatlanul dolgozott az új építészeti terveken, amelyeket egyszersmind szélesebb összefüggésbe is ágyazott: egy olyan birodalom szolgálatába akarta állítani az új épületeket, amely csakis a fennálló lerombolásával valósíthatja meg igaz valóját.

A kortársak egy részében is megfogalmazódott már a gyanú, hogy Hitler valójában önmaga és népe bukásán munkálkodik. Hangot is adtak ebbéli véleményüknek egyes magas rangú katonatisztek, akik államcsíny szervezésével próbálkoztak a Wehrmachton belül, illetve fogságba esésük után Moszkvából fordultak a Birodalom lakosságához. Egyik rádióelőadásában Thomas Mann azt mondta a németeknek, hogy „ügynevezett hősiességük” nemcsak más népekkel szemben, hanem „magaival Németországgal, a német néppel és kulturális teljesítményeivel szemben” elkövetett bűnökhoz vezet.⁴⁴ A sztálingrádi vereség után ennek a gyanúnak az eloszlátása volt a nemzetiszocialista propaganda legfőbb feladata. A propaganda igyekezett tehát magasabb rendű értelmet tulajdonítani az egyéni élet feláldozásának, miközben egyszersmind azt szuggerálta, hogy a túlélők számára felmérhetetlen perspektívák nyílnak majd meg a „végső győzelem” után. Most érkezett hatalma-csúcsára Joseph Goebbels, aki a háború első felében alulmaradni látszott a rezsím legfelsőbb vezetők között dúló kultúrpolitikai konkurenciaharcokban. Vetélytársai, Rosenberg és Ribbentrop, Göring és Himmler nagyobb befolyással bírtak Európa megszállt országaiban, most azonban a Birodalom területén gyakorolt hatalom volt a döntő, itt pedig továbbra is első sorban Goebbels ellenőrzése alatt állt a sajtó, a film és a színház. Goebbels ilyenformán központi szerepet játszott a „végső kulturális küzdelem”-ben, jóllehet a rezsím más vezetői is részt vettek benne.

A nemzetiszocialista propaganda radikális változata eszmei vagy pszeudo-történelmi érvekkel igyekezett megindokolni a katonai szempontból teljesen értelmetlen áldozatokat. Folytak még a sztálingrádi harcok 1943. január 30-án, amikor Göring beszédet mondott a Wehrmacht tagjai előtt. Különösen alkalmas volt erre a feladatra a birodalmi marsall, hiszen egykori vadászpilótaként megfelelő katonai legitimációval rendelkezett. Göring a burgundoknak a sokszoros túlerőben lévő hunok ellen vívott heroikus küzdelmére hivatkozott, amelyet a Nibelungének leír. Utalt továbbá a thermopülai csatára (Kr. e. 480), amelynek során maroknyi spártai harcos életének feláldozásával feltartóztatta az előrenyomuló perzsa sereget. „Kilátástalan” ugyan, mégis „felbecsülhetetlen jelentőségű” az efféle kitartás, mondta Göring. Majd Schiller „A séta” című, híres költeményének sorait parafrázálva kijelentette: „Egyszer majd így fog szólni a vers: mondd el, hogyha elérsz Németországba, hazánknak, vagyis népünk biztonságának szent törvénye szerint, itt pihenünk Sztálingrádnál.”⁴⁵ Néhány héttel később a berlini sportpalotában hirdette meg Goebbels a „totális háború”-t, a németek harckésztségét firtató tíz kérdése után elégedetten könyvelve el a közönség üdvörlését. A rákövetkező hónapokban pedig újabb és újabb megfogalmazásokban egyfolytában azt sulykolta a propagandaminiszter, hogy a jelenlegi balsikerek és veszteségek végső soron jelentéktelenek, hiszen – úgymond – szubsztanciális nyereséget hoz a katonai válság, mivel mozgósítja a nép „legelemibb erői”-t.⁴⁶

Amellett, hogy a nép morális érzékére apellált, Goebbels a brit bombatámadások érzékletes leírását és a fenyegető szovjet invázió rémképét használta fel céljai érdekében, vagyis ártatlan áldozatokként tüntette fel a németeket, és a háborús részvétel újszerű formáit sugallta a civil lakosságnak. Nemcsak a beszédekben és az újságcikkekben, hanem a filmekben is megjelentek ugyanezek a témák. Heinrich George például családapát és lübecki közhivatalnokot alakított a *Die Degenhardts* („Degenhardték”, 1944) című családi drámában. Kényszernyugdíjazása kilátástalanságba taszítja az öreg Degenhardtot, a férfi azonban elhallgatja a megaláztatást családja előtt, és céltalanul bolyong a város utcáin. Lübeck bombázása után azonban ismét szükség van rá, és új kihívásokkal kell szembenéznie régi munkakörében. Nemcsak a Degenhardt család gyermekei számára biztosít tehát lehetőséget a hazafias kötelességteljesí-

tésre a háború, hanem a munka világából egyszer már elbúcsúztatott apjuk számára is.

A hátszágban vállalt hazafias feladatok mellett pozitív azonosulási lehetőségeket kínált a frontszolgálat is. Az üzenet ez esetben úgy hangzott, hogy a németek acélos akarata és „Führer”-ük zsenialitása végül győzedelmeskedni fog még a számbeli vagy fizikai fölényben lévő ellenséggel szemben is. Az újságok és a magazinok tele voltak bátor, eltökélt „magányos harcosok” – vadászpilóták, hegyivadászok, harkocsiparancsnokok – arcképeivel, akik magukkal ragadták bajtársaikat, és legyőzték az oroszokat, illetve az amerikaiakat. Az említett fényképek pedig azt voltak hivatva bizonyítani, hogy a németek szellemi és lelki fölénye továbbra is katonai sikerekre váltható, illetve hogy a vezetés nem rendfokozat kérdése, hanem megfelelő belső hozzáállás esetén a mindenkori helyzetből adódik. A művelt polgárságnak szóló *Deutsche Allgemeine Zeitung* például azt írta: „A német közelharcos kiemelkedő szelleme mindörökké győzedelmeskedni fog a bolsevik robotember merev fizikumán!”⁴⁷ A *Berliner Lokal-Anzeiger* pedig egy fiatal, a városban meglehetősen gyakori Klabunde nevet viselő tiszthelyettes történetét osztotta meg olvasóival: A „rettenthetetlen és rámenős fiatalember” hírében álló Klabunde egy ízben átvette a parancsnokságot, mivel több előjárója is harcképtelenné vált. Egy másik alkalommal pedig önként jelentkezett egy felderítőosztagba, és „kifüstölt” egy egész szovjet támaszpontot: „A kézigránatokkal vívott, elkeseredett közelharcban, a sűrű nádas kellős közepén harsány »Hurrá!« kiáltásokkal indult rohamra katonái élén az ifjú tiszthelyettes.”⁴⁸

A Napóleon ellen vívott „felszabadító háborúk” mitikussá stilizált emlékezete, amelyre egyre gyakrabban hivatkozott a propaganda a háború második felében, ugyancsak azt volt hivatva igazolni, hogy a háborúban minden körülmények között döntő jelentőségű tényező a „szellem”, illetve az „akarát”. Veit Harlan kivételesen magas költségvetéssel forgatott, *Kolberg* című filmje egy pomerániai erődvárosban játszódik, amelynek lakossága nem hajlandó megadni magát 1807-ben a francia csapatoknak. A polgárság választott előjárójának, Joachim Nettelbecknek (Heinrich George alakítása) és Gneisenau őrnagynak a vezetésével hősiessé küzdelmet folytatnak a kolbergiek, nem kímélve sem saját életüket, sem pedig városukat. És minden látszólag észszerű megfontolás,

illetve kedvezőtlen körülmény dacára végül akkora veszteséget okoznak a franciáknak, hogy emezek beszüntetik a tüzelést, és a visszavonulás mellett döntenek. „Mindig csakis fájdalmak között születhet meg az, ami a legnagyobb” – jelenti ki a film végén Nettelbeck. Amikor hat esztendővel később, immár porosz vezértábornagyként, a népi hadsereg eszméje mellett kardoskodva Gneisenau felemlegeti a kolbergi példát, III. Frigyes Vilmos király így válaszol neki: „Ön fantaszta, költő, német álmodozó. Csakhogy a valóság másképp fest, Gneisenau.” Gneisenau azonban nem hagyja annyiban a dolgot: „Jól ismerem a valóságot, felség. A szemébe néztem annak idején, Kolbergben.” Így végül is sikerül meggyőznie a vezértábornagynak az uralkodót. Maga Goebbels adott utasítást a film elkészítésére, és – Hitler támogatásával – személyesen ellenőrizte a forgatási munkálatokat. A propagandaminiszter célja az volt, hogy maradéktalan azonosulásra buzdítsa a népet a háborúval, mert az ilyen azonosulás – úgymond – többet nyom a latban, mint a katonai professzionalitás vagy bármiféle gazdasági megfontolás. A forgatókönyv megírásától a bemutatóig eltelt idő alatt azonban vészesen megromlott a Harmadik Birodalom katonai helyzete, és a propagandaminiszter attól tartott, hogy a film esetleg megrendítheti a nézők morálját, éppen ezért elrendelte néhány különösen drasztikus harci jelenet kivágását. Végül az 1945-ös esztendő elején került a mozikba a *Kolberg*, akkor, amikor a közönség nem sokat törődött már a kitartásra buzdító jelszavakkal.

Goebbels tisztában volt azzal, hogy a hősieis önfeláldozásról szóló történetek nem minden németnél érik el a kívánatos hatást, még akkor sem, ha a német műveltségi hagyomány széles körben ismert elemeire épülnek. 1939 előtt is jelentős része volt már a propagandaminiszter sikerében annak, hogy kitűnő érzékkel mérte fel a közönség igényeit a populáris szórakoztatási formák iránt. Goebbels éppen ezért a mindenkorai lehetőségekhez mérten később is törekedett arra, hogy biztosítsa a németek számára a kapcsolódás, a háború borzalmas valóságából való kilépés lehetőségét. Csakhogy a hadi helyzet gyökeres megváltozása után egyre súlyosabb nehézségekbe ütközött ez a törekvés. A megváltozott helyzetben pedig Goebbels egyre inkább azt hangsúlyozta, hogy senki sem léphet ki csak úgy, minden további következmény nélkül a népközösségből, ez ugyanis nemcsak alávalóság, hanem

rádásul még hiábavaló igyekezet is lenne, hiszen – úgymond – eleve nem adna hitelt az efféle próbálkozásoknak az ellenség. (Ezzel az európai zsidóság immár csaknem teljes kiirtására utalt Goebbels, illetve arra, hogy a nemzetiszocialisták meggyőződése szerint valójában a teljes kiirtásra ítélt zsidók fajtársai mozgatták a washingtoni, a londoni és a moszkvai kormányokat.) Ezen felül fényes jövőt helyezett kilátásba a propagandaminiszter mindazok számára, akik rendületlenül kitarának a válság idején, és továbbra is különféle szórakozási lehetőségekkel igyekezett kárpótolni a németeket a személyes nélkülözésért, a gondokért és az elszenvedett veszteségekért.

De hogyan festettek vajon a fent említett szórakozási lehetőségek a háború utolsó két esztendejében? Továbbra is a slágerek és a szórakoztató filmek domináltak a rádió, illetve a mozik műsorát, jóllehet Goebbels gyakran elégedetlen volt a színvonalukkal. Minden korábbinál jobban felerősödött ekkor az a tendencia, hogy az efféle szórakoztató produkciók valamiféle fantáziavilágba repítették a közönséget az immár nehezen mentegethető jelenből, ami egyszersmind saját ártatlanságuk tudatának fenntartását is megkönnyítette a befogadók számára. A *Münchenhausen* (1943) című filmben – az első színes német filmek egyikében – egy hetvenkedő bárót alakít Hans Albers, aki a 18. században Oroszországba vetődve megszerzi az örök ifjúság titkát, majd kalandok egész sorát éli át. A Heinz Rühmann főszereplésével forgatott *Die Feuerzangenbowle* („Tűzfogóbólé”, 1944) Dr. Pfeifferről, a berlini íróról szól, aki inkognitóban egy kisvárosba utazik a századforduló idején, hogy bepótolja elmulasztott diákkorát. Különböző csínytevéseket követően az író elnyeri egykori iskolaigazgatója lányának szívét, és felbontja az eljegyzést a nagyvárosban élő menyasszonyával. A film végén pedig bevallja a hős, hogy a képzelet szüleménye ő maga is, és a története is: „Semmi sem igaz, csupán az emlékeink, amelyeket magunkkal hordozunk, az álmaink, amelyeket dédelgetünk, és a vágyaink, amelyek űznek bennünket; érzük hát be ennyivel.”

De hasztalan volt immár az álmokra és a vágyakra való hivatkozás: menthetetlenül széthullt a nemzetiszocializmus kulturális szintézise, amely azon a feltevésen alapult, hogy összeegyeztethető egymással az etnonacionalista (völkisch) megújulás, a polgári ízlés és a populáris szórakoztatás. A kultúra reprezentatív bemutatása, gyakorlása és fogyaszt-

tása terén a háború első felében még egyre kedvezőbb lehetőségekhez jutottak a németek – persze más európai népek rovására. Most azonban elakadt, sőt a visszájára fordult ez a tendencia: a városokban bombatalálatok érték a színházépületeket és a hangversenytermeket, a futballmérkőzések gyakran elmaradtak, egyre több újság és folyóirat szűnt meg a papírhány, illetve a rezsim tudatos fúziós politikája következtében. Mindeközben a filmgyártást érte a legkisebb veszteség: számos mozi sértetlenül vészelt át a bombázásokat, Goebbels pedig igyekezett megkímélni a filmgyártásban és -forgalmazásban dolgozókat a tilalmaktól, illetve a behívóparancsoktól. És nem volt különösebben nehéz új mozikat létesíteni sem, szükség esetén akár a szabad ég alatt. Az evakuált nagyvárosi közönségnek így a kisvárosokban, illetve a falvakban sem kellett lemondania a filmek kínálta szórakozásról, habár kénytelen volt megosztani a helybéliekkel a csak korlátozott számban rendelkezésre álló ülőhelyeken. A közönség egy része ráadásul felháborodással fogadta azt, hogy a nyugat-európai „vendégmunkások” számára is engedélyezték a mozilátogatást, így próbálván elkötelezni őket a bolsevizmus ellen vívott háború mellett. Ilyenformán ugyanis kétségtelenül csorbát szenvedett a fogyasztás terén élvezett elsőbbség, amelyre úgyszólván szerzett jogukként tekintettek a németek. Végezetül nem volt problémamentes a rádiós szórakoztatás sem: a közönség egy része továbbra is igényt tartott rá, mások szemében viszont egyáltalán nem illett az adott helyzethez. Előfordultak ráadásul olyan esetek is, amikor széles körű megütközést keltett egy-egy véletlen balfogás, például amikor a rádió a „Feltáncolok veled a mennybe” kezdetű slágert sugározta röviddel egy Essen ellen végrehajtott bombatámadás után.

Jóllehet az önként vállalt önfeláldozásról szóló történetek mellett a háborús tapasztalatokat elfeledtetni igyekvő, illetve a túlélés reményét erősítő egyéb legitim alternatívák közül is válogathattak tehát a németek, mégis számos kísérlet történt a Harmadik Birodalom kultúrájától való elhatárolódásra. Egyértelműen megerősödött például az osztrák patriotizmus: a bécsi Burgtheater nézőterén az intézmény 1944 nyarán elrendelt bezárása előtt gyakran kitört a taps, ha a Habsburg Birodalomról esett szó az előadott színdarabokban. Sokan hangsúlyozni kezdték továbbá külföldi kötődéseiket: a német swingrajongókon kívül többek között Zarah Leander, aki 1943-ban hazautazott Svédországba,

és ott várta ki a háború végét. Egyre bővülő kínálatból válogathattak azok, akik nem érték be a német rádiózenekarok dzsesszadaptációival: mivel immár Olaszországból és – a normandiai partraszállás után – Franciaországból is foghatók voltak a szövetségesek rádióműsorai, akár Benny Goodman, Glenn Miller és más amerikai zenészek számaait is hallgathatták a katonák. De lehetséges volt ugyanez Németország déli vidékein is, Észak-Németországban pedig a BBC belföldi adását, illetve a dán rádióállomásokat hallgathatták az érdeklődők. Még ennél is tovább ment a hamburgi swing-rajongó fiatalok csoportja, amely demonstratív módon laza öltözködési és viselkedési szokásokkal, illetve tánc kultúrával kapcsolta össze a maga sajátos zenei ízlését, nemegyszer tiszteletlen megnyilvánulásokat engedett meg magának a nemzetiszocialista vezetőkkel szemben, és kétségeinek adott hangot a háborút illetően. Ezzel kivívták persze a Hitlerjugend, a Gestapo, sőt végül személyesen Himmler nemtetszését, úgyhogy 1942 őszén szétverték a csoportot. Hamburgi swing-rajongók tucatjait hurcolták koncentrációs táborba, és részesítették kiemelkedően brutális bánásmódban. Ennek ellenére számos követőre találtak a Birodalom legkülönbözőbb szegleteiben, és jóllehet a többség óvatosabban viselkedett a hamburgiaknál, egyesek számottevő kockázatot vállalva az amerikai dzsesszről szóló magánkiadványokat terjesztettek.

Mindennek ellenére ritkaságszámba ment a németek között a nemzetiszocialista háborútól való egyértelmű elhatárolódás, mivel a közfelfogás szerint csakis a katonai konfliktus győzedelmes befejezése tette volna lehetővé a normális civil életet – és sokan éppen ebben látták a háború voltaképpeni célját. „Visszanyeri majd szabadságát a fogyasztó, hiszen ez képezi minden kultúra alapelemét” – összegezte a fent említett víziót a *Deutsche Allgemeine Zeitung* című lap: „Számptalan különböző vágy, szükséglet és ideál él egy-egy nép milliónyi tagjában, és ezek egytől egyig méltók arra, hogy valamilyen formában valóra váljanak.” Másrészt olyan értelmezésekkel kapcsolódtak össze az efféle individualista várokozások, amelyek magasabb rendű értelmet tulajdonítottak magának a háborús tapasztalatnak is. Olyan „célratörő egyenesség”-et vélt felfedezni a részben már lerombolt és további bombatámadásoknak kitett Berlinben az újság, amely – úgymond – mind a jelen megpróbáltatásainak, mind pedig a lakosság karakterének megfelel. Ide

számította a cikk szerzője az elemi életfeltételek biztosításán túlmutató, színház, zene, művészet, illetve filmvígjátékok iránt megnyilvánuló érdeklődést: „Különösen sok nézője akadt a *Tűzfogó bőlé* című, újonnan bemutatott filmnek, ez pedig egyértelmű bizonyítékkal szolgál arra, hogy éppen a legnehezebb időkben van a legnagyobb szükség némi humorra és egy órányi önfeledt kikapcsolódásra, ami soha nem is tévesztik el a hatását.”⁴⁹

A jövő individualista fogyasztójának és a jelen szókimondóan humoros nagyvárosi emberének képe átfedésben volt a fronton harcoló vagy a bombatámadásoktól sújtotta hátszágban a végsőig kitartó áldozatkész németével. Ennek ellenére sem látott azonban okot a pátoszra a *Deutsche Allgemeine Zeitung*: „Minél nagyobbak lettek az egyéntől megkövetelt áldozatok, annál kevesebb késztetést éreztünk arra, hogy valamiféle heroizálás egébe emeljük magunkat”. A „nagy idők” – úgy mond – rendkívüli tetteket követelnek, ezeket azonban mindenki „puszta kötelességteljesítésnek” tekinti csupán. Ha magától értetődőnek tűnt is ez a szerénység, muszáj volt valamiféle értelmet tulajdonítani neki: „Nem hiába vívjuk ezt a háborút.” Minden esetleges bűnük alól feloldozza tehát a németeket pusztán már az is, hogy ekkora áldozatokra kényszerültek. A kulturális felsőbbrendűségnek az egész háborús retorikát átható igénye immár abban volt segítségükre a németeknek, hogy morális tisztaságot tulajdonítsanak maguknak. Egy haditudósító például azt állította, hogy a német katonák gyöngédséget tanúsítanak a nők, a gyerekek, sőt a pillangók iránt, és Goethét olvasnak ahelyett, hogy az amerikaiakhoz hasonlóan meztelen nők képeit nézegetnék: „Végtelen gyöngédség, végtelen derű és komolyság nyilvánul meg a fronton. Mégpedig a rendfokozattól és az életkortól, a foglalkozástól és a műveltségtől függetlenül.”⁵⁰

A Wehrmacht katonái ritkán használtak ugyan efféle költői megfogalmazásokat a fronton tapasztaltak leírására, de többnyire ők maguk is meggyőződéssel vallották, hogy legitim védekező háborút vívnak. A berlini, civil foglalkozását tekintve szerszámkészítő Günther Krenzin tábori leveleiben soha nem esett szó az önfeláldozásról. Alig várta már az őrzetető, hogy véget érjen a háború, mert „torkig” volt „az egész katonaellettel” – így hát a „megtorló fegyver” csodás hatásában reménykedett. A kulturális fogyasztás – az, hogy egyszer majd megint moziba

mehet a feleségével – hozzátartozott a férfi békés jövőt illető reményeihez. Krenzin ugyanakkor nosztalgiával emlékezett vissza a háború előtti világra. Látott a fronton egy romantikus filmet, amelynek forgatási munkálatait sikerült befejezni még a főváros ellen intézett első súlyosabb bombatámadások előtt: „Tegnap moziban voltam, megnéztem a *Großstadtmelodie*-t, még egyszer olyannak láthattam a mi kis Berlinket, amilyen azelőtt volt, teljesen belefájdult a szívem, amikor eszembe jutott, hogyan fest most a város, és a film után nagyon-nagyon vágytam haza.”⁵¹

Az ugyancsak berlini, civil foglalkozását tekintve kereskedő Hans-Joachim S. sokkal elkötelezettebb volt a nemzetiszocialista projekt iránt, mint Günther Krenzin. Igyekezett megmutatni valamit Oroszországban a helyi lakosságnak „a német tisztaságból és munkából”, de már rövid idő elteltével csalódottan nyilatkozott a helybeliek „alattomoságá”-ról és „kulturálatlanságá”-ról.⁵² Göringnek a sztálingrádi csata idején elmondott beszédétől nem volt „100%-ig elragadtatva” a férfi, mert világossá vált számára, hogy bajtársaival együtt tőle is „eleve elvárják a hősi halált”. Hans-Joachim S. szemében is a szebb jövő részét képezte a fogyasztás. „Ha lesz majd megint egy kis Opelünk – írta a feleségének –, veszünk mellé egy kávéfőzőt is, és sok más dologgal fogjuk megszépíteni az életünket.” Ilyen gondolatok mellett az a meggyőződés táplálta a katona optimizmusát, hogy „Hitler a jó ügyért harcol”, „legalábbis jobb ügyért, mint a bolsevikok, a plutokraták meg a zsidók”. Hans-Joachim S. beiratkozott néhány tanfolyamra, hogy tisztí karriert kezdhesen. Idővel egyre jobban beleélte magát „a katonai gondolatvilágba”, és „idealista világnézetet” fabrikált magának. Ez pedig egyrészt „nagyban megkönnyítette az életét”, másrészt fenntartotta személyes elkötelezettségét a nemzetiszocializmus iránt.⁵³ Más alternatívát nem látott maga előtt Hans-Joachim S. Inkább akart „segíteni a végső győzelem kivívásában”, mintsem hogy „idegen népek rabszolgája” legyen. Felesége és gyermekei – úgy mond – csakis akkor számíthatnak „jobb jövőre”, ha a katonák „az utolsó emberig” kitartanak.⁵⁴

A Wehrmacht katonái közül csak kevesen hajlottak arra, hogy a spártaiakról, a nibelungokról vagy a 19. századi kolbergiekről szóló elbeszélések tükrében értelmezzék saját sorsukat. Ahelyett, hogy hősiek halálra szántságra készítette volna őket, sokkal inkább a kiszolgáltatottság

érzetét keltette bennük az egyre kilátástalanabbra forduló helyzet, így hát nyíltabban, pragmatikusabban fogalmaztak tábori leveleikben Goebbels propagandaszólamaival. A hatalom gyakorlása helyett egyre inkább az alapvető testi higiénéjével, illetve az elzsongító zenével kapcsolódott össze számukra a „kultúra” képzete. „Egy emelettel lejjebb felállítottak egy rádiót – írta szüleinek egy tábori kórházból a berlini Lutz Raumer –, így legalább élvezhetünk valamit a kultúrából.”⁵⁵ A kultúra fogalmában azonban még ekkor is benne rejtett a felsőbbrendűség igénye, jóllehet sokkal defenzívebben, mint néhány esztendővel korábban, nevezetesen a morális önigazolás értelmében. Nem engedhetik meg a németek, jelentette ki Wolfgang Panzer őrnagy, az NSDAP tagja, civilben egyetemi tanár Heidelbergben, „hogy az ellenség kezére jusson minden, csupán azért, mert ez az ellenség fittyet hány minden megalapodásra, és nem törődik a kulturális értékekkel”.⁵⁶ Amint a leveleiben „világnézetet” és „végső győzelmet” emlegető Hans-Joachim S. kifejezőmódja is bizonyítja, sok katona és főként katonatiszt egészen a háború végéig meggyőzőnek tartotta a nemzetiszocialista gondolkodásmódot, illetve a belőle fakadó nyelvi paneleket.

A hátszágban egyre inkább a szűnni nem akaró bombatámadások határozták meg a közéletet. Tűzvészektől, romba dőlt épületekből, a városból vidékre tartó, kaotikus menekültáradatokból állt össze a pusztulás panorámája. Theo Findahl norvég újságíró történelmi párhuzamokkal szemléltetve írta le a „pusztulás”-nak azt a „furcsán nyomasztó hangulatát”, amely a Berlin központjában álló Adlon szálloda előcsarnokában uralkodott: „Kétségtelen, hogy a szemünk láttára pusztul itt el egy világváros. Karthágó és Róma bukásáról, a Pompejiben történt katasztrófáról szóló regények jelenetei jutnak minduntalan az ember eszébe.”⁵⁷ Nagyobb szabású nemzetiszocialista rendezvényekre ilyen körülmények között alig kerülhetett már sor, és a hiány kompenzálására az sem volt elegendő, hogy sok szó esett az újonnan fejlesztett fegyverekkel végrehajtandó bosszúról, sőt egyesek időről időre lelkesen emlegették a romokból való teljes újrakezdés lehetőségét. Annál nyitottabb fülekre találtak viszont az egyházi méltóságok megszólalásai. Mind a katolikus, mind a protestáns püspökök és papok isteni csapásként, a bűnbánatra való felhívásként, illetve a majdani megváltás előfeltételeként értelmezték a bombázásokat. Jóllehet az egyházak

képviselői ilyenformán elhatárolódtak a nemzetiszocialista bosszúretorikától, végső soron mégis azt a látszatot keltették, hogy a németeket nem terheli konkrét felelősség a háború miatt, amit egyszerűen csak kénytelenek továbbra is elviselni.

A sorozatos bombatámadások miatt egyre nagyobb nehézségekbe ütközött persze már pusztán csak a misék és istentiszteletek megtartása is. És ugyanez mondható el a kulturális rendezvényekről is, amelyekre egyre ritkábban került sor a háború vége felé. Jóllehet egyre több színházépület és hangversenyterem vált használhatatlanná, Goebbels egy ideig komoly erőfeszítéseket tett még annak érdekében, hogy tovább működtesse a színházi és a zenei életet. Végül azonban már ő is képtelen volt összeegyeztetni ebbéli erőfeszítéseit a „totális háborúval”, amelyet fáradhatatlanul propagált. Felpanaszolta például a propaganda-miniszter, hogy a „legutóbbi bombatámadások után egyszerűen megszökött” a berlini Metropol Színház személyzete, és „háborús nyereszkeskedést” tesz lehetővé a kultúra területén az „Örömből merített erő” számos rendezvénye. 1944. szeptember 1-jén Goebbels a Birodalom egész területén elrendelte a színházak bezárását és a zenei élet korlátozását, ami egyszersmind drasztikusan csökkentette a „nélkülözhetetlenek” minősített, vagyis a katonai szolgálat alól mentesített művészek számát is. A kultúrpolitika terén egyrészt a kitartást szolgáló propagandára – lásd a *Kolberg* című filmet –, másrészt a háborút követő időszakot illető tervezésre összpontosította figyelmét a hadvezetésből egyre nagyobb részt vállaló miniszter. Goebbels, aki azelőtt szívesen mutatkozott a nyilvánosság előtt az operában vagy a hangversenyteremben, immár a németek többségéhez hasonlóan kikapcsolódásképpen hallgatott zenét. Egyik este a következőket jegyezte fel rádióhallgatás után: „Beethoven zenéje napjainknak elevenébe talál.”⁵⁸

Az improvizáció és a vízió Hitler és Goebbels esetében egyaránt jellemző elegye határozta meg a kultúrának azt a területét is, amelyet a legközvetlenebb módon veszélyeztetett a légiháború: az építészetet és a várostervezést. Időlegesen megtiltotta ugyan a „Führer” a háború utáni időkre vonatkozó tervezést, később azonban feloldotta a tilalmat, mondván: nem elegendő csupán ímmel-ámmal kijavítani a károkat, hanem idejében el kell kezdeni az újjáépítés előkészítését. Ezen a területen Albert Speer és Robert Ley, a Birodalom lakásügyi biztosa és a Né-

met Munkafront (Deutsche Arbeitsfront) vezetője vetélkedett egymással. Ley más radikális nemzetiszocialistákkal együtt szellősen beépített, elsősorban kertes családi házakból álló városok kialakításával szándékozott óvni a nép egészségét. Speer és munkatársai ezzel szemben főként technokratikus szempontokat igyekeztek érvényre juttatni, így valósággal kapóra jött nekik, hogy a bombázások nagy területen megsemmisítették a 19. században emelt épületeket. Monumentális épületkomplexumokról és geometrikus tengelyekről azonban szó sem esett többé. Nem az a cél, jelentette ki Speer 1943 novemberében, „hogya valamilyen magasrendű művészi eszme jegyében új városközpontot létesítsünk”, hanem az, hogy hatékonyan, az esetleges jövőbeli közlekedési katasztrófákat megelőzve építsünk. „Muszáj valamiképpen, már amennyire ez egyáltalán lehetséges, igazodnunk az utak jelenlegi vonalvezetéséhez, és meg kell próbálnunk kiszélesíteni őket.”⁵⁹

Az építészek és a várostervezők így tehát egyrészt továbbra is résztvevői maradtak a nemzetiszocialista háborúnak, másrészt viszont új, a Harmadik Birodalom kontextusától immár független, konkrét elképzeléseket dolgoztak ki. Ezzel a magatartásukkal pedig végső soron egy olyan, pusztítás meghatározta kultúrába illeszkedtek, amely a gyakorlatban defenzívnek és össze nem illő részekből állónak bizonyult. A légi háború és a szövetségesek inváziója lerombolta az alapjait annak a '30-as évek közepén kialakult kulturális szintézisnek, amely a háború idején radikalizálódott. Az immár végképp katasztrófálisra fordult katonai helyzetben a németek törpe kisebbségét győzhette meg csupán az 1933/34-es esztendő döntő fordulatról és megújulásról szóló retorikájának felelevenítése. Ennek ellenére egészen a Harmadik Birodalom végső bukásáig jelen volt a gyakran polgári hagyományokkal, illetve fogyasztói elvárásokkal keveredő nemzetiszocialista ideológia, amely azért lehetett ilyen szívós, mert tizenkét éven át a legkülönbözőbb csatornákon keresztül valósággal belesulykolták a német lakosságba. Léteztek persze erős fenntartások ezzel az ideológiával szemben olyan körökben, amelyek a nacionalizmustól eltérő indíttatásban részesültek még a császárság vagy a Weimari Köztársaság idején, a lakosság túlnyomó többségének támogatását élvező diktatúra körülményei között azonban alig kerülhetett sor az ilyen fenntartások nyilvános hangoztatására. Csakis szűk körben élhetett tovább, illetve fejlődhetett ki egy önmagát

a nemzetiszocializmustól elhatároló német öntudat – például a Hans Stock nevű fiatal berlini katona és későbbi dezertőr családjában, aki a következőket írta szüleinek a szlovén falvak kifosztásáról és az állítólagos partizánok kivégzéséről: „»Kultúránk« leírhatatlan képe volt, amelyhez kénytelen leszek hamarosan hozzászokni.”⁶⁰

A Harmadik Birodalommal együtt széthullott a kultúrája is. A háború utolsó hónapjaiban egyesek megpróbálták még különféle bunkerekben és bányákban elrejtetni az összerabolt műkincseket. A zenei és a színházi élet, illetve a filmgyártás csaknem teljesen összeomlott. A többi németekéhez hasonlóan a zenészek és a színészek életét sem kímélték a bombák, nekik is harcolniuk kellett a Wehrmachtban vagy a Volksturmiban. Erősen megritkultak a zenei élet zászlóvivőiként számon tartott Berlini Filharmonikusok fellépései is, pedig az együttes tagjait egészen a háború végéig „nélkülözhetetlen”-nek minősítették. A zenekarnak a kapituláció előtt megtartott utolsó hangversenyeire félreeső helyeken és inkább rendhagyónak mondható közönség – a Hitlerjugend tagjai, a Wehrmacht katonái, magas rangú nemzetiszocialista tisztségviselők – előtt került sor. 1946. április 11-én is magánkoncertet adott még a birodalmi zenekar Albert Speer számára, jóllehet immár megcsappant létszámmal, mivel a zenészek egy része elmenekült vagy öngyilkosságot követett el. Beethoven, Bruckner és Wagner zenéjében gyönyörködhetett tehát a fegyverkezési miniszter, miközben a Vörös Hadsereg már Berlin ostromára készülődött. Wilhelm Furtwängler azonban, aki oly sokat tett a Harmadik Birodalom kulturális presztízsének növeléséért, január eleje óta nem állt már az együttes élén: a Filharmonikusok vezető karmestere Goebbels legnagyobb bosszúságára jobbnak látta, ha a háború végéig Svájcban húzza meg magát.

Tizenkét, „mint egy álom”-ban töltött év után megbomlott a német kultúra és a nemzetiszocialista uralom egysége. Diktatórikus hatalomgyakorlás és katonai sikerek híján nem maradhatott fenn tartósan az, amit emberek milliói nemrégiben még hihetőnek tartottak. Hitler utolsó megnyilatkozásaiban alig esett már szó a kultúráról. Sokkal inkább az a szándék vezérelte a „Führer”-t, hogy fenntartsa saját politikai zsenialitásának látszatát. Miközben testileg egyre inkább leromlott, Hitler Nagy Frigyesre hivatkozott, akit testtartásában és gesztusaiban is utánozni kezdett, miközben továbbra is az imperialista háború és az euró-

pai zsidóság ellen elkövetett tömeggyilkosság elkerülhetetlen voltát bizonygatta, nem adva fel a reményt, hogy az „etnonacionalista (völkisch) realpolitika” végrehajtójának fogják tekinteni halála után: „Egyfelől ott vannak azok, akik az elvont individuum javát akarják, és valamiféle univerzalisztikus megoldás ábrándját hajszolják – diktálta bizalmasának, Martin Bormann-nak –, másfelől ott vannak a tett és a valóság emberei. A nemzetiszocializmus csakis a németiséget ismeri, és csakis a német nép javát tartja szem előtt.”¹

A „néptársak” túlnyomó többsége azonban nem hallgatott Hitler intelmeire, aki a nemzetiszocialista világnézet mellett való kitartásra szólította fel őket a vereség ellenére is. Merőben másféle benyomásokra tettek szert a szövetséges csapatokkal együtt Németországba érkezett külföldi megfigyelők: nevezetesen megállapították, hogy a németek egyrészt hajlamosak dacosan, defenzívába vonulva védelmükbe venni a Harmadik Birodalmat, miközben másrészt tagadják saját személyes felelősségüket a rezsim politikáját illetően. Saul K. Padover, az amerikai hadsereg tisztje azt a megbízást kapta, hogy alapos kihallgatások révén nyerjen világos képet a lakosság magatartásáról. Mivel Bécsből származott, Padover nem akadályozták nyelvi nehézségek a beszélgetések lefolytatásában, amelyek végül fontos és egyszersmind megdöbbentő felismerésekre vezettek. Kiváltképp a művelt németeket hatotta át „a német kultúra okán érzett arrogáns büszkeség”: ez legitimálta részvételüket a nemzetiszocialista projektben, és még a rezsim bukása után sem voltak hajlandók e büszkeséget revideálni. Egy filozófus és művészettörténész semmiféle összefüggést nem volt hajlandó felfedezni szeretett Aachenjének lerombolása és aközött, hogy ő maga is Hitler támogatója volt. „»Nem értek én a politikához«, mormolta, »én a széppel és az igazzal foglalkozom«” – foglalta össze a művelt polgár önigazolását Padover. Akkor viszont már ő maga is elveszítette a türelmét, amikor egy nyugalmazott katonatiszt a német „kultúrnemzet”-re hivatkozott a beszélgetés során: „Kultúráról beszél, tábornok úr? Tud maga a halálgyárakról? Tudja, hogy mit műveltek a németek egész Európában?”²

Bármilyen jogos volt is az amerikai tisztnek a német kultúra eszméjével szemben megfogalmazott kritikája, már rövid idő elteltével merőben valószínűtlennek tűnt, hogy valaha is újra a totális háborúval és a gyilkos rasszizmussal kapcsolódhatna össze a német kultúra. 1945

májusa után lehetetlenné vált a Harmadik Birodalom bármiféle újraélesztése, részint a szövetségesek gyakorolta ellenőrzés miatt, de már pusztán csak azért is, mert nyilvánvalóvá váltak a németek számára a rezsim politikájának következményei. Kifulladt tehát a nemzetiszocialista uralom pusztító dinamikája, amely mély nyomokat hagyott mind a német, mind pedig az európai kultúrán.

A Harmadik Birodalom kultúrája egy sajátos konstelláción alapult: szakadatlan konkurenciaharc bontakozott ki Hitler csatlósai között a „Führer”-től érkező politikai impulzusok, illetve az általa megfogalmazott kulturális preferenciák alapján. Az etnonacionalista (völkisch) aktivistákra, illetve később bevetési stábjára támaszkodó Rosenberg és a propagandaminisztériumot irányító, valamint a birodalmi kamarák rendszerét ellenőrzése alatt tartó Goebbels között fennálló ellentét újabb és újabb kezdeményezésekre sarkallta a versengő feleket. Himmler és Speer is kisajátította a kulturális tevékenység egy-egy területét a germán kultusz, illetve a várostervezés révén. Göring a porosz állami színházak felügyeletén keresztül biztosította a maga kultúrpolitikai befolyását, miközben a reneszánsz ember szerepében tetszelgett. Akárcsak maga Hitler, a Harmadik Birodalom említett vezetői is fontosnak tartották a reprezentatív műkincsek birtoklását, vagyis nagystílusú műkincsrablást folytattak. És egyes esetekben meghozott pragmatikus döntéseik ellenére egytől egyig azon igyekeztek, hogy a lehető legradikálisabb és a lehető legantiszemita színben tűnjenek fel „Führer”-ük szemében.

A Birodalom egyes körzeteire, később pedig a megszállt európai területekre is rányomta bélyegét a fent vázolt konstelláció. Itt is, ott is személyes ambíciók, bürokratikus intézkedések és diktatórikus hatalmi eszközök álltak a kulturális „tisztogatás” szolgálatában, ez pedig megteremtette a rasszista eszmék terjesztésének, illetve más irányzatokkal való keveredésének lehetőségét. Terjeszkedett tehát a német kultúra, csak hogy időleges vonzereje ellenére erőszakosan, más kultúrák rovására. A teljes katonai vereség azonban egykettőre véget vetett ennek a terjeszkedésnek. A Harmadik Birodalom vezetői öngyilkosságot követtek el – Speert kivéve, aki sokáig raboskodott a spandaui börtönben, később pedig busás honorárium ellenében közzétette az emlékiratait –, az általuk alapított intézményeket megszüntették. 1945 után így újra

lehetségessé vált a német és a nemzetiszocialista kultúra megkülönböztetése, ez pedig nemcsak az egykori „néptársak” önigazolását könnyítette meg, hanem a német hagyományok felé tájékozódó megszálló hatalmak törekvéseit is.

A Harmadik Birodalom ennek ellenére még bukása után is alapvető hatással volt a német kultúrára. Emberek millióit fosztották meg a politikai és a kulturális artikuláció lehetőségétől a fennállása idején. A szociáldemokraták és a kommunisták legfeljebb szűk körben énekelhették dalaikat. Az antifasiszta humanizmus csak az emigrációban élt tovább, alig volt hatással a Birodalom területén élő németek gondolkodására, és marginális szerepre volt kárhozható 1945 után is, mind a Német Szövetségi Köztársaságban, mind pedig a kulturális életet hamarosan egyre szigorúbb ellenőrzés alá vonó NDK-ban. 1933 után kitiltották a zsidókat a hangversenytermekből és a színházakból, a színpadról éppúgy, mint a nézőtérről. Egyre reménytelenebb körülmények között – zenével, olvasással vagy naplóírással – folytatták küzdelmüket a zsidók a kultúrában való részvétel lehetőségéért, a háború előtti évek kulturális szövetségeitől kezdve egészen a háborús évek gettó-világáig. A holocaustot követően pedig már legfőljebb szórványos kezdeményezések formájában kerülhetett sor csupán a zsidó kultúra fellendítésére.

A kisebbségek és a politikai ellenfelek kirekesztése nem történhetett volna meg Németországban, ha a Harmadik Birodalomnak nem sikerült volna elnyernie hozzá a „néptársak” messzemenő támogatását. A rezsim kultúrájában sajátos nemzetiszocialista elemek keveredtek a polgári-nemzeti hagyományokkal, ám a háború után elég könnyen szőnyeg alá lehetett söpörni ezt a szintézist, és a német kultúra folyamatosságáról beszélni az összeomlást áthidalva. Éppen ezért nem voltak könnyű helyzetben a Harmadik Birodalom egykori kritikusai Nyugat-Németországban. És ezért választotta lakhelyéül Thomas Mann is a svájci Kilchberget Európába való visszatérése után a számára jóval otthonosabb München vagy Lübeck helyett. Victor Klemperer viszont egyértelműen polgári értékfelfogása ellenére sem hagyta el a szovjet megszállási övezetet, sőt később képviselőiséget vállalt az NDK Népi Kamarájában. De nem illettek igazán a Szövetségi Köztársaság kulturális életébe az elkötelezett jobboldali értelmiségiek sem, jóllehet éppen ezért sokaknak imponáltak: visszavonult a nyilvánosságtól Carl Schmitt és Ernst

Jünger is, de azért mindketten élénk kapcsolatot tartottak a külvilággal, műveiket pedig sokan olvasták. A szórakoztatóiparban dolgozó művészek viszont, akik oly sokat tettek a Harmadik Birodalom népszerűsítése érdekében, nem panaszkodhattak, hogy mellőznék őket: látszólag politikamentes slágereik és vígjátékaik változatlan népszerűségnek örvendtek, karrierjük pedig – többek között Heinz Rühmanné – töretlenül folytatódhatott a háború után.

Jóllehet a Harmadik Birodalom kultúrája 1945-ben véget ért, hatása mindmáig érzékelhető, bármilyen alapvető cezúrát jelentett is Hitler halála, és bármilyen keveset mond is a fiatalabb nemzedékekhez tartozó németeknek Arno Breker, Wilhelm Furtwängler vagy Zarah Leander neve. Újra meg újra szemben találjuk magunkat a nemzetiszocialista kultúra örökségével még a 21. században is. A legváratlanabb helyeken bukkannak elő a nemzetiszocialista művészet alkotásai, illetve a nemzetiszocialisták által elrabolt műkincsek, legutóbb például Bad Dürkheimben, ahol szenzációs leltre bukkant 2015 májusában a bűnügyi rendőrség: megtalálták Josef Thorak bronzlovaikat, amelyek az Új Birodalmi Kancellária bejáratánál álltak valaha, és megtalálták Arno Brekernek az új birodalmi főváros diadalívére szánt nagy méretű domborművét. A televízióban vetített dokumentumfilmek rendszeresen felhívják a figyelmünket arra, milyen nagy mértékben meghatározzák a nemzetiszocializmusról alkotott mai képünket azok a fényképek és filmfelvételek, amelyeket maguk a nemzetiszocialisták készítettek propagandisztikus céllal. Végezetül pedig még mindig felidéznek olykor a Harmadik Birodalom kultúrájának egyes elemeit akár tudatos politikai szándék nélkül a populáris kultúra egyes termékei, akár nagyon is tudatos számításból fakadóan a németországi és külföldi szélsőjobbboldali mozgalmak tagjai.

A Harmadik Birodalom létrejöttének egyik fő oka az volt, hogy a német kultúra nacionalista felsőbbrendűségi igénnyel lépett fel a 20. század első harmadában. A császárság korára nyúlt vissza ez a törekvés, és új erőre kapott az I. világháború idején, majd a modernista, illetve demokratikus ellentendenciák dacára tovább élt a Weimari Köztársaságban is. A belőle fakadó víziók pedig nem túrték a belső kulturális sokszínűséget, és kétségbe vonták más kultúrák létjogát. Olyan sok transznacionális hatás érte 1945 óta a német kultúrát, hogy mára nyilvánvalóan tarthatatlanná vált bármiféle felsőbbrendűségi igény. Ennek ellenére

szemernyit sem veszített jelentőségéből az, amit Thomas Mann mondott a németeknek egyik rádióelőadásában, egy évvel a háború vége előtt: „A német kultúra nem a legmagasabb rendű, és nem az egyetlen, hanem egy a sok közül, és mindig is a csodálat volt legalapvetőbb impulzusa; az önhittség viszont a halálát jelenti. Nem Németország körül forog a világ; egyetlen apró darabkája csupán Németország ennek a hatalmas földgolyónak, és nagyobb kérdések kötik le a figyelmünket manapság a német lélek problémáinál.”³

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

- 1 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. I. rész. *Aufzeichnungen 1923–1941*. Szerk. Elke Fröhlich, München 1998–2006, 8. köt., 200. o. (1940. 7. 1/2.)
- 2 Lásd a téma következő klasszikus feldolgozásait: George Mosse: *Nazi Culture. Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich*. New York, 1966; Peter Gay: *Weimar Culture. The Outsider as Insider*. New York, 1968; illetve újabban Jost Hermand: *Kultur in finsternen Zeiten. Nazifaschismus, Innere Emigration, Exil*. Köln, 2010, 13–174. o.
- 3 Peter Reichel: *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Gewalt und Faszination des Faschismus*. München, 1991.

1.

A WEIMARI KULTÚRÁTÓL A „NÉMET” KULTÚRA FELÉ

- 1 *Deutsche Illustrierte*, 1928. 10. 23., 1928. 2. 28.
- 2 *Daheim*, 1928. 4. 21., 1928. 7. 28.

WEIMAR MINT „VÁLSÁG”

- 3 Hedda Kalshoven: *Ich denk so viel an Euch. Ein deutsch-holländischer Briefwechsel 1920–1949*. München, 1995, 93. o. (1930. 1. 21.)

- 4 Uo., 71. o. (1924. 8. 19.)

- 5 Uo., 108. o. (1931. 6. 22.)

- 6 Peter Longerich: *Heinrich Himmler. Biographie*. München, 2008; Robert Gerwarth: *Reinhard Heydrich. Biographie*. München, 2011.

- 7 Kalshoven: *Ich denk so viel an Euch*, 101. o. (1931. 2. 21.)

- 8 *B. Z. am Mittag*, 1932. 5. 7.

- 9 Kalshoven: *Ich denk so viel an Euch*, 106. o. (1931. 4. 15.), ill. 132. o. (1932. 1. 18.)

- 10 David Imhoof: *Blue Angel, Brown Culture. The Politics of Film Reception in Göttingen*, in: John Alexander Williams (szerk.): *Weimar Culture Revisited*. New York 2011, 49–72. o., id. hely 64. o. [Köszönet a szerzőnek az eredeti forrásért.]

- 11 *Die Tat* 23 (1931/32), 928. o.

- 12 Mathias Rösch: *Die Münchener NSDAP 1925–1933. Eine Untersuchung zur inneren Struktur der NSDAP in der Weimarer Republik*. München, 2002, 156. o., 292. o. skk.

- 13 *Völkischer Beobachter*, 1931. 3. 1/2., 1931. 3. 29/30., 1931. 8. 22.

- 14 *Der Angriff*, 1931. 5. 2., 1931. 1. 12.

- 15 *Völkischer Beobachter*, 1931. 3. 11., 1931. 3. 13.

- 16 Uo., 1931. 11. 20.

- 17 *Tagebücher der Luise Solnitz*, 1932. 2. 4., 1932. 2. 16., 1932. 8. 28. Archiv der

Forschungsstelle für Zeitgeschichte
Hamburg, 11/S11.

HATALMI DEMONSTRÁCIÓ ÉS MARGINALIZÁLÁS

- 18 Victor Klemperer: *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933–1945*. Szerk. Walter Nojowski, Berlin, 1995 (4. kiad.), 1. köt., 39. o.
- 19 Victor Klemperer: *Leben sammeln, nicht fragen wozu und warum. Tagebücher 1925–1932*. Szerk. Walter Nojowski, Berlin, 1996, 2. köt., 525. o. (1929. 5. 19.), 620. o. (1929. 12. 20.), 717. o. (1931. 6. 21.)
- 20 Klemperer: *Ich will Zeugnis ablegen*, 1. köt., 45. o. (1933. 7. 28.), 54. o. (1933. 9. 6.), 116. o. (1934. 6. 13.), 102. o. (1934. 4. 2.)
- 21 Uo., 12. o. (1933. 3. 17.), 13. o. (1933. 3. 20.), 14. o. (1933. 3. 22.)
- 22 Az itt következőkhöz ld. Peter Jelavich: *Berlin Alexanderplatz. Radio, Film, and the Death of Weimar Culture*. Berkeley, 2006, 62–92. o., ill. 126–190. o.
- 23 Bärbel Schrader (szerk.): *Der Fall Remarque. Im Westen nichts Neues. Eine Dokumentation*. Lipcse, 1992, 167., 161. és 167. o. [Minden kiemelés az eredetiben.]
- 24 *Tempo*, 1931. 7. 1.
- 25 Thomas Balistier: *Gewalt und Ordnung. Kalkül und Faszination der SA*. Münster, 1989, idézet 141. o.
- 26 „Hass und Begeisterung bilden Spalier”. *Die politische Autobiographie von Horst Wessel*. Szerk. Manfred Gailus / Daniel Siemens. Berlin-Brandenburg, 2011, 109. o. skk.
- 27 Daniel Siemens: *Horst Wessel. Tod und Verklärung eines Nationalsozialisten*. Berlin, 2009, idézetek 29. és 133. o.

- 28 Gerhard Paul: *Aufstand der Bilder. Die NS-Propaganda vor 1933*. Bonn, 1990, 240. o.
- 29 Kurt Kreiler: Vom zufälligen Tod eines Anarchisten. Leben und Tod des Schriftstellers Erich Mühsam, in: Günter Morsch (szerk.): *Konzentrationslager Oranienburg*. Berlin, 1994, 5–107. o.
- 30 Norbert Frei / Johannes Schmitz: *Journalismus im Dritten Reich*. München, 1999, 3. kiad., 30. o.
- 31 „Schreiben, wie es wirklich war...” *Aufzeichnungen Karl Dürckfeldens aus den Jahren 1933–1945*. Szerk. Herbert és Sibylle Obenaus. Hannover, 1985, 35. o. (1933. 3. 12.), 51. o. (1933. 5. 12.)
- 32 Kalshoven: *Ich denk so viel an Euch*, 175. o. sk., 177. o. (1933. 3. 14.)
- 33 Uo., 190. o. (1933. 4. 6.), 199. o. (1933. 5. 17.) [Kiemelések az eredetiben.]
- 34 *Tagebücher der Luise Solmitz, 1933*. 2. 6., 1933. 3. 16., 1933. 3. 1.
- 35 Carl Schmitt: *Tagebücher 1930 bis 1934*. Szerk. Wolfgang Schuller. Berlin, 2010, 257. o. (1933. 1. 31.), 271. o. (1933. 3. 19.)
- 36 Raphael Gross: *Carl Schmitt und die Juden. Eine deutsche Rechtslehre*. Frankfurt am Main, 2000, 49., 60., 62., 65. o.
- 37 Carl Schmitt: *Tagebücher*. 287. o. (1933. 4. 29.)
- 38 Dirk Blasius: *Carl Schmitt. Preußischer Staatsrat in Hitlers Reich*. Göttingen, 2001, 89. o., 110. o. sk.
- 39 Carl Schmitt: *Reich – Staat – Bund* (1933), in: Uő.: *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar – Genf – Versailles 1923–1939*. Berlin, 1988, 190–198. o. Idézet 198. o.
- 40 Martin Heidegger: *Die Selbstbehauptung der deutschen Universität. Rede, gehalten bei der freien Übernahme des Rektorats der Universität Freiburg i. Br. am 27. 5. 1933*. Frankfurt am Main, 1983, 13., 15., 18. o.

- 41 Albrecht Schöne: *Göttinger Bücherverbrennung 1933*. Göttingen, 1983, 19. o.
- 42 Manfred Gailus: 1933 als protestantisches Erlebnis: emphatische Selbsttransformation und Spaltung, *Geschichte und Gesellschaft* 29 (2003), 481–511. o. Idézetek 484. o. sk., 494. o. sk.
- 43 Doris Bergen: *Die „Deutschen Christen“ 1933–1945: ganz normale Gläubige und eifrige Komplizen?* uo. 542–574. o. Idézet 561. o.
- 44 Bernhard Fulda / Aya Soika: Emil Nolde and the National Socialist Dictatorship, in: Olaf Peters / Neue Galerie (szerk.): *Degenerate Art. The Attack on Modern Art in Nazi Germany*. München, 2014, 184–193. o.
- 45 Joachim Dyck: *Der Zeitzeuge. Gottfried Benn 1929–1949*. Göttingen, 2006, 20., 27., 84., 110. o.
- 46 „Schreiben, wie es wirklich war...” 53. o. (1933. 6. 8.), 66. o. (1933. augusztus vége).
- 47 Kalshoven: *Ich denk so viel an Euch*, 196. o. (1931. 5. 4.), 199. o. (1933. 5. 17.), 215. o. (1933. 10. 18.).
- 48 *Tagebücher der Luise Solmitz, 1933*. 2. 28., 1933. 7. 4., 1933. 4. 8., 1933. 6. 8. A két utóbbi idézet hiányzik a legépelet változatból, amelyet Solmitz az '50-es években készített, de mindkettő megtalálható a következő kiadásban: Frank Bajohr / Beate Meyer / Joachim Szodrynski (szerk.): *Bedrohung, Hoffnung, Skepsis. Vier Tagebücher des Jahres 1933*. Göttingen, 2013, 189. és 215. o.

- 49 Martin Heidegger: *Überlegungen II–VI (Schwarze Hefte 1931–1938)*. Frankfurt, 2014, 111. o.

II.

A NEMZETISZOCIALIZMUS MINT KULTURÁLIS SZINTÉZIS

- 1 Angela Schwarz: *Reisen ins Dritte Reich. Britische Augenzeugen im nationalsozialistischen Deutschland (1933–39)*. Göttingen 1993, 97. o.

PRESZTÍZS ÉS PATRONÁZS

- 2 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, I. rész, 3/1. köt., 170. o. (1935. 1. 20.), 173. o. (1935. 1. 24.)
- 3 Uo., 164. o. (1935. 1. 6.), 177. o. (1935. 1. 31.)
- 4 Uo., 177. o. (1935. 1. 31.), 165. o. (1935. 1. 8.), 173. o., 170. o. (1935. 1. 18.)
- 5 Uo., 55. o. (1934. 5. 30.); uo. 4. köt., 90. o. (1937. 4. 13.)
- 6 Uo., 3/II. köt., 250. o. (1936. 11. 21.); 4. köt., 71. o. (1937. 3. 29.), 57. o. (1937. 3. 18.)
- 7 Uo., 3/II. köt., 250. o. (1936. 11. 14.); 3/I. köt., 292. o. (1935. 9. 13.)
- 8 Uo., 3/II. köt., 251. o. (1936. 11. 15.); 3/I. köt., 366. o. (1936. 1. 21.); 4. köt., 194. o. (1937. 6. 24.)
- 9 Uo., 3/II. köt., 229. o. (1936. 10. 28.)
- 10 Michael H. Kater: *Die mißbrauchte Muse. Musiker im Dritten Reich*. München, 1998, 43. o.
- 11 Valamennyi idézet forrása: Alfred Rosenberg: *Die Tagebücher von 1934 bis 1944*. Szerk. Jürgen Matthäus / Frank Bajohr. Frankfurt am Main, 2015, 133. o. (1934. 6. 5.)

- 12 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, I. rész, 4. köt., 32. o. (1937. 3. 3.)
- 13 Joseph Wulf: *Theater und Film im Dritten Reich. Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1963, 77. o.
- 14 Jan-Pieter Barbian: *Literaturpolitik im „Dritten Reich“. Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder*. München, 1995, 429. o.
- 15 Jenny Williams: *Mehr Leben als eins. Hans Fallada. Biographie*. Berlin, 2011, idézet: 237. o.
- 16 Ernst Wiechert: *Der Totenwald / Eine Mauer um uns bauen / Tagebuchnotizen und Briefe*. München, 1979, 36., 37., 46. o.
- 17 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, I. rész, 6. köt., 522. o. (1938. 8. 30.)
- 18 Tagebücher der Luise Solmitz, 1935. 2. 28.
- 19 Kalshoven: Ich denk so viel an Euch, 238. o. (1934. 8. 6.)
- 20 *Völkischer Beobachter*, 1936. 9. 10.
- 21 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, I. rész, 4. köt., 32. o. (1937. 3. 3.)

A KÉPZELET HATALMA

- 22 Franz Josef Görtz / Hans Sarkowicz: *Heinz Rühmann 1902–1994. Der Schauspieler und sein Jahrhundert*. München 2001, 189., 164., 172. o.
- 23 Heinz Rühmann: *Das war's. Erinnerungen*. Berlin, 1982, 146. o.
- 24 Clemens Zimmermann: Landkino im Nationalsozialismus, *Archiv für Sozialgeschichte* 41 (2001), 231–243. o., itt: 240. o. skk.
- 25 Florian Cebulla: *Rundfunk und ländliche Gesellschaft 1924–1945*. Göttingen, 2004, 51., 210. o.

- 26 *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1935. 3. 31. (Sonntagsausgabe).
- 27 Uo., 1935. 3. 20. (Abendausgabe), 1935. 7. 16. (Abendausgabe), 1935. 7. 17. (Abendausgabe), 1935. 11. 2. (Morgenausgabe).
- 28 Klemperer: Ich will Zeugnis ablegen, 1. köt., 356. o. (1937. 5. 22.)
- 29 *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade)*. Salzhausen, 1982, 6. kiad., 2 (1935), 1075., 1459., 1456. o.
- 30 Tagebücher der Luise Solmitz, 1935. 8. 11.

A MÁSKÉPP GONDOLKODÓK
IZOLÁCIÓJA

- 31 Wilhelm Henze: „Hochverräter raus!“ *Geschichte, Gedichte und Zeichnungen eines Moorsoldaten*. Szerk. Habbo Knoch. Bréma, 1992, 17., 130. o.
- 32 Uo. 107., 154., 208. o. (1934. 7. 15.)
- 33 Uo. 133., 135., 65. o.
- 34 Habbo Knoch: Schreiben im Verborgenen. Ein biographischer Versuch über Wilhelm Henze, in: uo., 247–283. o., itt: 265. o. sk., 268. o.
- 35 Guido Fackler: Cultural Behaviour and the Invention of Traditions. Music and Musical Practices in the Early Concentration Camps, 1933–6/7, *Journal of Contemporary History* 45 (2010), 601–627. o.
- 36 Henze: „Hochverräter raus!“, 245. o. (1935. 11. 29.)
- 37 Sopade-beszámoló 2 (1935), 422. o. sk.
- 38 Uo., 664., 666. o.
- 39 Joachim Fest: *Ich nicht. Erinnerungen an eine Kindheit und Jugend*. Reinbek bei Hamburg, 2006, 73–101. o.

- 40 Charlotte Beradt: *Das Dritte Reich des Traums*. Frankfurt am Main, 1994, 21. o. sk.
- 41 Henze: „Hochverräter raus!“, 275. o.
- 42 Irmgard Keun: *Ich lebe in einem wilden Wirbel. Briefe an Arnold Strauss 1933 bis 1947*. Szerk. Gabriele Kreis / Marjory S. Strauss. Düsseldorf, 1988, 165. o. sk. (1936. 5. 5.)
- 43 Uo., 169. o. (1936. 5. 6.), 183. o. (1936. 8. 11.), 248. o. sk. (1938. 7. 28.)
- 44 Dan Stone: *Responses to Nazism in Britain, 1933–1939. Before War and the Holocaust*. Basingstoke, 2003, 115. o.
- 45 John F. Kennedy: *Unter Deutschen. Reisetagebücher und Briefe 1937–1945*. Szerk. Oliver Lubrich. Berlin, 2013, 106. o. (1937. 8. 18.)

III.

A „TISZTA“ KULTÚRA FELÉ

- 1 Stefan Schweizer: „Unserer Weltanschauung sichtbaren Ausdruck geben“. *Nationalsozialistische Geschichtsbilder in historischen Festzügen zum 'Tag der deutschen Kunst'*. Göttingen, 2007, 143. o. sk.
- 2 Uo., 146., 206. o.
- 3 Uo., 250., 240. o.
- 4 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, I. rész, 3. köt., 245. o. (1936. 1. 10.)
- 5 *Himmler privat. Briefe eines Massenmörders*. Szerk. Katrin Himmler / Michael Wildt. München, 2014, 201. o. (1937. 11. 16.), 191. o. (1938. 1. 8. és 1939. 4. 4.), 207. o. (1938. 7. 3.)
- 6 Uo., 207. o. (1938. 7. 3.), 210. o. (1938. 11. 14./12. 3.)
- 7 Longerich: Himmler, 253., 234., 245., 246. o.

- 8 Uo., 277. o.
- 9 Uta Halle: Ur- und Frühgeschichte, in: Jürgen Elvert / Jürgen Nielsen-Sikora (szerk.): *Kulturwissenschaften und Nationalsozialismus*. Stuttgart, 2008, 109–166. o., idézet: 144. o.
- 10 Michael Zimmermann: *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“*. Hamburg, 1996, idézetek: 132., 134., 138. o.
- 11 Peter-Heinz Seraphim: *Das Judentum im osteuropäischen Raum*. Essen, 1938, 14., 673. o. [Kiemelések az eredetiben.]
- 12 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, I. rész, 4. köt., 306. o. (1938. 5. 18.)
- 13 Klemperer: Ich will Zeugnis ablegen, 1. köt., 415. o. (1938. 7. 12.), 467. o. (1939. 4. 7.)
- 14 Alon Confino: *A World Without Jews. The Nazi Imagination from Persecution to Genocide*. New Haven, 2014, 62. o.
- 15 Michael Wildt: *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*. Hamburg, 2007, idézetek: 171., 305., 328. o.
- 16 Nyomtatásban ld. in: Peter-Klaus Schuster (szerk.): *Nationalsozialismus und „Entartete Kunst“*. Die „Kunststadt“ München 1937. München, 1987, 242–252. o.
- 17 William Gould: *Hindu Nationalism and the Language of Politics in Late Colonial India*, Cambridge, 2004, 158. o.
- 18 Olaf Gaudig / Peter Veit: *Der Widerstand des Nazismus. Das Bild des Nationalsozialismus in der deutschsprachigen Presse Argentiniens, Brasiliens und Chiles 1932–1945*. Berlin, 1997, 188., 249. o.
- 19 Gitta Sereny: *Albert Speer. Das Ringen mit der Wahrheit und das deutsche Trauma*. München, 1997, 133. o.

- 20 Albert Speer: *Erinnerungen*. Frankfurt am Main, 1969, 149. o.
- 21 Uo., 83. o.
- 22 Helmut Weihsmann: *Bauen unterm Hakenkreuz. Architektur des Untergangs*. Bécs, 1998, 19. o.
- 23 Dieter Bartetzko: *Illusionen in Stein. Stimmungsarchitektur im deutschen Faschismus. Ihre Vorgeschichte in Theater- und Filmbauten*. Reinbek, 1985, idézet: 11. o.
- 24 Sopade-beszámolók 4 (1938), 970. o.
- 25 Gisela Graichen / Horst Gründer: *Deutsche Kolonien. Traum und Trauma*. Berlin, 2005, 3. kiad., 417. o. sk.
- 26 Willi Oberkrome: *Volks Geschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Göttingen, 1993, 176., 178. o.
- 27 Frank Reichherzer: „*Alles ist Front!*“ *Wehrwissenschaften in Deutschland und die Bellifizierung der Gesellschaft vom Ersten Weltkrieg bis in den Kalten Krieg*. Paderborn, 2012, idézet: 348. o.
- 28 Helmut Maier (szerk.): *Gemeinschaftsforschung, Bevollmächtigte und der Wissenstransfer. Die Rolle der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im System kriegsrelevanter Forschung des Nationalsozialismus*. Göttingen, 2007.
- 29 Alf Lüdtke: *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeiterfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Hamburg, 1993, 328. o.
- 30 Sopade-beszámolók 5 (1938), 277., 685. o.
- 31 Uo., 421., 944., 262., 267. o.
- 32 Klemperer: Ich will Zeugnis ablegen, 1. köt., 395. o. (1938.1.31.)
- 33 Josef Mooser: Die „Geistige Landesverteidigung“ in den 1930er Jahren.

- Profile und Kontexte eines vielschichtigen Phänomens der schweizerischen politischen Kultur in der Zwischenkriegszeit, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 47 (1997), 685–708. o., itt 690., 697. o.
- 34 Ira Katznelson: *Fear Itself. The New Deal and the Origins of Our Time*, New York, 2013, 281–291. o.
- 35 Az alábbiakhoz ld. Maurice Friedman: *Martin Buber's Life and Work. The Middle Years 1923–1945*, New York, 1983, 157–294. o.
- 36 Martin Buber levele Eduard Strauss-hoz, 1938.7.31., in: Martin Buber: *Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten* Szerk. Grete Schaeder. 3. köt.: 1938–1965, Heidelberg, 1975, 13. o.
- 37 Martin Buber: Das Ende der deutsch-jüdischen Symbiose (Januar 1939), in: Uő: *Der Jude und sein Judentum. Gesammelte Aufsätze und Reden*. Köln, 1963, 644–647. o.
- 38 Martin Buber: Die Kinder, in: uő.: *Der Jude*, 583. o. skk.
- 39 Martin Buber levele Otto Hirschhez, 1933. 12. 5., in: Martin Buber: *Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten*. Szerk. Grete Schaeder, 2. köt.: 1918–1938, Heidelberg, 1973, 508. o.
- 40 Martin Buber: Die Frage an den Einzelnen, in: uő: *Werke*, 1. köt., *Schriften zur Philosophie*. München, 1962, 215–265. o., idézet: 250. o.
- 41 Klemperer: Ich will Zeugnis ablegen, 1. köt., 196. o. (1935.5.2.)
- 42 *Das Tagebuch der Hertha Nathorff. Berlin–New York. Aufzeichnungen 1933–1945*. Szerk. Wolfgang Benz. Frankfurt am Main, 1988, 86. o. (1936.8.8.)

- 43 Marcel Reich-Ranicki: *Mein Leben*. Stuttgart, 1999, 111. o.
- 44 Saul Friedländer: *Das Dritte Reich und die Juden*. 1. köt. *Die Jahre der Verfolgung 1933–1939*. München, 1997, 81. o.
- 45 Eike Geisel / Henryk M. Broder: *Premiere und Pogrom. Der Jüdische Kulturbund 1933–1941*. Berlin, 1992, 80., 91., 177. o.
- 46 *Jüdische Rundschau*, 1936. 1. 10.
- 47 C.[entral] V.[erein]-Zeitung, 1938. 3. 3.
- 48 Klemperer: Ich will Zeugnis ablegen, 1. köt., 439. o. (1938. 12. 3.), 443. o. (1938. 12. 15.)
- 49 *Das Tagebuch der Hertha Nathorff*, 161. o. (1939. 4. 27/28.)

IV.

KULTÚRÁK HÁBORÚJA

- 1 Hans-Bugen Bühler / Edelgard Bühler: *Der Frontbuchhandel 1939–1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher*. Frankfurt am Main, 2002, idézet: 51. o. sk.
- 2 Laura Fahnenbruck: Ein(ver)nehmen. Sexualität und Alltag von Wehrmachtssoldaten in den besetzten Niederlanden 1940–1945. Dissertation, Universität Groningen, 2015, 115. o.
- 3 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, II. rész, *Diktate 1941–1945*. Szerk. Elke Fröhlich. München, 1993–1996, 3. köt., 377. o. (1942. 2. 26.)
- 4 Jana Bruns: *Nazi Cinema's New Woman*, Cambridge, 2009, 109–170. o.
- 5 Zarah Leander: *Es war so wunderbar! Mein Leben*. Hamburg, 1973, 126., 14., 170. o.
- 6 Gerhard Stahr: *Volks Gemeinschaft vor der Leinwand? Der nationalsozialistische Film und sein Publikum*. Berlin, 2001, 210. o.
- 7 Sopade-beszámolók 7 (1940), 97., 221. o.
- 8 *Völkischer Beobachter*, 1940. 3. 7., 1940. 7. 28., 1940. 7. 25. [kiemelés az eredetiben], 1940. 3. 18.
- 9 Alexander B. Rossino: *Hitler Strikes Poland. Blitzkrieg, Ideology and Atrocity*. Lawrence, 2003, idézet: 191. o.
- 10 Uo., 145–152., 187–190. o.
- 11 Karsten Linne: *Deutschland jenseits des Äquators? Die NS-Kolonialplanungen für Afrika*. Berlin, 2008, 79. o.
- 12 Klemperer: Ich will Zeugnis ablegen, 1. köt., 494. o. (1939. 10. 6.), 530. o. sk. (1940. 5. 26.), 550. o. (1940. 8. 30.), 596. o. (1941. 5. 27.)
- 13 *Tagebücher der Luise Solmitz*, 1939. 10. 19., 1940. 6. 17., 1940. 10. 20., 1941. 2. 14.
- 14 Karl Heinz Roth: „Ich klage an“. Aus der Entscheidungsgeschichte eines Propaganda-Filmes, in: Götz Aly (szerk.): *Aktion T4 1939–1945. Die „Euthanasie“ Zentrale in der Tiergartenstraße 4*. Berlin, 1989, 93–119. o., idézet: 93. o.
- 15 Christian Kuchler: Bischöflicher Protest gegen nationalsozialistische „Euthanasie“-Propaganda im Kino: „Ich klage an“, *Historisches Jahrbuch* 126 (2006), 269–294. o., idézet: 286. o.
- 16 *Das Schwarze Korps*, 1940. 2. 20., 1940. 5. 2., 1940. 7. 25.
- 17 Frank Bajohr / Christoph Strupp (szerk.): *Fremde Blicke auf das „Dritte Reich“. Berichte ausländischer Diplomaten über Herrschaft und Gesellschaft in Deutschland 1933–1945*. Göttingen, 2011, 544. o.
- 18 Sopade-beszámolók 7 (1940), 177. o.
- 19 Hans-Jörg Koch: *Das Wunschkonzert im NS-Rundfunk*. Köln, 2003, idézetek: 187. o. sk.
- 20 Ernst Jünger: *Tagebücher II. Strahlungen*.

- Első rész. Stuttgart [é. n.], 256. o. (1941. 5. 30.), 374. o. (1942. 8. 2.)
- 21 Uo., 240. o. (1941. 4. 6.)
- 22 Uo., 293. o. (1941. 12. 8.), 384. o. (1942. 8. 18.), 335. o. (1942. 3. 15.)
- 23 Sven Olaf Berggötz: Ernst Jünger und die Geiseln. Die Denkschrift von Ernst Jünger über die Geislerschießungen in Frankreich 1941/42, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 51 (2003), 405–472. o.
- 24 Jünger: Tagebücher II, 293. o. (1941. 12. 8.)
- 25 Allan Mitchell: *Nazi Paris. The History of an Occupation*. New York, 2008, 27–34. o., képek: 44. o.
- 26 Franka Maubach: *Die Stellung halten. Kriegserfahrungen und Lebensgeschichten von Wehrmachtshelferinnen*. Göttingen, 2009, 121., 112. o.
- 27 Heinrich Böll levelei menyasszonyához, későbbi feleségéhez, Annemarie-hoz, in: Heinrich Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*. Szerk. Jochen Schubert, Köln, 2001, 1. köt., 250. o. (1941. 12. 9.), 280. o. sk. (1942. 1. 1.), 353. o. (1942. 5. 28.), 464. o. (1942. 9. 9.)
- 28 Uo., 205. o. (1941. 6. 29.)
- 29 Jünger: Tagebücher II, 440. o. (1942. 11. 22.), 441. o. (1942. 11. 23.)
- 30 Sven Oliver Müller: *Deutsche Soldaten und ihre Feinde. Nationalismus an Front und Heimatfront im Zweiten Weltkrieg*. Frankfurt am Main, 2007, 190., 187. o.
- 31 Arthur Greisler: *Der Aufbau im Osten*. Jéna, 1942, 8., 9., 15. o.
- 32 Catherine Epstein: *Model Nazi. Arthur Greisler and the Occupation of Western Poland*. Oxford, 2010, 242. o. skk., 247. o. sk.
- 33 Uo., 235., 269. o.
- 34 Rosenberg: Die Tagebücher, 336. o. (1940. 9. 6.)
- 35 Uo., 372. o. (1941. 4. 2.), 598. o. (1942. 5. 16.)
- 36 *Völkischer Beobachter*, 1940. 7. 5.
- 37 R. S. Tazelaar: Prof. dr. Willem Mengelberg. Het tragische Heldenleven van een dirigent 1871–1951. Masterarbeit Universität Amsterdam, 2014, idézet: 77. o.
- 38 *Das Reich*, 1940. 7. 7.
- 39 A következőkhöz ld. Julian Jackson: *France. The Dark Years 1940–1944*. Oxford, 2001, 190–212., 300–326. o.
- 40 Jacques Chardonne: *Voir la figure*. Párizs, 1941, 13. o., 14. o. sk.
- 41 Lucien Rebatet: *Les mémoires d'un fasciste I. Les Décombres 1938–1940*. Párizs, 1976, 532., 588. o.
- 42 François Dufay: *Die Herbstreise. Französische Schriftsteller im Oktober 1941 in Deutschland*. Berlin, 2001, 48. o.
- 43 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, II. rész, 3. köt., 317. o. (1942. 2. 15.)
- 44 Rosenberg: Die Tagebücher, 359. o. (1941. 2. 2.)
- 45 Aneta Mihaylova: Right-Wing Ideology and the Intellectuals in Romania during the Second World War, *New Europe College Yearbook* 9 (2001/2), 107–137. o., idézet: 121. o.
- 46 *Das Reich*, 1940. 5. 26., 1940. 6. 16., 1940. 7. 14.
- 47 Uo., 1940. 9. 8., 1940. 6. 9., 1940. 8. 25., 1941. 4. 6.
- 48 Uo., 1941. 8. 3., 1941. 8. 17., 1941. 11. 30.
- 49 Benjamin George Martin: 'European Literature' in the Nazi New Order. The Cultural Politics of the European Writer's Union, 1941–3, *Journal of Contemporary History* 48 (2013), 486–508. o.
- 50 *Signal*, 1941. június eleje, 1942. február eleje, 1942. május vége.

51 Mark Walker: Eine Waffenschmiede? Kernwaffen- und Reaktionsforschung am Kaiser-Wilhelm-Institut für Physik, in: Maier (szerk.): *Gemeinschaftsforschung*, 352–394. o., idézet: 369. o.

V.

A ROMBOLÁS KULTÚRÁJA

- 1 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, II. rész, 11. köt., 62. o. (1944. 1. 7.), 184. o. (1944. 1. 28.), 229. o. (1944. 2. 13.)
- 2 Misha Ashter: „Das Reichsorchester”. *Die Berliner Philharmoniker und der Nationalsozialismus*, München, 2007, 130. o.
- 3 Philipp Manes: *Als ob's ein Leben wär. Tatsachenbericht Theresienstadt 1942–1944*. Szerk. Ben Barkow / Klaus Leist. Berlin, 2005, 93., 134. o. [Kiemelés az eredetiben.]
- 4 Uo., 152., 116., 174., 193. o.
- 5 Uo., 308. o.
- 6 Uo., 389., 461–465. o.
- 7 Az alábbiakhoz ld. Andrea Löw: *Juden im Getto Litzmannstadt. Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten*. Göttingen, 2006, 194–223., 393–442. o.; továbbá Markus Roth / Andrea Löw: *Das Warschauer Getto. Alltag und Widerstand im Angesicht der Vernichtung*. München, 2013, 52–64., 130–151. o.
- 8 Reich-Ranicki: Mein Leben, 219. o.
- 9 Löw: Juden, 210. o.
- 10 Saul Friedländer: *Das Dritte Reich und die Juden*, 2. köt. *Die Jahre der Vernichtung 1939–1945*. München, 2006, 423. o.
- 11 Reich-Ranicki: Mein Leben, 259. o.
- 12 Löw: Juden, 418. o.
- 13 Klemperer: Ich will Zeugnis ablegen, 2. köt., 225. o. (1942. 8. 29.) [Kiemelés az eredetiben.]
- 14 Uo., 182. o. (1942. 7. 26.), 12. o. (1942. 1. 17.), 124. o. (1942. 6. 11.)
- 15 Uo., 84. o. (1942. 5. 11.), 140. o. sk. (1942. 6. 23.) [Kiemelések az eredetiben.]
- 16 Anne Frank: *Gesamtausgabe. Tagebücher – Geschichten und Ereignisse aus dem Hinterhaus – Erzählungen – Briefe – Fotos und Dokumente*. Szerk. Anne Frank Fonds, Frankfurt am Main, 2013, 58. o. (1942. 10. 29.), 63. o. sk. (1942. 11. 17.), 209. o. (1944. 4. 11.)
- 17 Willy Lindwer: *Anne Frank. Die letzten sieben Monate. Augenzeugen berichten*. Frankfurt am Main, 1993.
- 18 Ana Novac: *Die schönen Tage meiner Jugend*. München, 2010, 23., 45. o.
- 19 Gabriele Knapp: „Befohlene Musik”. Musik und Musikmißbrauch im Frauenlager von Auschwitz-Birkenau, *Acta Musicologica* 68 (1996), 149–166. o.
- 20 Max Domarus: *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*. 2. köt., Neustadt a. d. Aisch, 1963, 1867. o.
- 21 Müller: *Deutsche Soldaten*, 148. o. sk.
- 22 Mechtild Rössler / Sabine Schleiermacher (szerk.): *Der „Generalplan Ost”. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*. Berlin, 1993, 263. o.
- 23 Longerich: Himmler, 681. o.
- 24 Thomas Mann: *Tagebücher 1940–1943*. Szerk. Peter de Mendelssohn, Frankfurt am Main, 1982, 394. o. (1942. 2. 18.), 430. o. (1942. 5. 16.)
- 25 Uo., 440. o. (1942. 6. 12.), 476. o. (1942. 9. 21.), 534. o. (1943. 2. 8.)
- 26 Thomas Mann / Agnes E. Meyer: *Briefwechsel 1937–1955*. Szerk. Hans

- Rudolf Vaget, Frankfurt am Main 1992, 353. o. (1942.1.11.), 367. o. sk. (1942.2.16.)
- 27 Jochen Strobelt: *Entzauberung der Nation. Die Repräsentation Deutschlands im Werk Thomas Manns*. Drezda, 2000, idézetek: 232. o. (270. lábjegyzet), 233. o. sk.
- 28 Wendy L. Wall: *Inventing the „American Way”. The Politics of Consensus from the New Deal to the Civil Rights Movement*. Oxford, 2008, 101–159. o., idézet: 115. o.
- 29 Michaela Hoenicke Moore: *Know Your Enemy. The American Debate on Nazism, 1933–1945*. New York, 2010, 169. o. [Kiemelés az eredetiben.]
- 30 Erich Fromm: *Die Furcht vor der Freiheit* (1941). Berlin, 1983, 188. o.
- 31 Wendy Webster: 'The Whim of Foreigners'. Language, Speech, and Sound in Second World War British Film and Radio, *Twentieth Century British History* 23 (2012), 359–382. o., itt: 372. o. skk.
- 32 Vrij Nederland, 1943. 3. 21.
- 33 Albert Camus: *Journalist in der Résistance*, 1. köt. *Leitartikel und Artikel in der Untergrund- und Tageszeitung Combat von 1944 bis 1947*. Szerk. Jacqueline Lévi-Valensi, Hamburg, 2014, 116. o.
- 34 Jochen Hellbeck: *Die Stalingrad-Protokolle. Sowjetische Augenzeugen berichten aus der Schlacht*. Frankfurt am Main, 2012, 176. o.
- 35 Geoffrey Hosking: The Second World War and Russian National Consciousness, *Past and Present* 175 (2002. május), 162–187. o., idézetek: 168. o. sk.
- 36 *Völkischer Beobachter*, 1943. 6. 27. [Kiemelés az eredetiben.]
- 37 Thomas Mann: *Tagebücher*, 594. o. (1943. 6. 29.)
- 38 *Völkischer Beobachter*, 1943. 6. 30.

- 39 Hagen Fleischer: Die „Viehmenschen” und das „Sauvolk”. Feindbilder einer dreifachen Okkupation: der Fall Griechenland, in: Wolfgang Benz / Gerhard Otto / Anabella Weismann (szerk.): *Kultur – Propaganda – Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation*. Berlin, 1998, 135–169. o., idézet: 157. o.
- 40 Domarus: Hitler, 2. köt., 2083. o. (1944. 1. 30.), 2072. o. (1944. 1. 1.)
- 41 Adolf Hitler: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944*. Szerk. Werner Jochmann, Hamburg, 1980, 398. o. (1943. 6. 13.)
- 42 Az alábbiakhoz ld. Bernd Wegner: Hitler, der Zweite Weltkrieg und die Choreographie des Untergangs, *Geschichte und Gesellschaft* 26 (2000), 493–518. o.
- 43 Michael Geyer: „There is a Land Where Everything is Pure: Its Name Is Land of Death”. Some Observations on Catastrophic Nationalism, in: Greg Eghigian / Matthew Paul Berg (szerk.): *Sacrifice and National Belonging in Twentieth-Century Germany*. College Station, 2002, 118–147. o.
- 44 Thomas Mann: *Deutsche Hörer! 55 Radiosendungen nach Deutschland*. Stockholm, 1945, 2. kiad., 104. o. (1943. 12. 31.)
- 45 Wolfram Pyta: Hitler. *Der Künstler als Politiker und Feldherr. Eine Herrschaftsanalyse*. München, 2015, 434. o. sk.
- 46 *Das Reich*, 1943. 12. 12.
- 47 *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1943. 7. 26.
- 48 *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1943. 7. 2.
- 49 *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1943. 7. 25.
- 50 Uo., 1944. 3. 12., 1944. 7. 12.
- 51 Günther Krenzin levelei feleségéhez, 1944. 6. 17., 1944. 6. 21., 1944. 7. 12., Feld-

- postarchiv im Museum für Kommunikation Berlin, 3.2002.858.2.
- 52 Hans-Joachim S. levelei feleségéhez, 1942. 6. 25., 1942. 7. 26., 1942. 10. 3., Feldpostarchiv im Museum für Kommunikation Berlin, 3.2002.1214.0.
- 53 Hans-Joachim S. levelei feleségéhez, 1943. 1. 31., 1943. 5. 8., 1943. 5. 14., 1943. 6. 22., uo.
- 54 Hans-Joachim S. levelei feleségéhez, 1944. 10. 16., uo.
- 55 Lutz Raumer levelei szüleikhez, 1944. 3. 29., Feldpostarchiv im Museum für Kommunikation Berlin, 3.2002.7404, www.museumsstiftung.de/briefsammlung/feldpost-zweiter-weltkrieg/brief.html?action=detail&what=letter&id=362&le_fulltext=Lutz Raumer [Letöltve: 2015. 8. 25.]
- 56 Wolfgang Panzer levelei feleségéhez, 1944. 8. 5., Feldpostarchiv im Museum für Kommunikation Berlin, 3.2013.355, www.museumsstiftung.de/briefsammlung/feldpost-zweiter-weltkrieg/brief.html?action=detail&what=letter&id=1593&le_keyword=USA [Letöltve: 2015. 8. 25.]
- 57 Theo Findahl: Teppichangriff, in:

- Oliver Lubrich (szerk.): *Reisen ins Reich 1933 bis 1945. Ausländische Autoren berichten aus Deutschland*. München, 2009, 362–366. o., idézet: 365. o. (1943. 11. 22.) [Kiemelés az eredetiben.]
- 58 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, II. rész, 11. köt., 448. o. (1944. 3. 10.), 12. köt., 59. o. (1944. 4. 6.), 13. köt., 81. o. (1944. 7. 10.)
- 59 Werner Durth / Niels Gotschow: *Träume in Trümmern. Stadtplanung 1940–1950*. München, 1993, 53. o.
- 60 Jens Ebert / Thomas Jander (szerk.): *Endlich wieder Mensch sein. Feldpostbriefe und Gefangenepost des Deserteurs Hans Stock 1943/1944*. Berlin, 2009, 165. o. (1943. 9. 29.)

ZÁRSZÓ

- 1 *Hitlers politisches Testament. Die Bormann Diktate vom Februar und April 1945*. Hamburg, 1981, 98. o. (1945. 2. 21.)
- 2 Saul K. Padover: *Lügendetektor. Vernehmungen im besetzten Deutschland 1944/45*. München, 2001, 123., 114., 299. o.
- 3 Mann: *Deutsche Hörer*, 112. o. (1944. 5.1.)

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Az itt felsorolt tanulmányokra támaszkodik jelen könyv olyan helyeken is, ahol nem volt lehetőség ennek külön feltüntetésére. A tudatosan rövidre fogott végjegyzetek az idézetek lelőhelyének megadására, illetve specifikusabb, az immár régóta közkeletűnek számító ismereteken túlmenő információk közlésére szolgálnak.

Adam, Christian: *Lesen unter Hitler. Autoren, Bestseller, Leser im Dritten Reich.* Frankfurt am Main, 2013.

Ashter, Misha: „Das Reichsorchester”. *Die Berliner Philharmoniker und der Nationalsozialismus.* München, 2007.

Baranowski, Shelley: *Strength through Joy. Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich.* Cambridge, 2004.

Barbian, Jan-Pieter: *Literaturpolitik im „Dritten Reich”. Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder.* München, 1995.

Barron, Stephanie (szerk.): „Entartete Kunst”. *Das Schicksal der Avantgarde im Nazi-Deutschland.* München, 1992.

Behrenbeck, Sabine: *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Rituale und Symbole 1923 bis 1945.* Vierow bei Greifswald, 1996.

Benz, Wolfgang / Otto, Gerhard / Weismann, Anabella (szerk.): *Kultur – Propaganda – Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation.* Berlin, 1998.

Bergen, Doris: *Twisted Cross. The German Christian Movement in the Third Reich.* Chapel Hill, 1996.

Birdsall, Carolyn: *Nazi Soundscapes. Sound, Technology and Urban Space in Germany, 1933–1945.* Amsterdam, 2012.

Bollenbeck, Georg: *Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters.* Frankfurt am Main, 1993.

Bollmus, Reinhard: *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem.* München, 2. kiad., 2006.

Brenner, Hildegard: *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus.* Reinbek bei Hamburg, 1963.

Brockhaus, Gudrun (szerk.): *Attraktion der NS-Bewegung.* Essen, 2014.

Brockhaus, Gudrun: *Schauer und Idylle. Faschismus als Erlebnisangebot.* München, 1997.

Carter, Erica: *Dietrich's Ghosts. The Sublime and the Beautiful in Third Reich Film.* London 2004.

Alon Confino: *A World Without Jews. The Nazi Imagination from Persecution to Genocide.* New Haven, 2014.

Dahm, Volker: *Das jüdische Buch im Dritten Reich.* 2 kötet, Frankfurt am Main, 1979–1981.

Dietmar, Carl / Leitfeld, Marcus: *Alaaf und Heil Hitler. Karneval im Dritten Reich.* München, 2010.

Engel, Kathrin: *Deutsche Kulturpolitik im besetzten Paris 1940–1944: Film und Theater.* München, 2003.

Föllmer, Moritz / Graf, Rüdiger (szerk.): *Die „Kreise“ der Weimarer Republik. Zur Kritik eines Deutungsmusters.* Frankfurt am Main, 2005.

Frei, Norbert / Schmitz, Johannes: *Journalismus im Dritten Reich.* München, 3. kiad., 1999.

Friedländer, Saul: *Das Dritte Reich und die Juden.* 1. köt., *Die Jahre der Verfolgung 1933–1939.* München, 1997; 2. köt., *Die Jahre der Vernichtung 1939–1945.* München, 2006.

Friedländer, Saul / Rüsen, Jörn (szerk.): *Richard Wagner im Dritten Reich.* München, 2000.

Fritzsche, Peter: *Wie aus Deutschen Nazis wurden.* München, 2. kiad., 2002.

Fritzsche, Peter: *Life and Death in the Third Reich.* Cambridge, Mass., 2008.

Fritzsche, Peter: *Nazi Modern, Modernism / Modernity* 3/1 (1996), 1–22. o.

Führer, Karl Christian: *High Brow and Low Brow Culture,* in: Anthony McElligott (szerk.): *Weimar Germany.* Oxford, 2009, 260–281. o.

Führer, Karl Christian: *Medienmetropole Hamburg. Mediale Öffentlichkeiten 1930–1960.* München, 2008.

Gay, Peter: *Weimar Culture. The Outsider as Insider.* New York, 1968.

Graf, Rüdiger: *Die Zukunft der Weimarer Republik. Krisen und Zukunftsaneignungen in Deutschland 1918–1933.* München, 2008.

Hake, Sabine: *Popular Cinema of the Third Reich.* Austin, 2000.

Hausmann, Frank-Rutger: *Die Geisteswissenschaften im „Dritten Reich“.* Frankfurt am Main, 2011.

Heinrich, Anselm: *Brüche und Kontinuitäten. Theater im „Dritten Reich“ und in der Bundesrepublik,* in: *Zeitgeschichte online* (2012 december).

Herf, Jeffrey: *Reactionary Modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich.* Cambridge, 1984.

Hermant, Jost: *Kultur in finsternen Zeiten. Nazifaschismus, Innere Emigration, Exil.* Köln, 2010.

Hermant, Jost: *Der alte Traum vom neuen Reich. Völkische Utopien und Nationalsozialismus.* Frankfurt am Main, 1988.

Heuss, Anja: *Kunst- und Kulturgutraub. Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und in der Sowjetunion.* Heidelberg, 2000.

Hirsch, Lilly E.: *A Jewish Orchestra in Nazi Germany. Musical Politics and the Berlin Jewish Cultural League,* Ann Arbor, 2010.

Hoenicke Moore, Michaela: *Know Your Enemy. The American Debate on Nazism, 1933–1945.* New York, 2010.

Hoffend, Andrea: *Zwischen Kultur-Achse und Kulturkampf. Die Beziehungen zwischen 'Drittem Reich' und faschistischem Italien in den Bereichen Medien, Kunst, Wissenschaft und Rassenpolitik.* Frankfurt am Main, 1998.

Hummel, Karl-Joseph / Kißener, Michael (szerk.): *Die Katholiken und das Dritte Reich. Kontroversen und Debatten.* Paderborn, 2009.

Imhof, David M.: *Becoming a Nazi Town. Culture and Politics in Göttingen during the Weimar and Nazi Eras.* Ann Arbor, 2013.

Jaskot, Paul B.: *The Architecture of Oppression: The SS, Forced Labor and the Nazi Monumental Building Economy.* London, 2000.

Jelavich, Peter: *Berlin Alexanderplatz. Radio, Film, and the Death of Weimar Culture.* Berkeley, 2006.

Kater, Michael H.: *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches.* München, 4. kiad., 2006.

Kater, Michael H.: *Komponisten im Nationalsozialismus. Acht Porträts.* Berlin, 2004.

Kater, Michael H.: *Die mißbrauchte Muse. Musiker im Dritten Reich.* München, 1998.

Kater, Michael H.: *Gewagtes Spiel. Jazz im Nationalsozialismus.* München, 1998.

Koch, Hans-Jörg: *Das Wunschkonzert im NS-Rundfunk.* Köln, 2003.

Krockow, Christian von: *Die Entscheidung. Eine Untersuchung über Ernst Jünger, Carl Schmitt, Martin Heidegger.* Stuttgart, 1958.

Kroll, Frank-Lothar: *Utopie als Ideologie. Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich.* Paderborn, 2. kiad., 1999.

Krumeich, Gerd (szerk.): *Nationalsozialismus und Erster Weltkrieg.* Essen, 2010.

Kundrus, Birthe: *Totale Unterhaltung? Die kulturelle Kriegsführung 1939 bis 1945 in Film, Rundfunk und Theater,* in: Jörg Echternkamp (szerk.): *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* 9/2. köt.: *Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945,* München, 2005, 93–158. o.

Large, David Clay: *Hitlers München. Aufstieg und Fall der Hauptstadt der Bewegung.* München, 1998.

Latzel, Klaus: *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939–1945.* Paderborn, 1998.

Leo, Per: *Der Wille zum Wesen. Weltanschauungskultur, charakterologisches Denken und Judenfeindschaft 1890–1940.* Berlin, 2013.

Löhr, Hanns Christian: *Hitlers Linz. Der „Heimatgau des Führers“.* Berlin, 2013.

Longerich, Peter: *„Davon haben wir nichts gewusst!“ Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945.* Berlin, 2006.

Longerich, Peter: *Goebbels. Biographie.* München, 2010.

Longerich, Peter: *Himmler. Biographie.* München, 2008.

Maršolek, Inge / Saldern, Adelheid von (szerk.): *Radiozeiten. Herrschaft, Alltag, Gesellschaft (1924–1960).* Potsdam, 1999.

Mathieu, Thomas: *Kunstauffassungen und Kulturpolitik im Nationalsozialismus. Studien zu Adolf Hitler, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg, Baldur von Schirach, Heinrich Himmler, Albert Speer, Wilhelm Frick.* Saarbrücken, 1997.

Miller Lane, Barbara: *Architektur und Politik in Deutschland 1918–1945.* Berlin, 1986.

Moeller, Felix: *Der Filmminister. Goebbels und der Film im Dritten Reich.* Berlin, 1998.

Möller, Horst: *Exodus der Kultur. Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler in der Emigration nach 1933.* München, 1984.

Mosse, George: *Nazi Culture. Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich.* New York, 1966.

Müller, Sven Oliver: *Deutsche Soldaten und ihre Feinde. Nationalismus an Front und Heimatfront im Zweiten Weltkrieg.* Frankfurt am Main, 2007.

O'Brien, Mary-Elisabeth: *Nazi Cinema as Enchantment: The Politics of Entertainment in the Third Reich.* Rochester, 2004.

Oswald, Rudolf: *„Fußball-Volksgemein-*

- schaft". *Ideologie, Politik und Fanatismus im Deutschen Fußball 1919–1964*. Frankfurt am Main, 2008.
- Paret**, Peter: *An Artist against the Third Reich. Ernst Barlach, 1933–1938*. Cambridge, 2003.
- Paul**, Gerhard: *Aufstand der Bilder. Die NS-Propaganda vor 1933*. Bonn, 1990.
- Petropulos**, Jonathan: *The Faustian Bargain. The Art World in Nazi Germany*. Oxford, 2000.
- Petropulos**, Jonathan: *Kunstraub und Sammelwahn. Kunst und Politik im Dritten Reich*. Berlin, 1999.
- Petsch**, Joachim: *Baukunst und Stadtplanung im Dritten Reich. Herleitung / Bestandsaufnahme / Entwicklung / Nachfolge*. München, 1976.
- Proctor**, Robert: *Racial Hygiene. Medicine under the Nazis*. Cambridge, Mass., 1988.
- Pyta**, Wolfgang: *Hitler. Der Künstler als Politiker und Feldherr. Eine Herrschaftsanalyse*. München, 2015.
- Raphael**, Lutz: *Radikales Ordnungsdenken und die Organisation totalitärer Herrschaft: Weltanschauungseliten und Humanwissenschaftler im NS-Regime. Geschichte und Gesellschaft* 27 (2001), 5–40. o.
- Reichel**, Peter: *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Gewalt und Faszination des Faschismus*. München, 1991.
- Rentschler**, Eric: *The Ministry of Illusion. Nazi Cinema and Its Afterlife*. Cambridge, Mass., 1996.
- Reuveni**, Gideon: *Reading Germany. Literature and Consumer Culture in Germany before 1933*. New York, 2005.
- Rovit**, Rebecca: *The Jewish Kulturbund Theatre Company in Nazi Berlin*. Iowa City, 2012.
- Rupnow**, Dirk: *Täter, Gedächtnis, Opfer. Das „Jüdische Zentralmuseum“ in Prag 1942–1945*. Bécs, 2000.
- Rutz**, Rainer: *Signal. Eine deutsche Auslandsillustrierte als Propagandainstrument im Zweiten Weltkrieg*. Essen, 2007.
- Sarkowicz**, Hans (szerk.): *Hitlers Künstler. Die Kultur im Dienst des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, 2004.
- Schäfer**, Hans Dieter: *Das gespaltene Bewusstsein. Vom Dritten Reich bis zu den langen Fünfziger Jahren*. Göttingen, 2009.
- Schütz**, Erhard / Gruber, Eckhard: *Mythos Reichsautobahn. Bau und Inszenierung der „Straßen des Führers“ 1933–1941*. Berlin, 2. kiad., 2000.
- Semmens**, Kristin: *Seeing Hitler's Germany. Tourism in the Third Reich*. Basingstoke, 2005.
- Stahr**, Gerhard: *Volkgemeinschaft vor der Leinwand? Der nationalsozialistische Film und sein Publikum*. Berlin, 2001.
- Steigmann-Gall**, Richard: *The Holy Reich. Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*. Cambridge, 2003.
- Steinweis**, Alan E.: *Art, Ideology and Economics in Nazi Germany. The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts*. Chapel Hill, 1993.
- Steinweis**, Alan E.: *Studying the Jew. Scholarly Antisemitism in Nazi Germany*. Cambridge, Mass., 2006.
- Strobl**, Gerwin: *The Swastika and the Stage. German Theatre and Society, 1933–1945*. Cambridge, 2009.
- Süß**, Dietmar: *Tod aus der Luft. Kriegsgesellschaft und Luftkrieg in Deutschland und England*. München, 2011.
- Swett**, Pamela E. / Ross, Corey / d'Almeida, Fabrice (szerk.): *Pleasure and Power in Nazi Germany*. Basingstoke, 2011.
- Urban**, Markus: *Die Konsensfabrik. Funktion und Wahrnehmung der NS-Reichsparteitage, 1933–1941*. Göttingen, 2007.
- Williams**, John Alexander (szerk.): *Weimar Culture Revisited*. New York, 2010.
- Winkel**, Roel Vande / Welch, David (szerk.): *Cinema and the Swastika. The International Expansion of Third Reich Cinema*. Basingstoke, 2. kiad., 2011.
- Witte**, Carsten: *Lachende Erben, toller Tag. Filmkomödie im Dritten Reich*. Berlin, 1995.

KÉPEK FORRÁSA

12. o. bpk / Friedrich Seidenstücker
 56. o. bpk / Presseamt DAF
 104. o. bpk / Heinrich Hoffmann
 150. o. bpk
 196. o. bpk / Hanns Hubmann

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abetz, Otto 172, 184
 Albers, Hans 24, 78, 231
 Amann, Max 65
 Arendt, Hannah 98
 Bach, Johann Sebastian 220
 Baeck, Leo 200
 Barlach, Ernst 31, 50, 268
 Beckmann, Max 96
 Beethoven, Ludwig van 14, 67, 74, 75, 143, 172, 203, 221, 237, 243
 Benjamin, Walter 96
 Benn, Gottfried 50, 51, 69, 70, 253
 Beradt, Charlotte 95
 Bismarck, Otto von 22, 35, 218
 Böcklin, Arnold 73, 74
 Böll, Heinrich 174, 175, 176, 181, 258
 Brecht, Bertolt 16, 17, 31, 34, 39, 74, 100, 216
 Brehm, Bruno 67
 Breker, Arno 125, 186, 247
 Bronnen, Arnolt 21, 50
 Bruckner, Anton 243
 Buber, Martin 137–140, 145, 200, 256
 Camus, Albert 185, 220, 260
 Chardonne, Jacques 186, 187, 258
 Churchill, Winston 218
 Crainic, Nichifor 189
 Cranach, Lucas, id. 73
 Czerniaków, Adam 203
 Csajkovszkij, Pjotr Iljics 144, 181
 Deharde, Gustav 67
 Dietrich, Marlene 24, 78, 98, 102, 156, 265
 Döblin, Alfred 96
 Dudow, Slatan 34
 Dürer, Albrecht 74, 178
 Dürkefälden, Karl 40, 52, 252
 Eber, Elk 127
 Ehrenburg, Ilja 221
 Einstein, Albert 39, 45, 98
 Eisler, Hanns 216
 Ettighoffer, P. C. 128
 Fallada, Hans 68, 69, 254
 Fest, Joachim 95, 254
 Findahl, Theo 236, 261
 Frank, Anne 205, 206, 259
 Frank, Hans 177, 178, 179
 Freud, Sigmund 39
 Frick, Wilhelm 31, 267
 Frigyes Vilmos, III. 230
 Frigyes, I. (Rötszakállú) 106, 181,
 Frigyes, II. (Nagy) 14, 180, 218, 220, 243
 Fritsch, Willy 24
 Fromm, Erich 218, 260
 Furtwängler, Wilhelm 60, 71, 72, 100, 198, 243, 247
 Gable, Clark 100
 Galen, Clemens August von 165, 166
 Garbo, Greta 100, 156
 Gebensleben-von Alten, Elisabeth 16–18, 21, 22, 28, 40, 52, 74
 George, Heinrich 228, 229
 Gneisenau, August von 229, 230
 Goebbels, Joseph 7–9, 26, 32, 33, 36, 38, 49, 50, 59, 60, 61–66, 69, 71, 73, 75, 77, 81,

82, 88, 102, 107, 116, 119, 121, 123, 136, 152, 156, 163, 164, 168, 179, 180, 183, 184, 187, 190, 191, 197, 198, 222, 227, 228, 230, 231, 232, 236, 237, 243, 245, 251, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 261, 267
Goethe, Johann Wolfgang 14, 86, 138, 143, 192, 200, 204, 205, 212, 220, 221, 234
Goodman, Benny 233
Göring, Hermann 58, 65, 71, 73, 77, 82, 133, 156, 178–180, 227, 228, 235, 245
Grimm, Hans 70, 71
Gründgens, Gustav 65
Gutschow, Konstanty 126
Harlan, Veit 162, 229
Harvey, Lilian 24
Heesters, Johannes 183
Heidegger, Martin 46, 53, 70, 252, 253, 267
Heine, Heinrich 39
Heisenberg, Werner 194
Henze, Wilhelm 90, 91, 92, 93, 95, 96, 101, 254, 255
Herder, Johann Gottfried 192
Heydrich, Reinhard 18, 216, 251
Himmeler, Heinrich 18, 108–114, 178, 179, 210, 220, 227, 233, 245, 251, 255, 259, 267
Hindemith, Paul 20, 71, 72, 102
Hindenburg, Paul von 37, 127
Hinkel, Hans 142, 143, 146, 147
Hirschfeld, Magnus 39
Hitchcock, Alfred 211, 215, 216
Hitler, Adolf 8, 9, 15, 18, 20, 25, 26, 28, 37, 40, 41, 42, 47, 48, 51, 52, 53, 58, 61, 62, 63, 64, 66, 72, 73, 74, 75, 77, 80, 86, 95, 99, 101, 105, 107, 108, 116, 119, 121–128, 132–136, 139, 153, 157–159, 172, 177–180, 182, 184, 185, 208, 214, 215, 217, 218, 222–227, 230, 233, 235, 237, 243–245, 247, 252, 257, 259–261, 265–268
Hoffmann, Heinrich 105
Hossenfelder, Joachim 48
Hubmann, Hanns 197
Huch, Ricarda 39
Hugenberg, Alfred 23, 24
Jannings, Emil 24
Johst, Hanns 187
Karajan, Herbert von 67, 172
Kästner, Erich 219
Kaufmann, Erich 42
Kelsen, Hans 43
Kennedy, John F. 101, 255
Keun, Irmgard 96–98, 102, 255
Klee, Paul 31
Kleist, Heinrich von 168
Klemperer, Otto 141
Klemperer, Victor 29, 30, 31, 85, 86, 116, 135, 141, 147, 148, 163, 205, 246, 252, 254–257, 259
Kollwitz, Käthe 38
Kopelev, Lev 221
Laemmle, Carl 27
Lang, Fritz 78, 98, 102, 216
Langersdorfer, Simon Konrad 165, 166
Leander, Zarah 78, 154, 156, 192, 232, 247, 257
Lenard, Philipp 130
Leonardo da Vinci 179
Levie, Werner 173
Ley, Robert 63, 65, 237, 238
Luther Márton 14, 218
Mahler, Gustav 174, 183, 207, 209
Manes, Philipp 199, 200, 201, 202, 259
Mann, Heinrich 24, 38
Mann, Klaus 51
Mann, Thomas 100, 211–213, 215, 222, 223, 227, 246, 248, 259–261
Marian, Ferdinand 163
Mendelssohn Bartholdy, Felix 174
Mengelberg, Willem 182, 183, 258
Mies van der Rohe, Ludwig 98, 102
Milestone, Lewis 32

Miller, Glenn 233
Mitchell, Margaret 81
Mozart, Wolfgang Amadeus 152, 168, 172, 203
Mussolini, Benito 108, 124, 135, 189, 215
Mutschmann, Martin 60
Mühsam, Erich 38, 252
Nathorff, Herta 148, 256, 257
Niemöller, Martin 49, 70
Nolde, Emil 50, 61, 120, 253
Novac, Ana 206, 259
Padover, Saul K. 244, 261
Papen, Franz von 42
Pechstein, Max 50
Pfitzner, Hans 177
Pope, Ernest R.
Preysing, Conrad von 165, 166
Querido, Emanuel 96
Raffaello 179
Rebatet, Lucien 186, 258
Reich-Ranicki, Marcel 142, 203, 256
Reinhardt, Max 141
Remarque, Erich Maria 27, 32, 39
Rembrandt 179
Ribbentrop, Joachim von 73, 172, 180, 189, 227
Riefenstahl, Leni 136, 161
Ritter, Robert 114
Rosé, Alma 207
Rosenberg, Alfred 26, 60–66, 71, 109, 180, 181, 187, 209, 227, 245, 253, 258
Roth, Joseph 97
Röhm, Ernst 117
Rökk, Marika 78, 192
Rust, Bernhard 65
Rühmann, Heinz 24, 76–78, 107, 192, 231, 247, 254
Sartre, Jean-Paul 172
Schiller, Friedrich 74, 172, 192, 206, 228
Schleicher, Kurt von 42
Schmitt, Carl 42–46, 53, 70, 246, 252, 267
Schocken, Salman 138, 145, 146, 147
Schönberg, Arnold 20, 74
Schubert, Franz 201
Schultze-Naumburg, Paul 31
Shakespeare, William 59, 74, 75, 144, 168, 204
Singer, Kurt 142, 147
Solnitz, Luise 28, 41, 52, 71, 89, 163, 251, 252
Söderbaum, Kristina 162
Spitzweg, Carl 73, 74
Spoerl, Heinrich 82
Stark, Johannes 130
Strauss, Richard 63, 64
Temple, Shirley 100
Thorak, Josef 125, 247
Tódzsó Hideki 215
Twardowski, Hans Heinrich von 216
Verdi, Giuseppe 74, 144
Wagner, Richard 8, 17, 25, 59, 74, 75, 172, 219, 226, 243, 266
Wallace, Edgar 82
Walter, Bruno 141
Weill, Kurt 100
Wessel, Horst 35, 36, 40, 43, 252
Wiechert, Ernst 70, 71, 254
Wolfsberg, Oskar 146
Ziegler, Adolf 119, 120

X 26 2353

MORITZ FÖLLMER

A HARMADIK BIRODALOM KULTÚRTÖRTÉNETE

Birodalom kultúrája felülről irányított tömegkultúra volt, amelyben a radi-
lista víziók és látványos tömegrendezvények mellett jól megfértek a klasz-
terek és a populáris filmvígjátékok. Épp a többség ízléséhez való igazodás,
kultúra látszólagos kontinuitása volt az, ami nagymértékben fokozta a rezsim
erőit. A Weimari Köztársaság alatti egzisztenciális problémák után egy új,
optimista perspektívái nyíltak meg a rendszer hívei előtt. Az „Örömből merített
erő” keretében sokak számára elérhetővé vált a nyaralás és a tömegsport,
a szórakozás látogatta a sporteseményeket – 1936-ban olimpiát is rendeztek
Berlinben. A reklámok képi világa pedig már az autó- és családiház-tulajdonosok
közé vetítette előre. Mivel azonban a nemzetiszocialista időszak kultúrája sok-
kal több hangot adott és mindenféle fantáziának teret engedett, képes volt arra is,
hogy ábrázolja a háborút, a nagy-birodalmi törekvéseket és a zsidó származású állam-
vezetők kizorítását a társadalomból, majd pedig megsemmisítésüket.

Herbert Auerbach, az Amszterdami Egyetem professzora innovatív megközelítésű és szá-
mos történelmi kordokumentumot felhasználó kultúrtörténetében elsőként
mutatja be a következőket: ezt az összefüggést. Föllmer kifejti azt is, mit jelentett 1933-
ig a kultúra a meggyőződéses nemzetiszocialisták, a politikától látszólag
független kortársak és az antifasiszták, illetve a zsidó származásúak számára.

e-mail: corvina@lira.hu
www.corvina.hu
3990 Ft

MADRID BIRODALOM KULTÚRTÖRTÉNETE

MORITZ FÖLLMER

CORVINA